

Historisch Jaarboek Delft 2019/2020

NUMMER 29

Historisch Jaarboek Delft 2019/2020

historische
vereniging

**DELFIGA
BATAVORUM**

Colofon

Historisch Jaarboek Delft is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum in samenwerking met Virtùmedia bv

Redactie

Peter Becker, voorzitter
Wilma van Giersbergen
Peter van der Krogt
Peter van der Kruk
Ingrid van der Vlis, bureauredacteur
Bas van der Wulp

jaarboek@delfia-batavorum.nl

Illustratieredactie René en Peter van der Krogt

Ontwerp Rimke Bartels, Twin Media bv

Vormgeving Twin Media bv

Druk Veldhuis Media bv

ISSN 0927-409X

© 2020 De auteurs en Historische Vereniging Delfia Batavorum

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag zonder voorafgaande toestemming van de uitgever worden veeelvoudigd of openbaar gemaakt. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteurs en de uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor de gevolgen hiervan. De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Afkortingen die in *Historisch Jaarboek Delft* gebruikt worden:

ABM	Stichting Aartsbischoffelijk Museum
AMD	Archeologie & Monumenten Delft
BMH	Stichting Bisschoppelijk Museum Haarlem
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
MCC	Museum Catharijneconvent, Utrecht
MPD	Museum Prinsenhof Delft
OKM	Stichting Oudkatholiek Museum
RCE	Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed
RMA	Rijksmuseum Amsterdam
SAD	Stadsarchief Delft
UvA	Universiteit van Amsterdam

Inhoud

Sint-Agnes in het Dal van Josafat 9

Een middeleeuws vrouwenklooster in Delft

Gerrit Verhoeven

De sacristie van Sint-Hiëronymusdal? 27

Wim Weve

Sporen van kalverschieters in de Nederlandse literatuur 45

Theo van der Heijden

Het brood der liefde 61

Cornelis Haaxman (1634-1717), charitaatsbakker in Delft

Dick Haagsman

Contour onze Beeldende Kunsten 81

Spraakmakende tentoonstellingen moderne kunst in 'Het Prinsenhof', 1951-1967

Wilma van Giersbergen

Vrede houden is beter dan vrede stichten 105

Koos Ooms, biochemicus van wereldfaam

Marinus L. Hom en Anne-Marie van Noort-Risseeuw

RUBRIEKEN

Woord vooraf 7

Kroniek over 2019 120
Gab Lansbergen

Archeologische kroniek over 2019 135
Archeologie & Monumenten Delft

Nieuwe straatnamen in 2019 141
Peter van der Krogt

Jaarverslag Historische Vereniging Delfia Batavorum over 2019 144

De markt ging op 26 maart 2020 nog wel door, met alleen voedselkramen die op grote afstand van elkaar stonden. Hekken en witte strepen moesten ervoor zorgen dat de mensen op 1,5 meter afstand van elkaar bleven. (FOTO PETER VAN DER KROGT)

Woord vooraf

Een feestelijke bijeenkomst, zo zagen we als redactie de uitreiking van dit *Historisch Jaarboek Delft* voor ons. Voortbordurend op de wens om deze jaarlijkse uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum aan een groter publiek te presenteren, hadden we de uitreiking daaraan aangepast. Het zou een mooi feestje worden, gekoppeld aan de uitreiking van de Le Comteprijs. Een openbare bijeenkomst voor wie maar wilde komen, niet beseffend dat juist dát aspect in het voorjaar van 2020 uit den boze zou zijn.

Tijdens die feestelijke bijeenkomst hadden we willen uitleggen welke – bescheiden – wijzigingen er zijn doorgevoerd. Het jaarboek heeft een net iets andere naam gekregen. Geen wereldschokkende wijziging, maar wel een titel die net iets beter aangeeft waar het om gaat: ieder jaar een mooi boek vol geschiedenisverhalen. Tijdens diezelfde bijeenkomst hadden we verteld waarom er twee jaartallen op de cover staan. We wilden af van de verwarring die kon ontstaan door altijd het jaartal van de kronieken en jaarverslagen te gebruiken. Dat kan immers de indruk wekken dat het jaarboek al verouderd is voordat het goed en wel verschenen is.

Tot zover de zakelijke mededelingen, verder zouden we het natuurlijk vooral gehad hebben over de inhoud. En die is niet aangepast of ingeperkt, integendeel. In dit *Historisch Jaarboek Delft* vindt u naast de terugblikken op 2019 namelijk ook een mooie en boeiende verzameling verhalen over de Delftse geschiedenis, waarbij aan afwisseling geen gebrek is.

De inhoud varieert van minutieus archiefonderzoek naar het nauwelijks bekende middeleeuwse Sint-Agnesklooster aan het Oosteinde tot persoonlijke herinneringen aan Koos Ooms die als Delftse biochemicus meewerkte aan het Verbod op Chemische Wapens. Naast een bouwhistorische speurtocht naar de mogelijke sacristie van Sint-Hiëronymusdal op de schilderijen van Pieter de Hooch leest u over de herkomst en het gebruik van de spotnaam ‘kalverschieters’ voor Delftenaren. Tot slot biedt de levensgeschiedenis van een zeventiende-eeuwse bakker zicht op de brooduitdeling voor de armen en wordt de vraag beantwoord of de legendarische naoorlogse Contourtentoonstellingen in Museum Prinsenhof nu werkelijk zo vooruitstrevend waren als gedacht.

Dat hadden we u dus allemaal willen vertellen. Dat we dat nu overslaan is jammer, maar niet onoverkomelijk. Want ná die presentatie hadden we u dit *Historisch Jaarboek Delft* overhandigd met al die mooie verhalen daarin. Oude geschiedenis, nieuwe geschiedenis, literatuur, kunst en cultuur – een karrevracht aan historie om de gedwongen sociale isolatie van deze periode in ieder geval een beetje te verzachten!

DE REDACTIE

Ontdek meer dan 750 jaar geschiedenis in het Stadsarchief Delft

Het Stadsarchief Delft bewaart de archieven van Delft en haar partnergemeenten Rijswijk, Pijnacker-Nootdorp en Midden-Delfland. Kilometers archief-, bibliotheek- en beeldmateriaal vormen de getuigenissen van de rijke geschiedenis van Delft en haar omgeving.

Op onze website is te vinden welke archieven wij beheren. Ook is steeds meer materiaal online beschikbaar. Voor het raadplegen van originele archiefstukken bezoekt u onze studiezaal met de modernste onderzoeksfaciliteiten.

Onze deskundige medewerkers adviseren u graag over hoe u uw weg kunt vinden in de archieven en collecties. Ook organiseert het Stadsarchief regelmatig cursussen en inloopspreekuren die u helpen bij uw onderzoek.

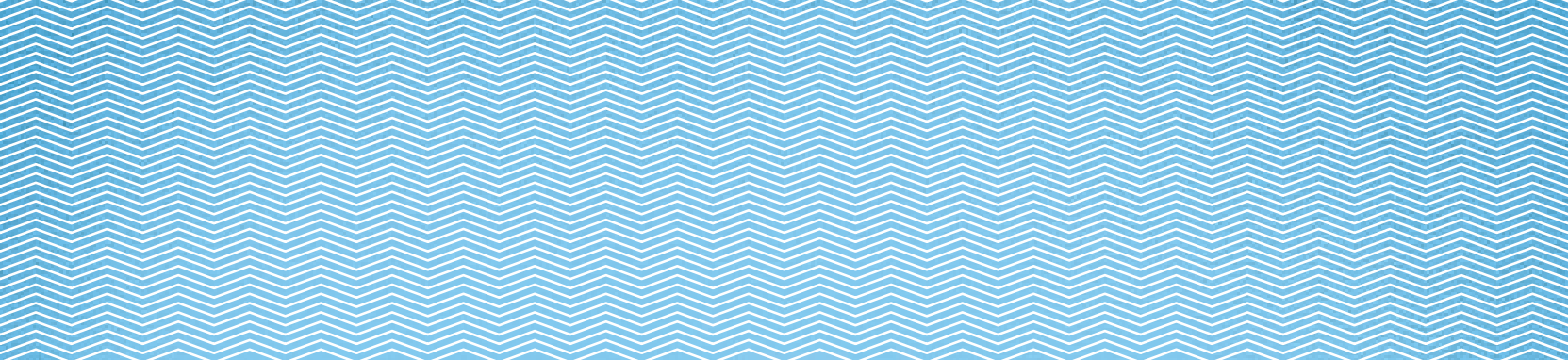
Openingstijden

Dinsdag t/m donderdag van 9.00 tot 17.00 uur

Gantel 21
2635 DP Den Hoorn
Telefoon 015-2602341
stadsarchief@delft.nl
www.stadsarchiefdelft.nl

**STADS
ARCHIEF
DELFT**

Sint-Agnes in het Dal van Josafat

Een middeleeuws vrouwenklooster in Delft

GERRIT VERHOEVEN

Paniek in de Spieringstraat! Op maandag 23 maart 2015 vinden bouwvakkers onder de vloer van een werkplaats een schedel. De politie ruikt uit en de media springen erbovenop. Kan hier een cold case worden opgelost? Het Nederlands Forensisch Instituut wordt ingeschakeld, waarna de belangstelling even snel luwt als zij is ontstaan: de schedel stamt hoogstwaarschijnlijk uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. De gemeentelijke archeologen vermoeden daarom dat hij toebehoorde aan iemand die was begraven in het Sint-Agnesklooster dat hier in de Middeleeuwen heeft gestaan. In het depot van Archeologie Delft vormt de schedel een uniek onderdeel van de collectie als enige restant van dit vrouwenklooster dat ooit uit de grond is gekomen.¹

GERRIT VERHOEVEN

(Sleeuwijk 1958) promoveerde in 1992 op *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Van 1994 tot 2006 was hij gemeentearchivaris van Delft, sindsdien is hij freelance historicus en archivaris. In 2015 publiceerde hij *De derde stad van Holland. Geschiedenis van Delft tot 1795*.

Dat er nooit opgravingen op het terrein van Sint-Agnes hebben plaatsgevonden, is goed verklaarbaar. Het gaat volledig schuil onder de bebouwing tussen Oosteinde, Gasthuislaan, Klooster en Zuiderstraat. De restanten van het kloosterarchief daarentegen berusten voor iedereen toegankelijk in het Nationaal Archief in Den Haag. Het bevat niet meer dan een cartularium met afschriften van ca. 150 stukken tot 1529 en enkele originele oorkonden, maar het is beter dan niets. Tot op heden is daar echter nauwelijks gebruik van gemaakt en voor zover dat wel gebeurde, was het vaak ondeugdelijk. Zo zijn documenten die betrekking hebben op de beginjaren van Sint-Agnes, ten onrechte betrokken op het latere clarissenklooster aan de huidige Paardenmarkt. Triest gevolg daarvan is onder meer dat de aanvangsfase van beide kloosters onjuist werd beschreven.

¹ Sint-Agnes, herkenbaar aan haar attribuut: het lam (in het Latijn: *agnus*). Zogenaamde grisaille-miniatur, gemaakt in Delft omstreeks 1440-1450. Deze is ingebonden in een getijden- en gebedenboek dat ca. 25 jaar later werd geschreven in Utrecht. (MCC, BMH H55, FOLIO 218V; FOTO RUBEN DE HEER)

Het kan dus geen kwaad om de geschiedenis van het Sint-Agnesklooster zo goed en zo kwaad als dat gaat aan de vergetelheid te ontrukken. Een goede aanleiding om dat juist nu te doen, is dat het precies zes eeuwen geleden – als eerste in Delft – werd vermeld als klooster van de orde der regularis; daarover later meer. Dit was een belangrijke fase in de ontwikkeling van de religieuze beweging waartoe het wordt gerekend: de Moderne Devotie. Om de betekenis van

Sint-Agnes op waarde te schatten, moeten we dus de nodige aandacht besteden aan de context waarin het klooster ontstond en tot bloei kwam. Gezien het fragmentarische bronnenmateriaal en de beperkte ruimte voor dit artikel, zal het moeten blijven bij een schets.

VOORGESCHIEDENIS: DE MODERNE DEVOTIE

Omstreeks 1380 maakten de Nederlanden een opvallende religieuze vernieuwing door. Die begon niet binnen de top van de toen alomtegenwoordige katholieke kerk, maar van onderop. De voornaamste aanjager was Geert Grote, een burgemeesterszoon uit Deventer. Hij brak in 1374 zijn veelbelovende kerkelijke carrière af en trok zich terug in een klooster. Zijn ouderlijk huis stelde hij ter beschikking aan vrome vrouwen. Zij leefden hier samen als Zusters van het Gemene Leven, waarbij ‘gemeen’ moet worden begrepen als ‘gemeenschappelijk’. Vanaf 1379 trok Grote door het land als boeteprediker. Hij bekritiseerde de kerk en haar dienaren, van wie volgens hem velen onbekwaam waren en zich meer bekommerden om hun eigen portemonnee dan om het zielenheil van hun kudde. De gelovigen moesten volgens Grote echter ook de hand in eigen boezem steken: zij joegen geldelijk gewin en aardse lusten na. Beter zouden zij in navolging van Christus een sober en kuis leven leiden. Zo schiepen zij ruimte om Gods Woord te bestuderen en in de praktijk te brengen.

Kennelijk was de tijd rijp voor de boodschap van Geert Grote. Velen volgden zijn voorbeeld, deden afstand van persoonlijk bezit en gingen samenwonen om zich in gemeenschappelijke armoede te wijden aan bezinning en gebed. Een formele organisatie vormden deze huizen niet. Hun bewoners en bewoonsters volgden geen kerkelijk goedgekeurde regel noch behoorden zij tot een officiële kloosterorde. Wel lieten zij zich vaak begeleiden door priesters van de plaatselijke parochiekerk die met hen sympathiseerden. Het op eigen houtje bestuderen van de Bijbel en andere geestelijke literatuur was voor leken riskant: zij werden dan al snel verdacht van ketterij. Kritische aandacht kreeg de beweging ook omdat zij enorme aantrekkingskracht bleek te hebben op vrouwen. In de kerkelijke hiërarchie en liturgie mochten zij geen actieve rol vervullen, maar in de gemeenschappen van de Moderne Devotie vormden zij de overgrote meerderheid.

Geert Grote deed ook Delft aan. Of het onmiddellijk aan dit bezoek te danken was, valt niet uit te maken, feit is wel dat zijn oproep hier omstreeks 1380 gehoor vond. In een huis aan de huidige Kantoorgracht vormde zich een groep ongehuwde vrouwen en weduwen, de meeste van eenvoudige komaf. Wat zij bezaten brachten zij onder in één pot en zij gingen een

gemeenschappelijk leven leiden. Zij hadden geen eigen ver trekken; godsdienstoefeningen, slapen, eten en werken – alles deden zij samen. De geestelijke begeleiding werd verzorgd door Jacob Jan, vice-cureit ofwel plaatsvervangend pastoor van de Oude Kerk. Na een kort verblijf aan de Geerweg streken zij uiteindelijk neer aan de Oude Delft, op de hoek van de Schoolstraat.

Zowel geestelijk als materieel kwamen de Delftse zusters – net als hun geestverwanten elders – al snel voor principiële keuzes te staan. Kerkelijke autoriteiten drongen aan op het volgen van een goedgekeurde regel en aansluiting bij een kloosterorde. Dat zou hen weliswaar beschermen tegen verdenkingen van ketterij, maar daar stond tegenover dat zij hun onafhankelijkheid van kerkelijke instituties kwijtraakten. En leven in armoede mocht dan wel een nobel ideaal zijn, om het als groep vol te houden, was toch een stabiele economische basis noodzakelijk. Op den duur was het onontkoombaar om rechtspersoonlijkheid te verwerven en enig vermogen op te bouwen in de vorm van onroerend goed en renten. Landbezit leverde bovendien levensmiddelen op, zodat de gemeenschap minder afhankelijk was van anderen. De Delftse zusters kregen dan ook pas echt de wind in de rug toen de rijke Aleid zich met haar dochter Agatha bij hen voegde en haar vermogen inbracht. Haar huis, haar grond en haar geld legden de basis voor de latere bloei.²

VERKLOOSTERING

Tijdens een vergadering in Amersfoort in 1399 besloot een groep leidsmannen van devote gemeenschappen dat deze het best de zogenoemde derde regel van Sint-Franciscus konden gaan volgen, kortweg de derde orde genoemd. Die was eigenlijk bedoeld voor leken die een vroom leven wilden leiden zonder in een klooster te treden, zonder de verplichting zevenmaal daags deel te nemen aan het Latijnse koorgebed. Zij konden volstaan met korte gebeden in de volkstaal, dus het tijdsbeslag en de intellectuele vereisten waren beperkt. De mannelijke volgelingen van de derde orde werden aangeduid als tertianen, de vrouwen als tertiarissen. Dit model stelde de broeders en zusters in staat naast hun godsdienstoefeningen huishoudelijke arbeid te verrichten of goederen voor de verkoop te produceren om de gemeenschap draaiende te houden. In econo-

3 Het oostelijke deel van de huidige Gasthuislaan heette vanouds de Zusterlaan en dat was niet voor niets. Aan de zuidzijde (hier links, naast de Oostpoort) stond het Sint-Agnesklooster, schuin daartegenover het Sint-Ursulaklooster. Detail van het schilderij van Delft na de stadsbrand van 1536. (MPD, FOTO TOM HAARTSEN)

misch opzicht is dit wel omschreven als een ‘instapmodel’ voor het kloosterleven. De huizen sloten zich aaneen in het zogenaamde Kapittel van Utrecht, dat werd erkend door de kerkelijke overheid. Mede dankzij de laagdrempelige formule groeide dit uit tot een organisatie van ca. 130 gemeenschappen, in overgrote meerderheid bevolkt door vrouwen.³

In 1400 sloten de Delftse zusters zich hierbij aan. Op 5 augustus van dat jaar ontvingen zij in Utrecht hun habijt en legden zij hun professie af. Van de drie traditionele klooster-geloften gold voor tertiariissen aanvankelijk alleen die van kuisheid. Privébezit bleef in principe toegestaan; het Kapittel verbood dit in 1464 en pas in 1487 werd ook de gelofte van gehoorzaamheid verplicht. De zusters kozen Aleid als hun eerste overste en Sint-Agatha als patroonheilige – misschien een verwijzing naar de naam van Aleids dochter? De ontwikkelingen gingen nu snel. In 1401 kregen de zusters toestemming een kapel te bouwen voor hun gebeden en gezangen.

De mis werd er opgedragen door een eigen priester, die tevens fungeerde als biechtvader. Nu zij niet meer over straat hoefden naar de parochiekerk, konden zij de stap zetten naar een echt klooster – het woord is immers afgeleid van het Latijnse *claustrum*, dat ‘afgesloten ruimte’ betekent. In maart 1403 vond de zogenaamde besluiting plaats. Het ritueel stond onder leiding van de Utrechtse kanunnik Gerrit van Bronkhorst. Hij speelde een sleutelrol bij de totstandkoming van tal van dergelijke kloosters in het bisdom Utrecht en droeg persoonlijk financieel bij aan de bouw van de kapel van Sint-Agatha.⁴ De zusters kwamen vanaf nu niet meer buiten het ‘slot’ en leken werden alleen toegelaten in de kapel, de gastenvertrekken en de dienstgebouwen op het terrein.

Sint-Agatha was hiermee het eerste klooster binnen de Delftse stadsmuren. Een omstreeks 1440 geschreven kroniekje beschrijft hoeveel armoede en honger de zusters in hun beginjaren hadden geleden en hoe hard zij moesten wer-

ken. Maar ook hoe dankbaar zij waren dat God hen erdoorheen had geholpen en dat zij Hem in alle eenvoud mochten dienen. Het waren wezenskenmerken van de Moderne Devotie: lijden werd geduldig gedragen, men verrichtte zijn werkzaamheden met aandacht en bescheidenheid en men beriep zich vooral niet op persoonlijke verdiensten. De officiële benaming voor de overste was bij de tertiariessen niet voor niets ministerse ofwel dienaressen.⁵

Een belangrijke deugd was uiteraard ook de eendracht, maar waar mensen zo dicht op elkaar leefden, lagen irritaties op de loer. In 1401 verliet een zuster de groep omdat zij niet goed met de anderen overweg kon. Aan het Rietveld verzamelde zij een groepje geestverwantes om zich heen. Vier jaar later betrok de afgesplitste gemeenschap een huis aan de Oude Delft, tegenover de Breetstraat, dat werd gewijd aan Sint-Barbara. Toen hun pater Claes Butsiel in 1412 overstapte naar Sint-Agatha, klopten zij aan bij Sint-Hiëronymusdal, ook aan de Oude Delft, tegenover de Nieuwstraat. Dit was in 1403 op initiatief van het stadsbestuur gesticht als fraterhuis, bewoond door enkele priesters en lagere geestelijken. Zeven jaar later gingen zij op initiatief van hun rector Pieter Gerritsz. de derde regel van Sint-Franciscus volgen. Zij waren dus tertianen en bovendien aangesloten bij het Kapittel van Utrecht, net als Sint-Barbara. Pieter Gerritsz. verklaarde zich nu desgevraagd bereid ook het biechtvaderschap van de zusters op zich te nemen. Volgens hun kroniek heeft hij in deze functie veel goeds tot stand gebracht. Op 21 maart 1417 werd hun eigen kapel gewijd en een maand later spraken de zusters de wens uit om zich te laten besluiten. Na het verplichte proefjaar werd het klooster op 24 juli 1418 een feit, in een plechtigheid onder leiding van de Utrechtse kanunnik Jan van Galecop.⁶

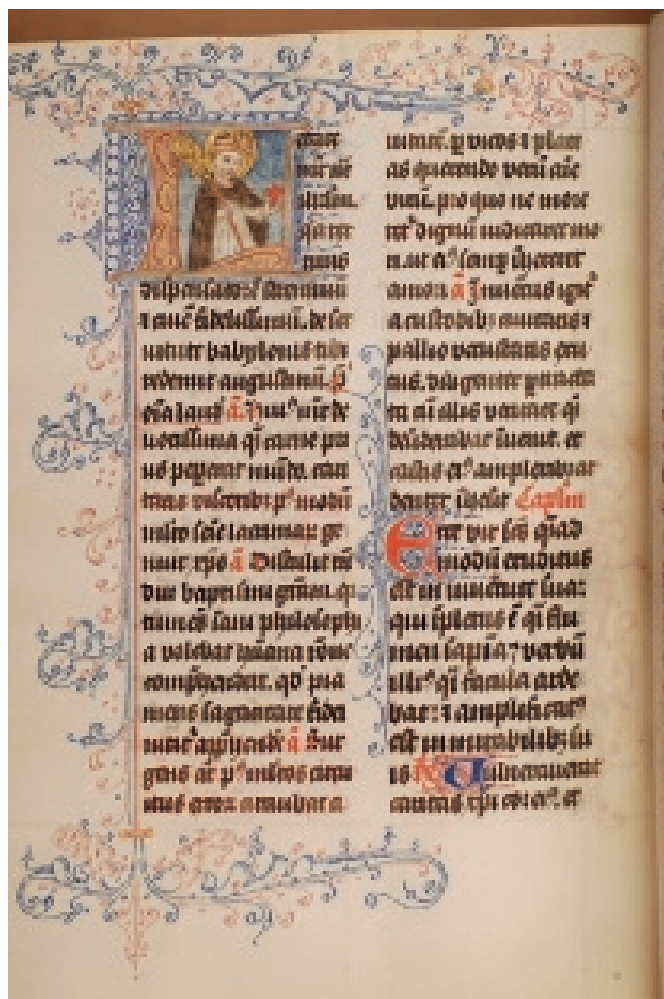
REGULIERE KANUNNIKEN: VAN SINT-HIËRONYMUSDAL NAAR SION

Sint-Agatha en Sint-Barbara stonden nu op gelijke voet als vrouwenkloosters die de derde regel van Sint-Franciscus volgden en waren aangesloten bij het Kapittel van Utrecht. Een belangrijk verschil was wel dat de pater van Sint-Agatha een wereldlijk priester was, terwijl de geestelijke leiding van Sint-Barbara berustte bij een broeder van hun eigen orde. Dat laatste was echter van bijzonder korte duur. Een dag nadat

Pieter Gerritsz. de zusters van Sint-Barbara het kloosterslot had binnengeleid, veroorzaakte hij grote ophef door over te stappen naar de strengere regel van Sint-Augustinus. Hij deed dat samen met Willem Klinkert, pater van het tertianenconvent van Sint-Michiel in Den Hem bij Schoonhoven en minister-generaal van het Kapittel van Utrecht. Kort daarvoor had bisschop Frederik van Blankenheim de leden van het Kapittel van Utrecht toestemming gegeven voor een dergelijke overstap. Degenen die van deze gelegenheid gebruikmaakten, mochten zich bovendien verenigen in een eigen congregatie.⁷

De overgang naar de regel van Sint-Augustinus was een volgende stap in de verkloostering van de Moderne Devotie. Hij stelde de geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid verplicht, evenals de besluiting en in principe ook het zingen van het volledige koorgebed in het Latijn. Vrouwen die de overstap maakten en het Latijn niet machtig waren, mochten van de bisschop vooralsnog volstaan met de Nederlandstalige Mariagetijden of nog eenvoudiger met een reeks Onze Vaders.⁸ De volgelingen van de regel van Sint-Augustinus werden reguliere kanunniken en kanunnikessen genoemd. Dit ter onderscheiding van seculiere kanunniken die het koorgebed verzorgden in kapittelkerken, maar geen regel volgden. Sint-Hiëronymusdal in Delft, Den Hem bij Schoonhoven en Stein bij Gouda vormden de kern van de nieuwe congregatie. Deze bereikte in 1438 zijn maximale omvang van zeven mannen- en zeven vrouwenkloosters, elk onder leiding van een prior respectievelijk priorin. De vrouwenkloosters hadden daarnaast een biechtvader uit een van de mannenkloosters, die de titel rector droeg. De congregatie werd wel aangeduid als het Hollands Kapittel. Het was de westelijke tegenhanger van het veel grotere Kapittel van Windesheim, waarbij vooral regulieren- en regularissenkloosters in de IJsselstreek en Utrecht waren aangesloten. In het Generaal Kapittel zaten de priors van de mannenkloosters, hun *socii* of plaatsvervangers, en de rectoren van de vrouwenkloosters. De priors vervulden bij toerbeurt het ambt van superior prior.

Niet alle tertianen en tertiariessen konden of wilden de stap naar de regel van Sint-Augustinus zetten. Zo deed Pieter Gerritsz. vergeefs zijn best om de zusters van Sint-Barbara mee te krijgen. Toen hij zijn zin niet kreeg, legde hij het patersambt neer. Enige tijd later werd het overgenomen

4 Gebed tot Sint-Augustinus in een breviër dat is gemaakt in het Sint-Agnesklooster, wellicht voor eigen gebruik. De heilige is herkenbaar aan zijn attriboot, een brandend hart. (SAD, FOTO BAS VAN DER WULP)

door Jan Golst, nota bene iemand uit Sint-Hiëronymusdal die hem evenmin was gevolgd. Pieter Gerritsz. was hierover zeer ontstemd. Hij riep de ongehoorzame publiekelijk ter verantwoording, maar Jan Golst hield voet bij stuk: hij bezwoer dat hij de regulieren zou respecteren, maar wilde zichzelf blijven beschouwen als ‘een broeder der dorden regele’. Misschien mede dankzij deze standvastigheid vergaven de zusters van Sint-Barbara hem graag zijn tekortkomingen. In hun kroniek lezen we over hem: hij ‘was die beste

sangher niet, mer hij had relicke gracie van preken’; zeventien jaar was hij hun pater.⁹

Pieter Gerritsz. verdween zo in 1420 uit beeld bij Sint-Barbara en spoedig hierna ook bij Sint-Hiëronymusdal. Daar woonden enige tijd tertianen en regulieren onder één dak, tot de laatsten uiterlijk in 1434 verhuisden naar een rustigere plek buiten de stad. Aan de overzijde van de Kerstanjewetering, net in de parochie Rijswijk, stichtten zij het klooster Sion. Ook over tertianen horen we vervolgens niets meer, Sint-Hiëronymusdal

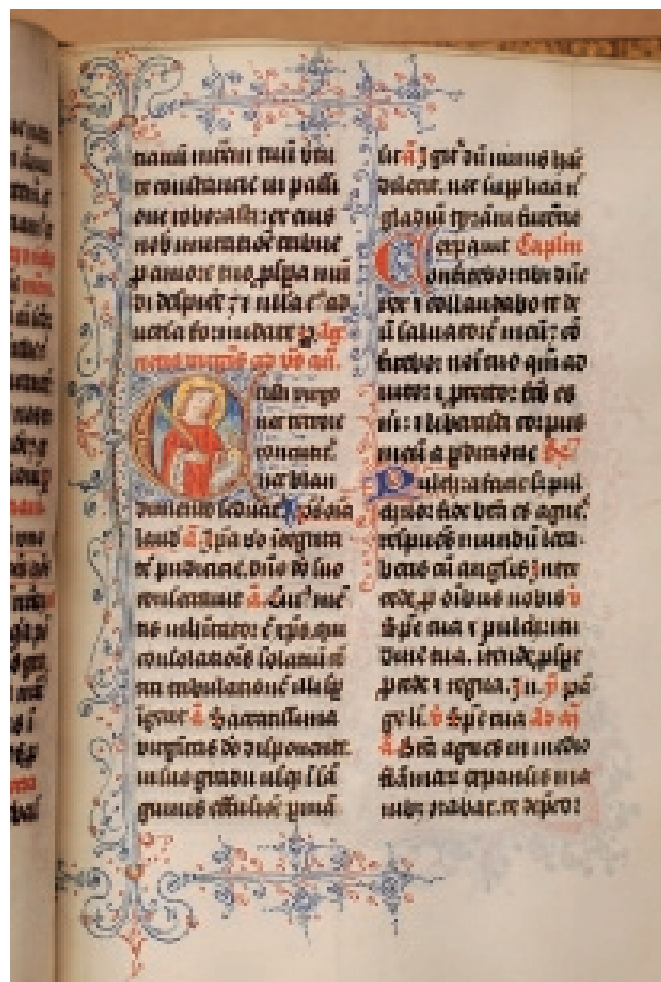
werd hersticht als fraterhuis.¹⁰ Na een moeizame boedelscheiding ontwikkelde Sion zich op zijn nieuwe plek tot een bloeiende gemeenschap en uiteindelijk zelfs het hoofdkwartier van het Hollands Kapittel. Dat maakte in 1462 in een nieuw reglement een einde aan het roulerend leiderschap; voortaan was de prior van Sion per definitie de superior prior. Pas sindsdien kunnen we dus spreken van het Generaal Kapittel van Sion.¹¹

 HET RAADSEL VAN SINT-CLARA Zijn we over de beginfase van Sint-Agatha en Sint-Barbara goed ingelicht dankzij hun kroniekjes, voor andere kloosters moeten we het doen met summierdere gegevens. Enkele maanden nadat Gerrit van Bronkhorst in maart 1403 de besluiting van Sint-Agatha verrichtte, maakte hij zijn testament. Hierin noemde hij naast dit kersverse klooster en het al

even nieuwe Sint-Hiëronymusdal ook twee andere gemeenschappen van maagden in Delft, en wel 'aan het Rietveld en daar vlakbij'.¹² De eerste zal de van Sint-Agatha afgesplitste groepering zijn geweest, het latere Sint-Barbara. De tweede was hoogstwaarschijnlijk identiek met de gemeenschap van religieuze vrouwen die we vanaf 1415 in de bronnen tegenkomen. Toen verkocht Jacop Mathijsz. de helft van een huis met 22 morgen land in Vlaardingerwoud aan de zusters 'diemen ghemeenlic hiet t'Sinte Claren der oerden van penitencien int Oesteynde binnen Delft'.¹³

5 Gebed tot Sint-Agnes in een brevier dat is gemaakt in het Sint-Agnesklooster, wellicht voor eigen gebruik. (SAD, FOTO BAS VAN DER WULP)

6 Getijdenboek, hoogstwaarschijnlijk gemaakt in het Sint-Agnesklooster omstreeks 1490-1495. Rechts beginnen de Mariagetijden in het Nederlands in de versie van Geert Grote. Links een miniatuur waarop de engel aan Maria verkondigt dat zij Jezus zal baren. Zulke paginagrote miniaturen werden vermoedelijk door professionele schilders van buiten het klooster vervaardigd en later ingevoegd. (MCC, ABM H20, FOLIO 82V-83; FOTO RUBEN DE HEER)

Deze oorkonde en enkele andere stukken waarin Sint-Clara wordt genoemd, hebben veel verwarring opgeleverd. Dalmatius van Heel, die ze in 1934 publiceerde, meende hierin de voorganger te mogen zien van het in 1482 gestichte clarissenklooster, aan de huidige Paardenmarkt. Hij ging daarbij kennelijk af op de naam van de patroonheilige en interpreteerde ‘Oesteijnde’ als het oostelijke kwartier van de stad. Dat laatste klopt, maar het gebied in kwestie werd indertijd gerekend tot het Noordeinde.¹⁴ Wat paste in zijn redenering, was dat de zusters van Sint-Clara behoorden tot de orde van penitentie ofwel boetvaardigheid, want dat was een andere naam voor de derde regel van Sint-Franciscus. De vrouwen die in 1475 aan de paus verzochten om de veel strengere regel van de clarissen aan te mogen nemen, meldden namelijk dat zij tot dan toe tertiariissen waren geweest. Maar wat Van Heel niet kon plaatsen, was dat Sint-Clara blijkens een oorkonde uit 1421 op dat moment werd bevolkt door ‘zusteren van Sinte-Augustinus regel’. Dit zou betekenen dat zij toen de overstap naar die regel hadden gemaakt, later op hun schreden terugkeerden en ten slotte clarissen werden – een wel

heel onwaarschijnlijke gang van zaken. En waar Van Heel helemaal geen woorden aan vuilmaakte, was dat Sint-Clara geleidelijk uit de bronnen verdween en dat het verzoek uit 1475 om over te mogen gaan naar de clarissen, afkomstig was van een zustergemeenschap met de naam Sint-Maria van Nazareth.¹⁵ Latere auteurs gingen eveneens aan al deze ongerijmdheden voorbij, evenals aan de intussen gepubliceerde correcties.¹⁶ Hoe zat het nu echt met Sint-Clara?

SINT-AGNES De sleutel tot de oplossing ligt in de overlevering van de cruciale oorkonde van 1415. Die staat namelijk in het cartularium van het vrouwenklooster van Sint-Agnes aan het Oosteinde, nabij de Oostpoort. Op dezelfde bladzijde staat een oorkonde uit 1426, waarbij Jacop Mathijsz. de andere helft van het goederencomplex in Vlaardingewoud, die hij eerder zelf had gehouden, alsnog verkocht aan de regularissen van ‘Sinte Agnieten binnen Delff’, die – zo lezen wij hier – het ‘wederdeel’ reeds in bezit hadden.¹⁷ De conclusie is helder: wat in 1415 Sint-Clara

was, heette nu Sint-Agnes. De naamswijziging kan verband hebben gehouden met de overgang van de zusters van de derde regel van Sint-Franciscus naar de regel van Sint-Augustinus. Die was uiterlijk in 1420 een feit, blijkens een schenking van land in Kethel in dat jaar door Syman Cleymansz. aan het regularissenklooster te Delft waar zijn dochter Ymme verbleef.¹⁸ In een oorkonde van 1422, de eerste waarin het klooster bij zijn nieuwe naam wordt genoemd, schreef hertog Jan van Beieren, graaf van Holland, dat de vrouwen 'int Oesteynde in den convente dat men heyt t'Sinte Agnieten' de regel van Sint-Augustinus volgden en zich met toestemming van de bisschop van Utrecht en hun pastoor hadden laten besluiten. Hij verleende hun daarom toestemming een kerk te bouwen en een kerkhof aan te leggen en die te laten wijden.¹⁹ Kennelijk vond de besluiting plaats voordat de kapel er was, of werd de toestemming met terugwerkende kracht verleend.

Volgens de hertog hadden de zusters hun keuzes gemaakt 'bi rade ende consente van wijsen clercken ende eersamen vaderen'. Het ligt voor de hand dat één van deze adviseurs Pieter Gerritsz. was. Juist in het jaar dat hij de zusters van Sint-Barbara niet meekreeg naar de regel van Sint-Augustinus, zetten die van Sint-Clara deze stap wel. En precies daar, bij het klooster dat intussen Sint-Agnes heette, duikt hij in 1431 weer op in de bronnen. Dan komen we in een Latijnse oorkonde voor het eerst een naam tegen van een rector van Sint-Agnes: Petrus *filius Gerardi* ofwel Pieter Gerritsz. Of hij dat vanaf het begin is geweest, staat niet vast maar is wel aannemelijk.²⁰

De naam Sint-Clara komt tot 1453 nog af en toe voor, altijd in bronnen uit Sint-Agnes of in relatie tot de genoemde landerijen in Vlaardingerwoud en Kethel.²¹ Omschrijvingen van goederen en belendingen werden doorgaans ontleend aan voorgaande akten, dus eenmaal vastgelegde namen bleven lang rondzingen. De naam Sint-Agnes vinden we in 1436 voor het eerst aangevuld met 'in het Dal van Josaphat'.²² Dit verwijst naar de vallei waar volgens de Bijbelse profeet Joël eens, bij het Laatste Oordeel, de heidenen door God zouden worden verslagen.²³ Er waren meer kloosters die deze naam voerden, waarmee zij aangaven dat de vrome werkzaamheden van hun bewoners dienden om hun zielen en die van hun weldoeners voor te bereiden op de wederkomst van Christus.

In 1438 komen we nog twee nieuwe vrouwenkloosters tegen: Sint-Ursula aan de noordzijde van de huidige Gasthuis-

laan en Sint-Anna aan de Geerweg. De zusters van Sint-Ursula volgden de derde regel van Sint-Franciscus, werden uiterlijk in 1463 besloten en behoorden tot het Kapittel van Utrecht. Sint-Anna begon ook als tertiariissenconvent maar stapte in 1464 over naar de regel van Sint-Augustinus. Het stond sindsdien onder toezicht van het Generaal Kapittel van Sion. Dat hoefde vanaf 1437 geen biechtvaders uit een van de zeven mannenkloosters meer beschikbaar te stellen, waardoor later aangesloten vrouwenkloosters niet volwaardig lid waren. Zij hadden wel deel aan de privileges, maar hun rector had geen zitting in het Generaal Kapittel.²⁴

FINANCIEEL DRAAGVLAK

Het kloosterterrein van Sint-Agnes bestond uit verschillende hoven. In de meest oostelijke stond de kapel, vanaf het Oost-einde voor leken bereikbaar door een poort tussen de huizen. Direct ten westen van de kapel lagen de kloosteromgang en andere panden die behoorden tot het slot en uitsluitend toegankelijk waren voor de kloosterlingen. De meest westelijke hof bevatte de kloosterboerderij, met een huis, 'bouwhuis', hooiberg, schuur en rosmolen.²⁵ Voor de aan- en afvoer van goederen diende een grachtje dat via een doorgang onder de stadswal in verbinding stond met open water. De straatnaam Vijver herinnert hier nog aan.

Het terrein was ongeveer 0,6 hectare groot. We kunnen alleen maar gissen hoeveel personen er woonden. Sint-Agatha, dat bijna een hele hectare besloeg, telde in het midden van de vijftiende eeuw meer dan honderd zusters. In 1580, na de opheffing, ontvingen 49 voormalige kloosterzusters alimentatie. In datzelfde jaar kregen achttien voormalige kloosterlingen van Sint-Agnes een uitkering.²⁶ Als we aannemen dat ook hier de helft van de oorspronkelijke bevolking over was, zou het gaan om ca. veertig personen.

Mede dankzij de boerderij op het kloosterterrein en landerijen in de omgeving, was Sint-Agnes deels zelfvoorzienend. Maar er moesten ook levensmiddelen, kleding en andere zaken worden ingekocht en daarnaast vergden de bouw en het onderhoud van de gebouwen de nodige middelen. Een kloosterhuishouding was een bedrijf, waar geld moest worden verdiend om het draaiende te houden. Van Leidse kloosters is bekend dat de bewoonsters geld verdienden met handenar-

7 Portret van Ursula van Egmond, tot haar overlijden in 1559 non in het Sint-Agnesklooster. De anonieme schilder heeft haar afgebeeld als de heilige Ursula, herkenbaar aan een pijl als attribuut. De man naast haar is mogelijk haar vader Otto van Egmond van de Kenenburg. (PARTICULIERE COLLECTIE, FOTO TOM HAARTSEN)

beid, bijvoorbeeld spinnen, weven of borduren. Dergelijke nederige werkzaamheden hadden naast een economisch ook een spiritueel doel. Zij leerden de vrouwen dat zij hun tijd niet in ledigheid moesten doorbrengen. Bovendien konden zij goed worden gecombineerd met vrome overpeinzingen, gebeden of het luisteren naar stichtelijke literatuur die werd voorgelezen.²⁷ Dat gold zeker voor de arbeid waarmee Sint-Agnes in de eerste decennia van zijn bestaan grote faam verwierf: het produceren van verluchte handschriften. Er zijn tientallen manuscripten bewaard die hier zijn vervaardigd, van liturgische en andere geschriften voor gebruik in het eigen klooster tot luxe uitgevoerde getijdenboeken voor leken. Het mes sneed aan twee kanten. Het letter voor letter kopiëren van vrome teksten was voor de zusters een uitstekende manier om zich de inhoud

8 Korte kruisgetijden in het Nederlands in een handschrift gemaakt in het Sint-Agnesklooster. (MCC, BMH H55, FOLIO 86; FOTO RUBEN DE HEER)

ervan eigen te maken. Bovendien konden zij een deel van de productie verkopen. Er zijn helaas geen archiefgegevens over opdrachtgevers, werkwijze of opbrengsten van deze productie. Vermoedelijk verzorgden de kloosterlingen alleen het schrijfwerk en de penverluchting in de marges. De paginagrote miniaturen zullen door professionele schilders van buiten zijn vervaardigd, en later zijn ingevoegd. Een grondige studie van de handschriften zelf zou over dit alles meer kunnen leren, maar die ontbreekt vooralsnog.

Handenarbeid was noodzakelijk en nuttig, zowel materieel als spiritueel, maar de *core business* van een klooster was het zingen van Gods lof en het bidden voor het eigen zielenheil en dat van de weldoeners van de gemeenschap. De eerste decennia kunnen de vrouwen in Sint-Agnes hebben volstaan

met de eerdergenoemde lichte liturgische verplichtingen. In 1449 stelde het Generaal Kapittel echter het volledige Latijnse koorgebed verplicht, wat een veel zwaardere belasting betekende. Achtmaal daags, ook midden in de nacht, moesten de vrouwen zich naar de kapel begeven om te zingen en te bidden.²⁸ Er was minder tijd en energie beschikbaar voor handarbeid, dus werd een groter beroep gedaan op het vermogen van het klooster. Dat werd in de eerste plaats gevormd door de medegaven van intredende vrouwen, vergelijkbaar met een bruidsschat bij een huwelijk. Er zijn helaas te weinig gegevens beschikbaar om uit te maken of regularissen uit hogere kringen afkomstig waren dan tertiariessen en daardoor een grotere dotatie konden doen bij intrede.²⁹ Het is bekend dat in Sint-Agnes telgen verbleven van de adellijke families Van Egmond van de Kenenburg, Van Groesbeek en Van Almonde. Maar het tertiariessenklooster van Sint-Agatha telde tientallen zusters uit het stedelijke patriciaat, dat minstens zo kapitaalkrachtig was als de meeste edelen.

Een medegave was vaak feitelijk de uitbetaling van het ouderlijk erfdeel. De broers en zussen van Alijt Engbrechtsdochter gaven haar 'voir haer vaderlike ende moederlike ernnisse' vier morgen land in Rijswijk.³⁰ Katrijn Dirc Durbersz. weduwe droeg zelf bij intrede al haar goederen over aan het klooster, dat deze erfde als zij 'stantaftich bleve in dat voirscreven clooster totter doot toe ende anders niet'. Het klooster had dus het vruchtgebruik zolang Katrijn er verbleef, maar zij nam de goederen terug als zij onverhoopt uittrad.³¹ Uittreden hoefde trouwens niet altijd te betekenen dat iemand het wereldlijke leven weer oppakte. Marije, de dochter van Jan Valckenaer, trad in 1517 op haar twaalfde in. Zij maakte snel carrière en werd procuratrix, verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering. In die functie had zij toegang tot het archief en in 1524 verliet zij het klooster met medeneming van de rentebrief die zijzelf indertijd had ingebracht. Zij trad in bij de karmelietessen, vermoedelijk in Haarlem, die er vervolgens de vruchten van plukten.³² Medegaven en de daaruit voortvloeiende pacht en renten

9 Tekst voor de liturgie van kerstavond in het Latijn, verlicht in het Sint-Agnesklooster. Op de linker bladzijde een miniatuur met de geboorte van Christus. (MCC, OKM H3, FOLIO 29V-30; FOTO RUBEN DE HEER)

10 Het dichtbebouwde binnenterrein van het voormalige Sint-Agnesklooster omstreeks 1955, gezien in zuidwestelijke richting vanaf een hoog punt aan het Oosteinde. Links de achtergevels van de Zuiderstraat, op de achtergrond de gasfabriek. (SAD 12306, FOTO OPENBARE WERKEN)

waren zonder twijfel de belangrijkste bronnen van inkomsten, maar niet de enige. Van belang was ook het begraafrecht, misschien niet zozeer vanwege de financiële betekenis, als wel om de band tussen klooster en begunstigers te onderhouden. Het kerkhof was aangelegd, zo stelde de graaf in de eerdergenoemde toestemmingsoorkonde, omdat het 'behoorlic ende betamelic is dat besloten lude na hore doot in horen convente begraven worden', maar het was ook beschikbaar voor mensen van buiten. Dat ontsloeg hun nabestaanden echter niet van de plicht om ook aan hun parochiekerk de grafrechten te voldoen. Zo staat in het kasboekje van de Oude Kerk van 1438-1440 de ontvangst van de begraafkosten van een echtpaar aan de Verwersdijk dat in Sint-Agnes werd begraven. Alleen welgestelden konden zich deze dubbele lasten veroorloven.³³ Wie koos voor een laatste rustplaats in het klooster, regelde vermoedelijk meteen dat de voorbeden voor zijn zielenheil werden verricht door de kloosterlingen, die op gezette tijden bij het graf konden bidden. Zielmissen werden ook wel besteld door mensen die niet in het klooster werden begraven. Willem Willemsz. en zijn vrouw Lucia speelden Sint-Agnes omstreeks 1440 diverse landerijen en renten in Schiedam toe. Degene die deze oorkonde bijna negentig jaar later kopieerde in het cartularium, schreef erbij: 'daer wij tsweecks twee missen voir doen'.³⁴ Andere schenkingen leverden de kloosterlingen een extraatje in natura op. Maritge Heyn Jansz. weduwe zette de feestdag van de patroonheilige luister bij met een rente van 36 stuivers per jaar om de nonnen op de zondag vóór Sint-Agnes op wijn te trakteren.³⁵

Op het terrein stond ook een 'infirmierie', vermoedelijk niet meer dan een kamer voor een zieke kloosterlinge. Voor instandhouding van deze voorziening schonk Goeswijn Michielsz. in 1446 zes morgen land in Maasland, op dat moment verpacht voor jaarlijks twaalf pond Hollands en twee kapoenen (gecastreerde en dus extra grote hanen). Een dergelijke schenking gold als vroom werk ten bate van het zielenheil. Goeswijn stelde dan ook een strenge voorwaarde: het klooster raakte het geld kwijt als het

'alsoe zeer verwaelde dat men dair gheen slot en hield, dats te verstaen dattie wairlike luden dicwijl dair dagelix sonder nootsaken uut ende in ghinghen, ende die nonnen des cloosters dicwijl int openbaer opter straten uutquamen of dattie nonnen eyghen pot ende eyghen goed hadden'.

Deze bepaling geeft precies aan wat het publiek verwachtte van een besloten klooster: afgezonderd leven, in gemeenschap van goederen. Alleen als de regels er goed werden nageleefd, achtte men de behartiging van zijn zielenheil in goede handen. Een strenge levenswijze was enerzijds kostbaar omdat er minder tijd was om geld te verdienen, maar leverde anderzijds extra schenkingen op van begunstigers die hier juist aan hechtten. En dat deed Goeswijn, zo blijkt ook uit de bepaling wie erop moesten toezien dat de nonnen recht in de leer waren: drie priors van regulieren- of kartuizerkloosters, die algemeen bekendstonden om hun strikte observantie.³⁶ Voor zover bekend zijn de sancties nooit in werking getreden en heeft Sint-Agnes het kloosterslot trouw gerespecteerd. Toen het in 1568 een morgen land in Den Haag verkocht aan de abdij van Loosduinen, kwamen de Haagse schepenen speciaal naar Delft, zodat de transportakte kon worden verleden in Sint-Agnes.³⁷

11 Achter Oosteinde 19 bevindt zich een dichtgezet gotisch venster. Deze muur is vermoedelijk een restant van de voormalige kloosterkapel. (FOTO WIM WEVE)

OPHEFFING In de zestiende eeuw kreeg Sint-Agnes enkele financiële tegenslagen te verwerken door ondeskundigheid en zelfs crimineel gedrag in eigen kring. Pater Jacob besloot omstreeks 1520 land in Westenrijk op Voorne te verkopen omdat de dijklasten werden verhoogd. Hij deed dit op advies van de rentmeester, maar die bleek te kwader trouw. Hij kocht het land namelijk zelf en spon daar garen bij: het was juist door die nieuwe bedijkingen de helft groter geworden. Dit riekt naar misbruik van voorkennis.³⁸ In 1524 werd een rente in Loosduinen gelost, maar het geld belandde niet in de kloosterkas omdat pater Jacob er ‘mede wech ghelopen is’.³⁹ Of deze afvalligheid te maken had

met de Reformatie die in deze tijd de kop opstak, is niet bekend.

Ook van overheidswege werd Sint-Agnes net als andere kloosters gekortwiek. De vrijstelling van belastingen die zij traditioneel genoten, kwam onder vuur te liggen. In 1527 maakte Sint-Agnes een rente te gelde omdat het op last van de vroedschap de bouw van de toren aan de vest achter het klooster moest betalen.⁴⁰ Bij de stadsbrand van 1536 bleef Sint-Agnes gespaard; het kwam dus niet zoals Sint-Agatha en Sint-Barbara voor enorme herbouwkosten te staan. Het vermogen werd echter wel op andere manieren aangetast. Steeds vaker dwong de vorst religieuze instellingen tot het verstrekken van leningen. Hoe vermogender een klooster was, hoe zwaarder het werd aangeslagen om een groot bedrag ineens voor te schieten. In ruil kreeg het wel een jaarrente uit de domeinen, maar de betaling daarvan liep nogal eens vertraging op.⁴¹

Bij de Beeldenstorm van 1566 is Sint-Agnes voor zover bekend geen doelwit geweest, anders dan de clarissen of Sint-Ursula. Zes jaar later trad Delft toe tot het kamp van de Opstand tegen Spanje. De gereformeerden namen de macht over en in 1573 werden de kloosters opgeheven. De gebouwen kwamen in handen van het stadsbestuur, dat ze liet slopen, verhuurde of een andere bestemming gaf. Een deel van Sint-Agnes bleef nog jarenlang bewoond door voormalige regularissen en ook een non van het buiten de stadsmuren gelegen en intussen gesloopte adellijke vrouwenklooster Koningsveld vond hier een toevlucht.⁴² Stukje bij beetje werd het complex herbestemd. Antwerpenaar François Spiering mocht er zijn beroemde tapijtweverij vestigen – de Spieringstraat herinnert er nog aan. Andere delen werden gesloopt en herverkaveld en op enig moment moet ook de kapel zijn gesneuveld. Op een plaatsje achter Oosteinde 19 is nog een stukje van een middeleeuwse muur zichtbaar met een dichtgemetseld gotisch venster. Vermoedelijk zijn op andere achtererven of in huizen op het voormalige kloosterterrein nog wel meer bouwkundige sporen bewaard gebleven.⁴³ Een schedel, een paar stenen en een doos met archiefstukken zijn al wat rest van het klooster dat hier anderhalve eeuw heeft gestaan. En natuurlijk al die prachtige handschriften waarop de vrouwen hebben zitten zwoegen en die getuigen van hun vrome ijver.

12 Brevier van Beatrijs van Assendelft, non in het regularissenklooster te Haarlem, 1485. Links knielt de opdrachtgeefster Sint-Augustinus, rechts begint een gebed tot hem. Het penwerk in de marges van de tekst is gemaakt in het Delftse Sint-Agnesklooster. (MCC, OKM H3, FOLIO 167v; FOTO RUBEN DE HEER)

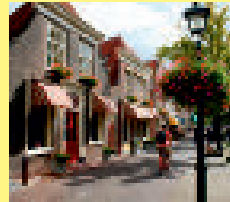
NOTEN

- 1 Archeologie Delft, dagrapport 24-3-2015. Met dank aan Jorrit van Horssen en Steven Jongma.
- 2 Over de beginfase van Sint-Agatha: Gerrit Verhoeven, 'Het Sint-Agathaklooster te Delft: een middeleeuws succesverhaal', in: *Jaarboek Delfia Batavorum* 13 (2003) 57-78.
- 3 Hildo van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006) 85-109; Hans Mol, 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap', in: *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven (red.) (Hilversum 2008) 213-231, aldaar 223-227.
- 4 Verhoeven (2003) 59-63; Van Engen (2006) 405-406.
- 5 Gerrit Verhoeven, 'De kronieken van twee Delftse tertiariissenconventen', in: *Ons Geestelijk Erf* 74 (2000) 105-152; de tekst van het kroniekje van Sint-Agatha op 124-135, de inleiding op 106-114.
- 6 Verhoeven (2000); de tekst van het kroniekje van Sint-Barbara op 137-150, de inleiding op 114-121.

- 7 Van Engen (2006) 133-134. De oorkonde van de bisschop bij E. Ypma, *Het generaal kapittel van Sion. Zijn oorsprong, ontwikkeling en inrichting* (Nijmegen/Utrecht 1949) 122-127.
- 8 Ypma (1949) 29-32.
- 9 Verhoeven (2000) 145-146.
- 10 Gerrit Verhoeven, *De derde stad van Holland. Geschiedenis van Delft tot 1795* (Zwolle 2015) 115-117.
- 11 Ypma (1949) 55-57.
- 12 Utrechts Archief, Archief kapittel van Oudmunster, inv.nr 160.2 (1 september 1403): *aliis duabus congregacionibus puellarum ibidem opt Rietvelt et prope*.
- 13 Den Haag, Nationaal Archief (hierna: NA), Delftse Statenkloosters, Sint-Agnes, inv.nr 2 (cartularium), p. 49 (1415 10 27).
- 14 Stadsarchief Delft (hierna: SAD), Stadsbestuur tot 1813, inv.nr 826 (1423 04 10): land in het Noordeinde achter de Verwersdijk aan de zuidzijde van de Geerweg.
- 15 D. van Heel, 'De clarissen van Delft', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 51 (1934) 373-412, aldaar 373-374; de desbetreffende oorkonden op 405-411.
- 16 Bert Roest, 'De clarissen in de Noordelijke Nederlanden', in: *Monastiek observantisme*, 43-68, aldaar 52-53. J. van Horssen, *Van gebed tot gebulder. Archeologisch onderzoek naar een klooster en artilleriemagazijn aan de Paardenmarkt in Delft* Delftse Archeologische Rapporten 128 (Delft 2017) 9 miste het artikel van Roest en zelfs de correcties daarop in Verhoeven (2015) 115 en 455 noot 110. Ook in Haarlem is het tertiariissenconvent Sint-Clara ten onrechte aangezien voor een clarissenklooster, tot F.W.J. Koorn, 'Drie Haarlemse kloosters met een C, een bron van verwarring', in: H. Brokken, F. Koorn en A. van der Steur (red.), *Hart voor Haarlem. Liber amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem 1996) 60-71.
- 17 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 49 (1426 11 19).
- 18 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 42 (1420 07 29).
- 19 NA, Graven van Holland, inv.nr 232, folio 34 verso (1422 10 16).
- 20 NA, Klooster Den Hem, inv.nr 5 (1431 05 23); laatste vermelding: NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 18 (1438 01 27).
- 21 In 1441 verkocht Anthonijs van Rotselaar 6 morgen land in Spaland, gemeen met Sint-Clara, aan Hendrik van Zuilen van Nijeveld. Toen die het in 1444 verkocht aan Sint-Agnes, meldde hij dat het daarmee gemeen lag: NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 50 (1441 11 10 en 1444 03 11). Laatste vermelding: Gemeentearchief Schiedam, Weeshuis, inv.nr 16 (1453 10 03), land in Kethel gemeen met Sint-Clara.
- 22 NA, Sint Agnes, inv.nr 2, p. 74 (1436 10 04).
- 23 Joël 3:2 en 3:12.
- 24 Verhoeven (2015) 117-118.
- 25 SAD, Stadsbestuur tot 1813, inv.nr 4285 en 4288 (thesauriersrekening 1575/1576 en 1578/1579 folio 15).
- 26 NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr 4728, folio 353-379.
- 27 Madelon van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle 1380-1580* (Zutphen 2004) 75-79.
- 28 Ypma (1949) 106-111.
- 29 Een dergelijk verband is niet gevonden bij onderzoek naar vrouwenkloosters in Zwolle en Leiden. Zie Van Luijk (2004) 158-163.
- 30 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 110 (1454 05 19).
- 31 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 21 (1430 07 31).
- 32 NA, Hof van Holland, inv.nr 503, folio 75 (1529 07 12).
- 33 SAD, Parochiekerken tot 1572, inv.nr 32, p. 4.
- 34 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 54 (onder oorkonde van 1442 01 09).
- 35 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 131 (1487 09 27).
- 36 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 55 (1446 08 23).
- 37 NA, Abdij Loosduinen, inv.nr 15 (1568 07 08).
- 38 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 124 (notitie c. 1530 bij oorkonde van 1458 09 16).
- 39 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 82 (notitie c. 1530 bij oorkonde van 1515 02 10).
- 40 NA, Sint-Agnes, inv.nr 2, p. 96 (notitie bij oorkonde van 1465 05 17).
- 41 Leningen door Sint-Agnes aan koning: 200 gulden (NA, Sint-Anna, inv.nr O 11, folio 109, 1558 08 31), 200 gulden (NA, Delftse Statenkloosters, Sion, inv.nr 3, 1558 11 01); aan stadsbestuur: 100 gulden (SAD, Stadsbestuur tot 1813, inv.nr 4278, thesauriersrekening 1568/1569).
- 42 SAD, Oud Notarieel Archief, inv.nr 1528, folio 232-233v, testament van jonkvrouwe Cornelia van Asperen van Vueren (1597 06 19).
- 43 Vriendelijke mededeling van Wim Weve.

Gezellig familie hotel met historische binnenplaats

Delft

CREATING HISTORY

Slijterij & Wijnhandel “De Wijnstok”

Fred. Hendrikstraat 34a, 2628 TC Delft

Webwinkel: www.de-wijnstok.nl

Schols 't Hart

100 JAAR KWALITEIT IN NATUURSTEEN

Laan van Overvest 64-70 • 2613 DN Delft • Tel: 015-212.28.81
Internet: www.scholsenthart.nl • E-mail: info@scholsenthart.nl

De sacristie van Sint-Hiëronymusdal?

WIM WEVE

Op 11 februari 2020 sloot in Museum Prinsenhof Delft de overzichtstentoonstelling Pieter de Hooch in Delft: Uit de schaduw van Vermeer. Bij deze tentoonstelling verscheen de gelijknamige catalogus met daarin onder meer een essay over de Delftse topografie bij Pieter de Hooch (1629-1684).¹ Het toont aan dat De Hooch op zijn schilderijen meer Delftse gebouwen afbeeldde dan tot voor kort bekend was. Een niet eerder geïdentificeerd huis dat hij op vier schilderijen afbeeldde, blijkt daadwerkelijk te hebben bestaan. (afb. 1) Het zou de sacristie van de kapel van het Sint-Hiëronymusklooster zijn geweest. Van dit huis kon de locatie worden aangewezen en ook het standpunt waar vanaf De Hooch het waarnam. (afb. 6) Daarover leest u uitgebreid in de catalogus. Maar voor De Hooch en zijn oeuvre was het niet relevant om in de catalogus uitgebreider in te gaan op dat huis en op de vraag of het inderdaad die sacristie was. Die aspecten komen in dit artikel aan bod.

Het huis dat De Hooch afbeeldde heeft een zeer merkwaardig asymmetrische topgevel. (afb. 2) Het blijkt later te zijn afgebeeld op twee negentiende-eeuwse tekeningen die bovendien voorzien zijn van summiere aantekeningen. Dankzij die tekeningen is het huis aan te wijzen op de Kadastrale Minuut, de oudste kadastrale kaart van Delft uit 1832. Uitgaande van deze kaart en de weergave van het huis door De Hooch is af te leiden dat hij het huis zal hebben waargenomen vanaf de achterzijde van het perceel van Oude Delft 153. Hij zou daar zijn atelier of zijn woning gehad kunnen hebben, al blijkt daarover vooralsnog niets uit historische bronnen. Die twee negentiende-eeuwse tekeningen zijn van de hand van notaris Bartholomeus van Berkel (1815-1888) die ze in 1850 respectievelijk in 1852 maakte. Hij woonde in het grote grachtenpand Oude Delft 141 en bezat daarachter tot aan de stadswal een grote tuin die zich ook naar het noorden achter naastgelegen panden uitstrekte.² Op de tekening uit 1850 noteerde hij dat het huis een

¹ Op vier schilderijen van Pieter de Hooch komen verscheidene Delftse gebouwen voor waaronder een recent geïdentificeerd huis met een asymmetrische topgevel. V.l.n.r.: *Een vrouw en een kind bij een bleekveld* [ca. 1657-1659] (ROTHSCHILD COLLECTION WADDESDON); *Twee vrouwen en een kind op een binnenplaats* [ca. 1657] (TOLEDO MUSEUM OF ART, TOLEDO, OHIO, 1949.27); *Vrouw en kind op een straat* [datering onbekend], tekening naar verloren gegaan schilderij, verblijfplaats onbekend (CATALOGUS VEILING LONDON 16 OKTOBER 1946, NR. 107); en, midden onder, *Een binnenplaats in Delft in de avond met een spinnende vrouw* [ca. 1657] (THE ROYAL COLLECTION/HM QUEEN ELIZABETH II, RCIN 405331).

WIM WEVE

(Delft 1947) studeerde architectuur en restauratie aan de Technische Hogeschool Delft. Hij was 25 jaar werkzaam als bouwhistoricus bij de gemeente Delft. Hij is auteur van *Huizen in Delft in de zestiende en zeventiende eeuw* en het essay 'Delftse topografie bij De Hooch' in *Pieter de Hooch in Delft: Uit de schaduw van Vermeer* (ZWOLLE 2019).

2 Het huis met de asymmetrische topgevel is het duidelijkst afgebeeld op *Een vrouw en een kind bij een bleekveld*, detail. (ROTHSCHILD COLLECTION, WADDESDON)

oranjeriehuis was, en op die uit 1852 dat het naar verluidt de sacristie van de kapel van het Sint-Hiëronymusklooster was en dat het huis, dat hij op deze tekening tuinhuis noemde, in 1853 zou worden verbouwd. (afb. 3) Het huis, hierna gemakshalve als tuinhuis aan te duiden, is op de tekeningen vrijstaand en door tuinen omgeven. Daardoor is het op de Kadastrale Minuut uit 1832 aan te wijzen als het perceel sectie C 1107. Dat was toen eigendom van chirurg Paulus Soek die ook in Oude Delft 141 woonde en dezelfde percelen bezat als Van Berkel enkele decennia later.³ (afb. 4) Het tuinhuis

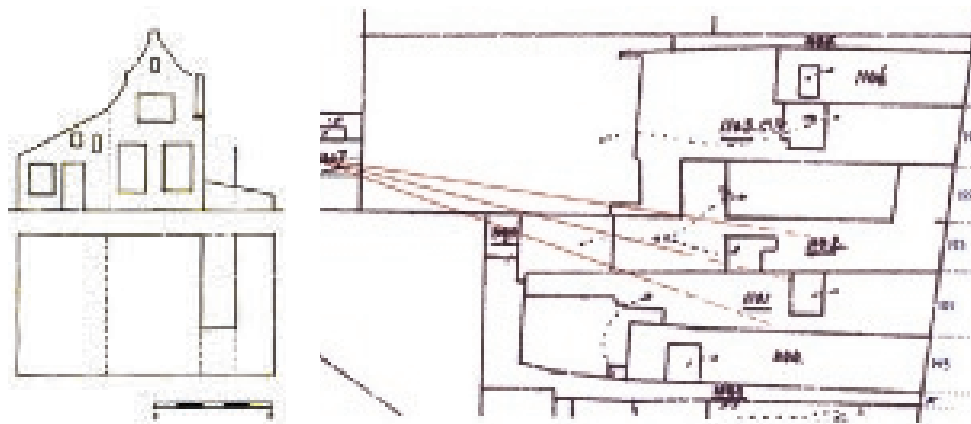

3 Het tuinhuis of oranjerie vóór de verbouwing in 1853. Tekening B. van Berkel, 1852. (SAD 60757)

4 Detail Kadastrale Minuut 1832; het bezit van Paulus Soek is rood omlijnd, het tuinhuis/broeihuis is geel gemarkeerd. (RCE, KADASTRALE KAART 1811-1832, MINUUTPLAN DELFT, SECTIE C, BLAD 01 – MINO8034C01)

wordt in het kadaster omschreven als 'broeihuis'. Het lage aanbouwsel dat Van Berkel rechts tegen het huis tekende is dan ook een broeibak. Het roosterwerk dat vanwege het onbeholpen perspectief ogenschijnlijk tegen de zijgevel is aangebracht zal een vrijstaand onderdeel zijn geweest van een installatie om de ramen en/of luiken te bedienen waarmee de broeibak kon worden afgedekt. Gelet op de naam 'oranjeriehuis' zal het huis destijds hebben gediend om vorstgevoelige planten te laten overwinteren. Maar daarvoor was het zeker niet gebouwd. (afb. 5)

5 (links) Globale reconstructie van de voorgevel en het grondvlak van het tuinhuis, zoals Van Berkel het tekende. (BEWERKING J. STAPPER RDMZ 1955, AAN-
DUIDING ZICHTLIJNEN W.F. WEVE)

6 (rechts) Detail Kadastrale Minuut (1832) met het broeihuis/tuinhuis links en een reconstructie van de zichtlijnen van Pieter de Hooch die zijn standpunt zal hebben gehad op het achtererf van Oude Delft 153. (RCE, KADASTRALE KAART 1811-1832, MINUUTPLAN DELFT, SECTIE C, BLAD 01 – MINo8034Co1, BEWERKING W.F. WEVE)

EEN MERKWAARDIG EN UNIEK HUIS

De Hooch beeldde het huis op het schilderij *Een vrouw en een kind bij een bleekveld* het duidelijkst af. Het huis is zeer ongewoon vanwege enkele bijzondere kenmerken zoals de geringe diepte, de asymmetrische top die links aanzet op afgebrokkeld metselwerk en rechts op hoog opgaand metselwerk dat er uitziet als een zeer grote trede van een trapgevel. Die heeft een merkwaardige verticale verdikking langs de buitenrand die doet denken aan decoratieve hoektorentjes zoals aanzienlijke middeleeuwse huizen soms bezaten en waarvan in Delft Oosteinde 173 een zeer zeldzaam voorbeeld is. (afb. 7) Op de andere hoek ontbreekt echter een logische tegenhanger en voor een bescheiden huis als dit, bovendien staand op een binnenterrein, zou het vreemd zijn als het van statussymbolen als hoektorentjes was voorzien. Gezien de afmetingen en de hoofdvorm zou het een poortgebouw kunnen zijn geweest, zoals bijvoorbeeld de er sterk op lijkende voormalige Koepoort in Delft. (afb. 8) Het is echter niet vast te stellen of het huis een doorgang had, omdat op de schilderijen de begane grond door muren aan het oog is onttrokken. De tekeningen van Bartholomeus van Berkel laten alleen een deur in het zijhuis zien. Hij noteerde op de tekening uit 1852 dat het huis volgens overlevering in oorsprong de sacristie zou zijn geweest van de kapel van het Sint-Hiëronymusklooster. Dit klooster besloeg een groot terrein dat zich achter Oude Delft 141 en aangrenzende huizen ten noorden ervan tot aan de stadswal uitstreckte. Van Berkel zal het tuinhuis vooral hebben getekend vanwege de veronderstelde relatie met dit vroegere klooster wat voor hem als katholieke zoon van de

eerste katholieke burgemeester van Delft van grote betekenis zal zijn geweest.⁴ Het is echter de vraag of het huis daadwerkelijk ooit de sacristie van het vroegere klooster was. Er is namelijk in de rechtersmuur van Oude Delft 153 een fragment van de zuidmuur van de kapel behouden gebleven waarin de trapopgang naar de sacristie nog zichtbaar zou zijn.⁵ Als de sacristie zich ter plaatse van de tuin van Oude Delft 153 zou hebben bevonden is dat echter niet de locatie van het huis dat De Hooch en Van Berkel afbeeldden.

7 De voorgevel van Oosteinde 173 in Delft (foto uit 1994, vóór de restauratie) is een zeldzaam voorbeeld van een gotische gevel met decoratieve hoektorentjes of pinakels. De verdikking langs de rechterraand van de asymmetrische topgevel op De Hooch's schilderijen doet daaraan denken. (FOTO W.F. WEVE)

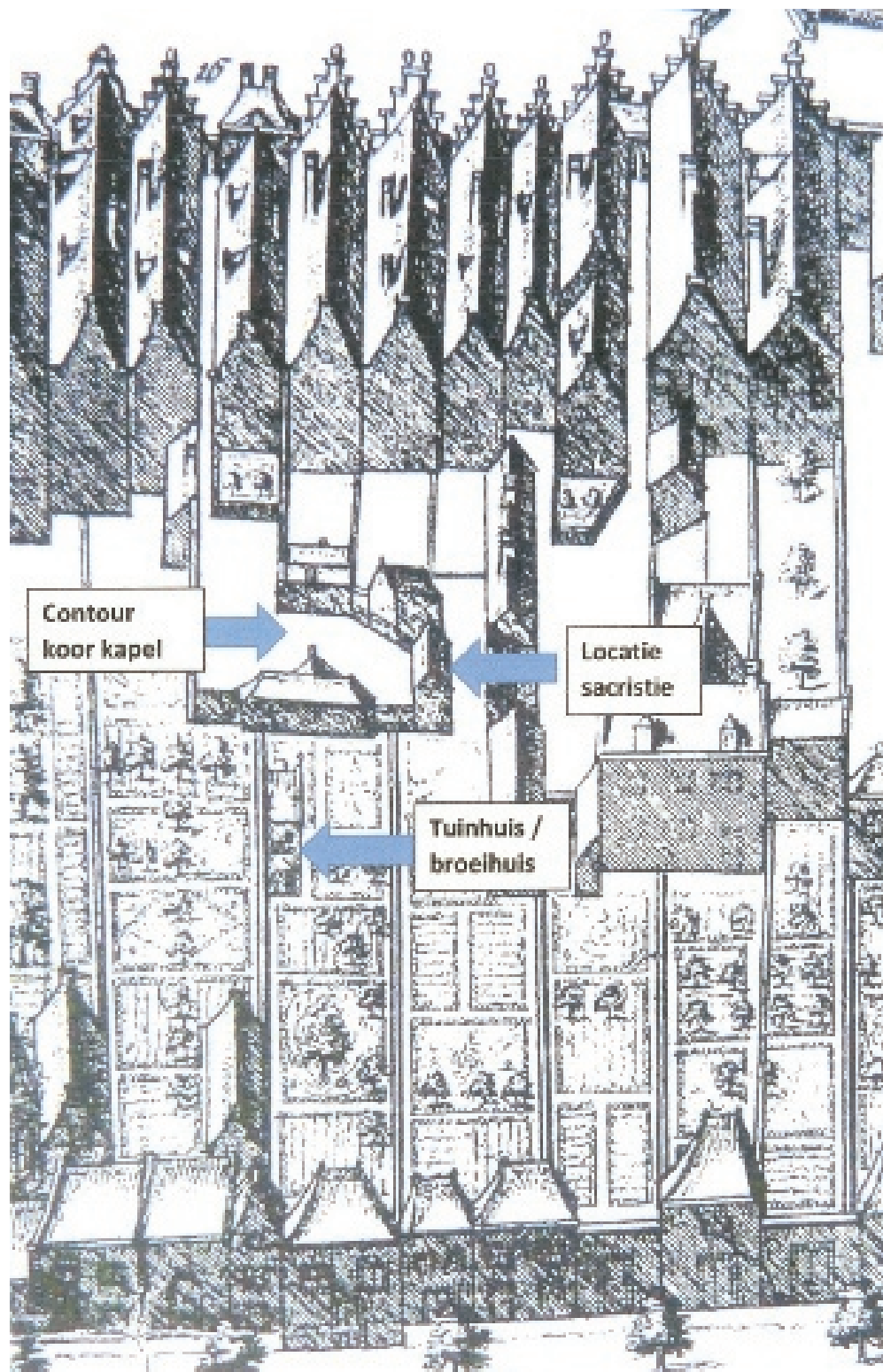

8 Het huis met de asymmetrische topgevel doet qua hoofdvorm denken aan een poortgebouw zoals deze drie. V.l.n.r.: de voormalige Koepoort in Delft, detailtekening door Balthasar Jooss, 1828 (SAD 59446); een onbekend poortgebouw getekend door Johannes Hubertus Prins die van meerdere Delftse gebouwen, soms zeer fantasierijke, tekeningen maakte (RMA BI-1891-3134-24); het poortgebouw van de voormalige Johanniter Commanderie te Harmelen, detail gravure Isaak Tirion naar tekening van Jan de Beijer, 1744 (RMA RP-P-1905-5904).

 SINT-HIËRONYMUSDAL Het Sint-Hiëronymusklooster, beter bekend als het Sint-Hiëronymusdal, werd kort na 1400 gesticht. Maar nadat de kloosterlingen ca. 1434 verhuisden naar het klooster Sion buiten Delft werd het een huis van Broeders van het Gemene Leven die niet tot een kloosterorde behoorden. Feitelijk was het sindsdien geen klooster meer, ook al werd (en wordt) het wel zo genoemd, onder meer door Dirck van Bleyswijck.⁶ Contemporaine bronnen spreken steeds van een broederhuis. Daarom is het juister om die term te gebruiken. Het was door de stad ter beschikking gesteld aan de broeders, maar het groeide later door aankopen uit tot een groot complex. Dat omvatte huizen aan de Oude Delft en daarachter een tot aan de westelijke stadswal strekkend terrein met een kapel, een kerkhof en diverse gebouwen.⁷ In 1537 werd het de woning van zeven kapelaans en priesters die in diverse Delftse kapellen hun religieuze werk deden. Het complex was vanaf de Oude Delft

bereikbaar via twee 'Hiëronymuspoorten' die later aan de voorzijde werden overbouwd met een zijhuis van het er rechts naastgelegen huis waarbij op de begane grond een versmalde doorgang bleef behouden om woningen op het binnenterrein te kunnen blijven bereiken. De zuidelijke poort bevond zich ter plaatse van Oude Delft 147/149a en de noordelijke ter plaatse van Oude Delft 161.⁸ Deze zijhuizen hebben op de begane grond links een afsluitbare doorgang, ter breedte van de helft van de oorspronkelijke poort, die toegang geeft tot een achterterrein. De deur rechts geeft toegang tot een zijbeuk van het hoofdhuis met daarin een opgang naar de verdieping van zijhuis en hoofdhuis. Het broederhuis werd getroffen door de stadsbrand van 1536, maar werd daarna hersteld. Op de geschilderde plattegrond van Delft na de stadsbrand zijn de uitgebrande kloosterkapel en een kloostergebouw ten zuiden ervan duidelijk te zien. Na de Reformatie in 1572 werd Sint-Hiëronymusdal als instelling opgeheven en vervielen de gebouwen en terreinen aan de stad. De bewoners mochten blijven, maar de kapel werd enige tijd verhuurd en voor een deel gebruikt door een klokkengieter en voor een ander deel door een houthandelaar, maar uiteindelijk afgebroken. Dirck van Bleyswijck schonk aandacht aan Sint-Hiëronymusdal in het eerste deel van zijn stadsbeschrijving uit

9 De locatie van Sint-Hieronymusdal op de Kaart Figuratief (1675-1678). Het noorden is links, de Oude Delft is boven. De contour van het koor tekent zich af in de perceelstructuur. Tegen de resten van de koormuur zijn drie huizen gebouwd; tegen de zuidelijke zijde is de voormalige sacristie te zien of een ter plaatse daarvan gebouwd huis. Het in 1832 als broeihuis omschreven huis stond aan de westzijde van de voormalige kapel en staat op de kaart abusievelijk een kwartslag gedraaid.

10 De uitgebrande Sint-Hiëronymuskapel op de plattegrond van Delft na de stadsbrand van 1536. Links daarvan ruïneus muurwerk, waarschijnlijk van het gebouw waarvan in 1999 resten werden opgegraven. Aan de Oude Delft tegenover de Nieuwstraat is een met pinakels versierde voorgevel te zien, wellicht van een poortgebouw van Sint-Hiëronymusdal. Rechts de voorgevel van het woonhuis van Jan de Huyter, het latere Gemeenlandshuis van Delfland, die eveneens de brand overleefde. (MPD, SAD 23734)

1667. Hij vermeldde onder meer de beide Hiëronymuspoorten, huizen op het binnenterrein waar de kapel heeft gestaan en, deels ondergrondse, restanten van het klooster. Een sacristie noemde hij echter niet.⁹

De Hooch beeldde het tuinhuis ca. 1658 af als een oud gebouw met verweerd en afgebrokkeld metselwerk. Het zou wat de ouderdom betreft inderdaad een onderdeel van Sint-Hiëronymusdal kunnen zijn geweest. De locatie is bekend van de Kadastrale Minuut en het huis is op de Kaart Figuratief (1675-1678) aan te wijzen als een vrijstaand ondiep huis met topgevels. (afb. 9) Het lijkt sterk op het tuinhuis, maar er zijn ook verschillen. Het zijhuis ontbreekt en het is een kwartslag gedraaid ten opzichte van het huis dat Van Berkel tekende. Toch moet het om hetzelfde huis gaan en heeft de kaartmaker het dus niet geheel correct weergegeven,

zoals hij wel vaker van de werkelijkheid afweek.¹⁰ Tussen dit huis en de Oude Delft is op de kaart het binnenterrein te zien dat via de noordelijke Sint-Hiëronymuspoort bereikbaar was. De tweemaal geknikte rooilijn in het noordoosten waar drie huizen tegenaan staan, maakt duidelijk dat zich hier het driezijdig gesloten koor van de kapel heeft bevonden. Deze drie huizen waren ooit tegen het koor aangebouwd en zijn na afbraak van de kapel blijven staan. De weergave van de uitgebrande kapel op de geschilderde plattegrond van Delft na de stadsbrand van 1536 maakt duidelijk dat het koor inderdaad een driezijdig gesloten koor bezat. (afb. 10) De door de Kaart Figuratief gesuggereerde vorm van het koor, ter breedte van drie huizen, is eigenlijk te breed, maar dat zal te wijten zijn aan onnauwkeurigheid van de kaartmaker. Landmeter Jacob Spoors maakte in 1676 alleen maar opmetingen van de door

11 De noordelijke tuinmuur van Oude Delft 153 bestaat uit verschillende stukken muur ter plaatse van de zuidgevel van de Sint-Hiëronymuskapel die de zijgevel vormden van twee op elkaar aansluitende achterhuizen van Oude Delft 153 en een overdekte verbindingsgang met het huis aan de gracht. Links op de voorgrond is de holle achterwand van een stookplaats van het achterste achterhuis herkenbaar. Het hoge gedeelte daarnaast is een restant van de zuidelijke kapelmuur. Het stuk muur dat daarop aansluit, en er een stukje overheen steekt, is de zijgevel van het voorste achterhuis. (FOTO W.F. WEVE)

12 Het restant van de zuidmuur van de kapel heeft veel veranderingen ondergaan. Ooit was daarin een toegang tot de kapel die later is verlaagd en gedeeltelijk door een aanbouw afgedekt, schuin verlegd, nog een keer verlaagd en uiteindelijk is dichtgemetseld. De eerste aanbouw is later door een tweede aanbouw vervangen. (FOTO W.F. WEVE)

straten omgeven bouwblokken, niet van percelen en bebouwing daarbinnen. De kunstschilder Johannes Verkolje voegde die 'op het oog' toe.¹¹ Spoor zal problemen hebben gehad met complexe situaties omdat tuinen, schuttingen en poortjes op binnenterreinen de toegankelijkheid en de oriëntatie bemoeilijkten. Bovendien gaf hij (bewust of onbewust) bijzondere kaartdetails te groot weer. Op de Kaart Figuratief is bijvoorbeeld van het Gemeenlandshuis van Delfland de samenhang van de verschillende bouwdelen onjuist weergegeven en is de uitkijktoren te groot afgebeeld.

Over de ontwikkeling van het complex na de Reformatie en over eigenaren en bewoners van huizen die tot het complex behoorden, of ter plaatse ervan stonden, verscheen in 1989 een publicatie en later verscheen informatie daarover op het internet.¹² Daaruit blijkt dat historische bronnen bevestigen dat bij de afbraak van de kapel muurwerk behouden moest blijven, omdat daar huizen tegenaan waren gebouwd. Het perceel ter plaatse van Oude Delft 153 werd na de stadsbrand van 1536 aan particulieren verkocht en bevatte twee woningen achter elkaar.¹³ De woning aan de straat, die in 1553 bewoond werd door kleermaker Gerrit Jansz., grensde aan het koor van de kapel. De woning erachter stond tegen de zuidgevel van de kapel. In 1565 kreeg Annegen Diric Bugge, de eigenaresse van de achterste woning, opdracht van de rector van Hiëronymusdal om haar bouwsels 'op onze kerckmuyr' te ontruimen en kort daarna werd deze woning verkocht aan Andries Andrieszoon, de eigenaar van de voorste woning. In 1578, zes jaar na de opheffing van Sint-Hiëronymusdal, kreeg Cornelis Jansz. Pik vergunning om de kapel

13 Van de oorspronkelijke doorgang wordt de linkerzijde, met natuurstenen hoekblokken met daarin een gehakte deursponning aan de bovenzijde afgesneden door de boog van een versmalde deuropening behorend bij de overwelfde schuin gelegde en overwelfde doorgang. Daaronder is de halfsteense boog te zien van een lagere deuropening die begin twintigste eeuw werd dichtgemetseld.

14 In de linkerzijde van de oorspronkelijke deuropening is in de natuurstenen hoekblokken de plaats van een slot nog herkenbaar.

te slopen.¹⁴ Daarbij mocht hij de zuidelijke gevel van de kapel slechts afbreken tot aan de onderzijde van de vensters. Daardoor zou onder meer het onderste gedeelte bruikbaar blijven voor Wouter de Wielenmaker die toen de ‘sacristie mette trappen’ aan de westzijde van de kapel bewoonde. Voor een sacristie is een plek aan de westzijde echter merkwaardig omdat een sacristie wordt gebruikt ten behoeve van de liturgische handelingen op en rond het altaar en als regel tegen het koor is aangebouwd en daarmee in verbinding staat. Dat de sacristie van de Sint-Hiëronymuskapel tegen de westzijde zou hebben gestaan blijkt op een misverstand te berusten.¹⁵ In het desbetreffende stuk, gedateerd 19 maart 1578 *stilo Delphico*, dus van 19 maart 1579, staat onder meer dat de sloper de zuidmuur moest laten staan

‘soe hooch als die loetse daer Barthelmees de Wende in woent mitsgaders oeck tegens die sacristeijde plach te weesen, mette trappe, ende alwaer die selve kerck is responderende op ofte tegens die huijsingen van Dirck Claesz ende Gerrit Leeuwen tot den onderkant van de glaesgaten aldaer staende, reservenrende al tgunt inde selve kercke bij Wouter Ariensz de Wielmæcker daer innen geset is ofte hetgundt aen de mueren ofte spanningen nijet vast en is.’¹⁶

Hieruit blijkt dat de sacristie tegen de zuidzijde van de kapel stond, dus tegen de zuidmuur van de kapel, en dat blijkt eveneens uit het bewaard gebleven restant ervan.

HET MUURFRAGMENT VAN DE KAPEL

De rechertuinmuur van Oude Delft 153 staat op de plek van de zuidmuur van de kapel van Sint-Hiëronymusdal. De tuinmuur bestaat uit diverse delen die alle ooit zijmuur zijn geweest van bebouwing achter Oude Delft 153. Die bestond uit twee op elkaar aansluitende achterhuizen en een overdekte gang tussen het ooit diepere huis en het voorste van die achterhuizen. (afb. 11) Het hoogste stuk tuinmuur is een restant van de kapelmuur. Vanuit de tuin kan dit goed worden aanschouwd, temeer omdat de begroeiing die op oudere foto's is te zien niet meer aanwezig is. Van de andere zijde, grenzend aan de tuin van Oude Delft 159, wordt het stuk kapelmuur grotendeels afgedekt door aanbouwen, zodat daarvan maar een smalle strook zichtbaar is met twee ontlastingsbogen boven elkaar van twee elkaar opvolgende uiteindelijk dichtgemetselde doorgangen. Aan de zijde van de tuin van Oude Delft 153 is veel meer te ontdekken. (afb. 12) Het muurfragment van de kapel is dik en hoger dan de muren die er in het verlengde op aansluiten, en het bevat een groot aan-

15 Omhoogkijkend is goed te zien hoe een overwelfd gangetje schuin door de kapelmuur is aangebracht waarbij links nog een hoek schuin werd weggehakt. Rechts metselwerk waarmee de doorgang werd versmald en dat behoord kan hebben tot een aanbouw tegen de muur. Het metselwerk dat de hoek daarvan omsluit, hoorde bij het later gebouwde voorste achterhuis van Oude Delft 153.

16 De zijmuur van een achterhuis van Oude Delft 153 is, wellicht slechts als tuinmuur resterend na afbraak van dat zijhuis, ooit losgescheurd waarna de scheuren zijn aangesmeerd en de muur met ijzeren krammen aan het erachter staande metselwerk werd verankerd. (FOTO'S WIM WEVE)

tal bouwsporen die wijzen op tal van wijzigingen van de muur en van wat daartegen was aangebouwd. Een eerste bestudering van de bouwsporen geeft al enig inzicht in de geschiedenis. (afb. 13-16) Het stuk muur heeft een korte schuine overwelfde doorgang naar een versmalde en later dichtgemetselde deuopening. Van de oorspronkelijke deuopening resteert een deel van de linkerzijde met natuurstenen hoekblokken waarin een deursponning is uitgehakt. Daarin is de plek nog herkenbaar van een slot, dat zowel bij de oorspronkelijke als bij een later verkleinde doorgang kan hebben behoord. Deze rand, en dus de oorspronkelijke doorgang, liep ooit hoger door maar werd aan de bovenzijde afgesneden door het later aangebrachte segmentboogvormig gewelf dat behoort tot de schuine doorgang. Die doorgang is later ontstaan waarbij aan de linkerzijde de hoek van de muur werd afgeschuind en de terugliggende deuopening werd versmald en verlaagd. De oorspronkelijke deuopening lijkt versmald te zijn bij een verdikking van de muur. Het schuin leggen van de doorgang kan nodig zijn geweest vanwege de bouw of de aanwezigheid van een achterhuis van Oude Delft 153. Weer later is de deuopening voor een tweede keer verlaagd en aan de bovenzijde met een tweede boog afgedekt. Het zijn deze bogen die zichtbaar zijn aan de andere kant, de interieurzijde van de kapel. (afb. 17) De doorgang is uiteindelijk dichtgemetseld, vrijwel

zeker in 1905 toen Oude Delft 153 werd gescheiden van Oude Delft 155 en bij een verbouwing zijn huidige voorgevel kreeg.¹⁷ De rechterkant van de oorspronkelijke deuopening is niet te zien. Mogelijk gaat een deel daarvan nog schuil achter het later aangebrachte metselwerk. Boven de doorgang zijn in de buitenzijde van de muur diverse interessante bouwsporen waar te nemen. Pleisterwerk toont aan dat tegen de kapelmuur een huis met een verdieping heeft gestaan. Het niveau van de verdiepingsbalklaag is nog aan te wijzen. Daar wordt de pleisterlaag onderbroken en zijn dichtgezette balkgaten te herkennen. Dit vloerniveau doorsnijdt de sporen van een gemetseld gewelf dat op de muur aansloot. Niet alleen tekenen bogen van het gewelf zich af, maar ook van de natuurstenen aanzetten van de gewelfribben zijn nog resten aanwezig. Het vloerniveau boven het gewelf lag hoger dan dat van de later aangebrachte houten balklaag. (afb. 18-19)

DE SACRISTIE Tegen dit deel van de kapelmuur stond dus een gebouw met een verdieping en met op de begane grond een overwelfde ruimte. Die laatste is een belangrijk kenmerk van sacristieën. Omdat daarin kostbare zaken worden bewaard, zoals liturgische boeken, liturgisch vaatwerk, kerkzilver en kazuifels, werden ze zoveel

17 Vanuit de tuin van Oude Delft 159 is slechts een smalle strook van de binnenzijde van de kapelmuur zichtbaar. Daarin zijn boven elkaar twee bogen van elkaar opvolgende doorgangen zichtbaar.

18 (linksonder) Contouren van gewelfbogen en resten van natuurstenen kraagstenen, waar die bogen op aanzetten, maken duidelijk dat er een gemetseld gewelf op de muur aansloot met daarboven een verdiepingsvloer. Deze moeten hebben behoord bij de sacristie. Na afbraak daarvan kwam hier een achterhuis van Oude Delft 153, eveneens met een verdieping maar met een lager verdiepingsniveau. Dat is herkenbaar aan de onderbreking van het witte pleisterwerk en aan dichtgemetselde balkgaten.

19 (rechtsonder) Van de natuurstenen kraagstenen waar de gewelfribben op aanzetten, zijn de vlakgehakte restanten nog aanwezig. (FOTO'S W.F. WEVE)

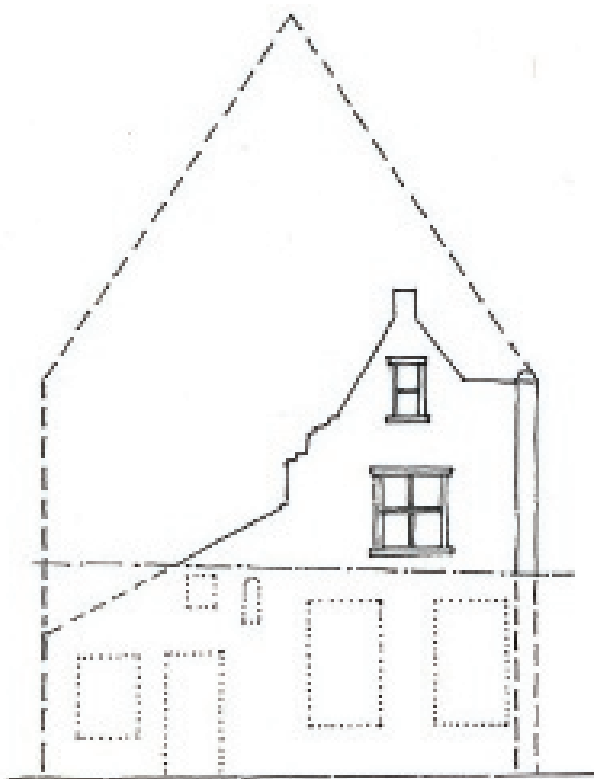
mogelijk voorzien van een brandvrije ruimte met een gemetseld gewelf en daarvoor noodzakelijke dikke muren. Het lijkt erop dat de sacristie niet tegelijk met het koor van de Sint-Hiëronymuskapel is gebouwd maar later met een eigen muur vlak tegen de kapelmuur is aangebouwd. De sacristie moet een trap naar de verdieping hebben gehad, maar daarvan zijn geen sporen te zien. Gezien de brandveiligheid zal de trap buiten de overwelfde ruimte omhoog hebben geleid, wellicht een traptoren. Vanaf de sacristie zal langs de kapel een straatje of gang hebben gelopen die doorliep tussen de kapel en het grote kloostergebouw waarvan in 1999 de imposante resten van een overwelfde kelder werden opgegraven.¹⁸ De sacristie kan na de opheffing van Sint-Hiëronymusdal zijn hergebruikt en behouden toen de kapel werd afgebroken. Het is ook denkbaar dat die al eerder, kort na de stadsbrand, niet werd hersteld en werd afgebroken. Later, wellicht in de zeventiende eeuw, kwam er op de plek van de sacristie een achterhuis van Oude Delft 153. Dat kreeg gezien de bouwsporen ook een verdieping maar met een lager verdiepingsvloerniveau. Uit een luchtfoto van voor de Tweede Wereldoorlog is af te leiden dat het rond 1980 afgebroken achterhuis uit twee op elkaar aansluitende achterhuizen bestond met iets verschillende nokhoogten. De Kadastrale Minuut laat zien dat de percelen van Oude Delft 153 en 155 waren samengevoegd, en dat Oude Delft 155 achter een diepe binnenplaats een achterhuis had dat met zijn linkerzijde tegen het voorste van de twee andere achterhuizen aan stond. De verlaagde doorgangen in het restant van de kapelmuur moeten een verbinding hebben gevormd tussen een achterhuis achter Oude Delft 153 en het achterhuis achter Oude Delft 155. Bij de samenvoeging van de twee percelen zal de oorspronkelijke doorgang al geruime tijd buiten gebruik zijn geweest. Deze was vermoedelijk gedeeltelijk afgedekt door het achterhuis van Oude Delft 153, zodat een nieuwe doorgang moest worden gemaakt. De plaats van een tussengevel tussen de tegen elkaar staande achterhuizen van Oude Delft 153 zal het noodzakelijk hebben gemaakt de nieuwe doorgang smaller te maken en schuin te leggen. Deze achterhuizen werden in de twintigste eeuw afgebroken. De eigenaar van dit huis 153 vertelde dat bij de herinrichting van de tuin muurwerk tevoorschijn kwam dat nu onder het gazon schuilgaat. Helaas zijn er geen foto's of opmetingen van.

HET TUINHUIS: EEN VOORMALIGE WONING

De sacristie van de Sint-Hiëronymuskapel moet dus hebben gestaan ter plaatse van de achtertuin van Oude Delft 153 tegen het koor van de kapel. Het door De Hooch geschilderde en door Van Berkel getekende 'tuinhuis' stond ten westen van de kapel en was dus niet de sacristie. Het stond waarschijnlijk tegen de voorgevel van de kapel. Dan zou de voorgevel van het huis dat De Hooch en Van Berkel afbeeldden feitelijk een aangepast restant zijn van de voorgevel van de kapel waarvan in dat geval de binnenzijde is te zien. (afb. 20) Dat is bij een nadere beschouwing af te leiden van de weergave op het schilderij van Pieter de Hooch getiteld *Een vrouw en een kind op een bleekveld*. De asymmetrische driehoekige top, met in het metselwerk driehoekige vlechtingen langs de schuine zijden, is in dat geval opgemetseld op ouder muurwerk van de voorgevel van de kapel dat links enigszins trapsgewijs is afgebrokkeld en min of meer de schuine helling van het dak volgt. Het kleine stukje metselwerk van de voorgevel van het zijhuis dat De Hooch laat zien, is niet voorzien van vlechtingen en lijkt daarom schuin 'afgesneden' te zijn en kan oorspronkelijk hoger hebben doorgelopen. Rechts loopt het oude muurwerk ver buiten het dak naar rechts door. De merkwaardige verticale verdikking langs de buitenrand kan een restant zijn geweest van de aansluiting op de noordelijke zijmuur van de kapel.

Bij de afbraak van de westgevel van de kapel werd mogelijk iets meer metselwerk weggebroken dan nodig was en kwam het huis dat er tegenaan stond iets boven het oude muurwerk uit. Dat moest van een nieuwe geveltop worden voorzien: het asymmetrische driehoekige geveltopje. Het is natuurlijk ook denkbaar dat dit topje pas later kwam, bij een verhoging van het huis tegen de kapelgevel. De buitenzijde van het oude metselwerk van de gevel die De Hooch afbeeldde was in deze hypothese ooit de binnenzijde van de voorgevel van de kapel. De lichte specieresten rond het kruisvenster op het schilderij *Een vrouw en een kind op een bleekveld* duiden erop dat het kruiskozijn in bestaand metselwerk is aangebracht waarvoor een opening is gehakt. Na plaatsing van het kozijn is het metselwerk eromheen aangeheeld en met kalkspecie aangesmeerd. Ook het ontbreken van een gebruikelijke ontlastingsboog of strek boven het venster wijst erop dat het venster later is aangebracht. (afb. 21) Wetende

20 Mogelijke contour en binnenaanzicht van de westgevel van de kapel in relatie tot het huis dat De Hooch afbeeldde en tegen de kapelgevel was gebouwd. Het onderste gedeelte van het huis gaat op de schilderijen van De Hooch schuil achter muren. Daar zijn in stippellijnen de gevelopeningen weergegeven die Van Berkel tekende. (RECONSTRUCTIE W.F. WEVE)

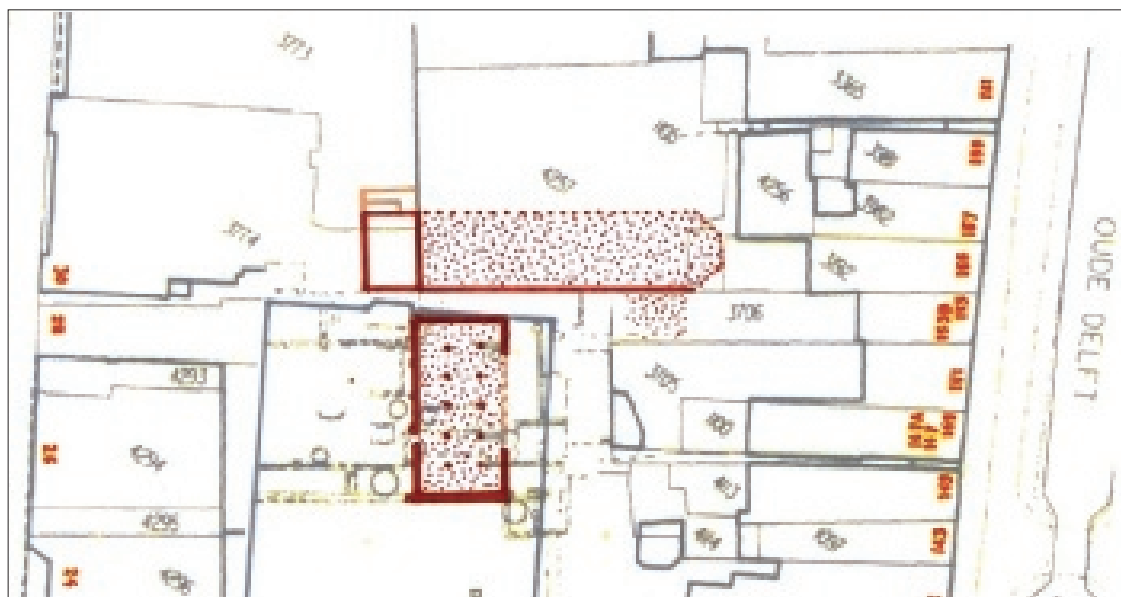
waar de zuidgevel van de kapel stond en ervan uitgaande dat de voorgevel van het tuinhuis een restant was van de westgevel van de kapel en dat de verticale verdikking rechts de aansluiting op de noordmuur markeert, dan zou de breedte van de kapel ca. 7,70 meter hebben bedragen. Dat is een gebruikelijke breedte voor de kleine kapellen in Delft, zoals die van het Maria-Magdalenaklooster (ca. 7,00 meter), het Oude Vrouwenhuis (ca. 7,50 meter), het Oude Mannenhuis (ca. 7,00 meter) en de Heilige-Geestzusterskapel (ca. 8,00 meter). De kapel zou in deze reconstructie ca. 30 meter lang zijn geweest. (afb. 22) Als het huis oorspronkelijk tegen de westgevel van de kapel stond, is te verwachten dat het een ingang aan de westzijde had, de zijde die niet bij De Hooch en Van Berkel is te zien. Daar bevond zich ook de tuin die tot de bezit-

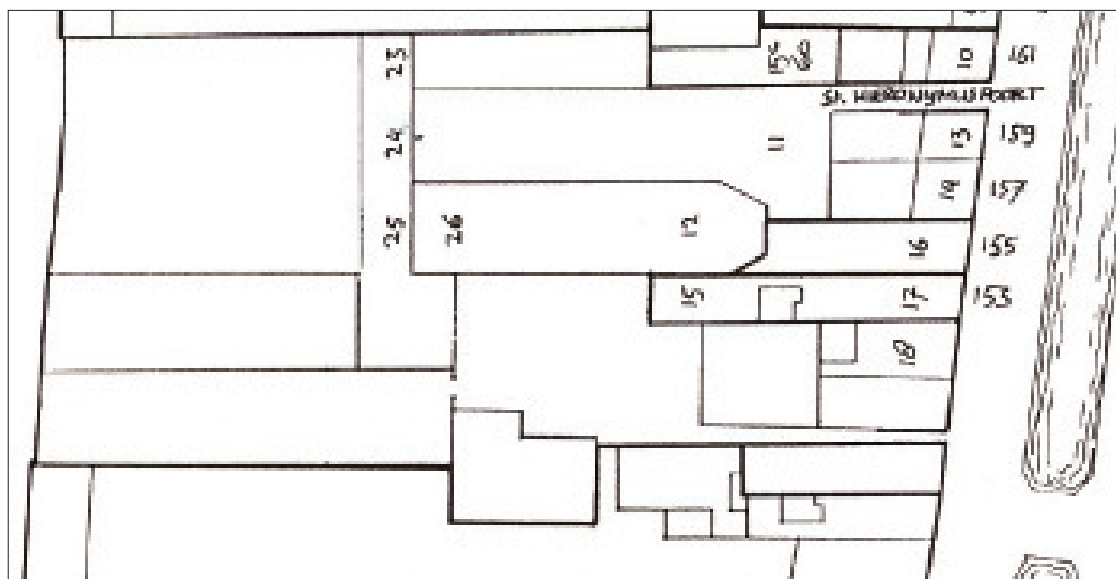
21 Detail Pieter de Hooch, *Vrouw en kind op een bleekveld*. Links het driehoekige stukje gevel van het zijhuis waarvan het metselwerk zonder vlechtingen is uitgevoerd. Specieresten rond het verdiepingsvenster en vooral die boven het venster waar het metselwerk is verzakt, wijzen erop dat het venster is 'ingebroken' in bestaand metselwerk. (ROTHSCHILD COLLECTION, WADDESDON)

tingen van Soek en Van Berkel behoorde, wat pleit voor een ingang aan de westzijde.

Dat het huis dat De Hooch viermaal afbeeldde in oorsprong tegen de westgevel van de kapel kan hebben gestaan, blijkt ook uit het onderzoek van Willem Annema die dat afleidde uit historische bronnen.¹⁹ Hij maakte op grond daarvan enkele reconstructies van de percelen van Oude Delft 149-161, en de percelen daarachter tot aan de stadswal, in meerdere ontwikkelingsstadia. Het grondvlak van de kapel rond 1569 dat hij reconstrueerde, oogt een fractie breder dan dat in de hierboven beschreven reconstructie. Maar in zijn reconstructie staat er wel een huis tegen de westgevel van de kapel. (afb. 23) Dit als 'huis 25' aangeduide pand was onderdeel van een rijtje woningen waarin bewoners van Sint-Hiëronymusdal na de opheffing tot hun dood mochten blijven wonen. Blijkens de reconstructie van Annema stond het ter plaatse van het tuinhuis en wellicht was het zelfs dit tuinhuis. Het huis, met een tuin tot aan de stadswal, en dus met een ingang aan de westzijde, geeft hij weer op reconstructietekeningen van de situatie in 1583, 1637 en 1663, maar Annema

22 Gereconstrueerde bebouwing van Sint-Hieronymusdal. Ter plaatse van de Phoenixgarage zijn de opgegraven resten weergegeven van het gebouw met een keldergewelf op zuiltjes. De sacristie stond tegen de zuidgevel van het koor van de kapel. In de tuin van Oude Delft 153 is daarvan het grondvlak globaal aangegeven omdat de breedte en diepte nog niet konden worden vastgesteld. (DETAIL KADASTRALE KAART MET HUISNUMMERS, GEMEENTE DELFT 1992, BEWERKING W.F. WEVE)

23 Reconstructie situatie voormalige kapel en enige huizen ter plaatse van Sint-Hieronymusdal ca. 1560 (detail). Het tuinhuis stond ter plaatse van het 'huis nr. 25'; de sacristie ter plaatse van huis nr. 15. (DETAILTEKENING W. ANNEMA, HAAK EN ANNEMA (1989) 123)

geeft daarover niet meer informatie.²⁰ In een van de historische bronnen wordt onderscheid gemaakt tussen de kloosterkerk en 'de capelle daer men processie duergaet'.²¹ Het is verleidelijk daarin een aanbouw tegen de voorgevel van de kapel te zien die later achtereenvolgens als woning, orangerie, tuinhuis en broeihuis zou worden aangeduid.

Er is ongetwijfeld meer te ontdekken over dit huis en het complex van Sint-Hiëronymusdal. Het restant van de zuidelijke zijmuur van de kapel en de daarop aansluitende muren zijn niet opgemeten en niet gedetailleerd gedocumenteerd. In de tuinen bevinden zich tal van funderingsresten en bodemsporen die niet archeologisch zijn onderzocht. Maar vooralsnog zijn er geen verstoringen te verwachten die aanleiding

geven tot een dergelijk onderzoek. Ter plaatse van het door De Hooch afgebeelde 'tuinhuis' bevindt zich een uitbreiding van Sociëteit Phoenix en het is de vraag in hoeverre de bodem daaronder verstoord is. Hopelijk kan archiefonderzoek nog informatie opleveren over het door Pieter de Hooch afgebeelde huis, zijn oorsprong, eigenaren, gebruikers en functie. Dergelijk onderzoek geeft wellicht antwoord op de vraag wat de relatie van de schilder met dat huis was en of hij in of achter Oude Delft 153 woonde of werkte. Het ziet er in ieder geval naar uit dat De Hooch het huis met de asymmetrische topgevel, net als de torens van de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk, zeer nauwkeurig heeft afgebeeld en het goed heeft kunnen waarnemen.

NOTEN

- 1 Wim Weve, 'Delftse topografie bij De Hooch', in: A. Jansen (redactie), *Pieter de Hooch in Delft: Uit de schaduw van Vermeer* (Zwolle 2019) 80-95.
- 2 Vriendelijke mededeling Bas van der Wulp.
- 3 C.D. Goudappel, E.J. Marico, H.K. Nachttegaal en D. Wijbenga, *Genealogische en historische encyclopedie van Delft* (Delft 1984) 240.
- 4 Vriendelijke mededeling Bas van der Wulp.
- 5 H. Verbruggen, *Oude Delft 153: Een klokkengieter achter de tuinmuur*, www.achterdegevelsvandelft.nl
- 6 Dirck van Bleyswijck, *Beschrijvinge der stad Delft* (Delft 1667) 323.
- 7 G. Verhoeven, 'Het Delftse fraterhuis Sint-Hiëronymusdal', in: *Delft* (1999) 4, 1-3; G. Verhoeven, *De derde stad van Holland: Geschiedenis van Delft tot 1795* (Zwolle 2015) 114-117.
- 8 Wim Weve, 'Sporen van Sint-Hiëronymusdal aan de Oude Delft', in: *Delft* (1999) 4, 8-9; Wim Weve, *Huizen in Delft in de 16de en 17de eeuw* (Zwolle 2013) 148-149.
- 9 Van Bleyswijck (1667) 330-331.
- 10 W.F. Weve, 'De Kaart Figuratief als informatiebron', in: W.F. Weve (redactie), *De Kaart Figuratief van Delft* (Rijswijk 1997) 23-36; Wim Weve, 'Zoeken op de Kaart Figuratief', in: *Delft* (2009) 3, 16-19.
- 11 Weve (1997) 23-36.
- 12 A.J. Haak en W. Annema, 'Het bouw-historisch onderzoek van de panden Oude Delft 161-165', in: *Hoogheemraadschap van Delfland 1289-1989* (Delft 1989) 117-158; H. Verbruggen, *Oude Delft 139-141: In de 15e eeuw 's Heeren Herberg, het belangrijkste huis in de stad*; H. Verbruggen, *Oude Delft achter 147-161: Verdwenen: het St Hieronymusklooster en vele huizen*; H. Verbruggen, *Oude Delft 161: Pieter de Hooch schilderde in de achtertuin alle op* www.achterdegevelsvandelft.nl
- 13 Verbruggen, *Oude Delft 153*.
- 14 Verbruggen, *Oude Delft 153*.
- 15 Vriendelijke mededeling Gerrit Verhoeven.
- 16 Stadsarchief Delft, Archief Stadsbestuur inv.nr 97, folio 81.
- 17 Verbruggen, *Oude Delft 153*.
- 18 E.J. Bult, 'De ondergrondse resten van Sint-Hiëronymusdal', in: *Delft* (1999) 4, 4-7.
- 19 Haak en Annema (1989) 134.
- 20 Haak en Annema (1989) 137-138.
- 21 Haak en Annema (1989) 133.

van **SILFHOUT
& HOGETOORN**

wereldmakelaars

betrokken makelaars met visie

Een maatschappelijk betrokken makelaar?

Wat gevoel voor de historie van Delft?

Verkoop en waardescheping met inzet van moderne technieken?

T (015) 242 52 88
www.vansilfhout.nl
www.wereldmakelaars.nl

Maak eens vrijblijvend een afspraak met één van onze makelaars.

De Dirklangenstraat. (FOTO: RENÉ VAN DER KROGT)

Fa.H. du Clou en zonen

SCHILDERSBEDRIJF

- ♥ Kwaliteit
- ♥ Vakmanschap
- ♥ Vertrouwen

DIRKLANGENSTRAAT 59 DELFT

TELEFOON 015 21 21 352

WWW.SCHILDERSBEDRIJFDUCLOU.NL

The image features a solid blue background. At the top and bottom, there are decorative borders consisting of multiple rows of thin, white, wavy lines that create a textured, water-like effect. In the center, the title is written in a large, bold, black serif font.

Sporen van kalverschieters in de Nederlandse literatuur

THEO VAN DER HEIJDEN

Mensen lijken al van oudsher een natuurlijke behoefte te hebben elkaar individueel of in groepsverband spotnamen te geven. Vooral steden, dorpen en gehuchten komen daarbij nogal eens in het vizier, vooral ten gevolge van iets merkwaaards door een of meer burgers begaan. Delftenaren worden sinds jaar en dag kalverschieters genoemd. Zo schrijft de Leidse arts Johannes Le Francq van Berkhey (1729-1812) in 1798 ter inleiding van een van zijn verhalen:

*‘Want Hollandsch Landvolk geeft al ligt uit jokkernij
[voor de grap]
Een bijnaam aan een dorp, of vlek [gehucht], of burgerij,
En wie ontkent het, want geen stad zelfs of men hiet ’er
Koekeeter te Amsterdam, tot Delft een Kalverschieter,
De Hondelhangers naam behoort tot Leijden ’t huis,
De Edammer Kaasboer, Goudsche Gaaper, Vlaardings
Buis.’¹*

In een oud gedichtje wordt een tipje van de sluier opgelicht over de herkomst van de bijnaam kalverschieters voor Delftenaren:

*‘O, miserabele Kalverstad!
In Holland is maar een zoo’n gat.
Had Godevaert [Godfried met de bult] u niet gesticht
Nooit had men u zoo snood beticht [beschuldigd],
Dat tot verweer van lijf en goed
Uw wakk’re burgers vol van nood
Voorheen, ten tijde van Duc d’Alf [hertog van Alva]
Geschooten hebben op.... Een kalf!’²*

De datering is volstrekt onduidelijk. De tekst stamt vermoedelijk uit de volksverhaaltraditie. De eerste verzameling, waarin spotnamen in ruime mate voorkomen, is die van Jeroen Jeroense, pseudoniem van Hieronymus Sweerts (1629-1679). Deze Amsterdamse boekhandelaar publiceert in 1682 *Koddige*

en ernstige opschriften op Luyffens [luifels], Wagens, Glazen [ramen], Uithangborden en andere Taferelen. Ook hij put uit een rijke folkloristische traditie. De eerste twee tekstjes zijn blijkbaar gegraveerd op glas:

*‘Glasschrift by Schiedam
De Delfsche vrome [dappere] burgerij
Hebben in Duc d’Albaas tijden,
En van de Spaansche muiterij,
Daarom de moed niet laten glijden:
Maar schoten, met een groot gedruis [lawaai]
En ongemeene dapperheden,
Een kalf, ter zijden van ’t kruithuis,
Met kruit en loot door al zijn leden.’³*

*‘Tot Delfshaven op een Glas
De vrome burgers van Delft schoten in de tijden van Duk Dalf
Een groot vet kalf.’⁴*

*‘Klagte van den Delfschen boer, over het doorschieten van zijn kalf
Hier leid de arme onnoozelheid [onschuld].
Al wie het hoort uw druk [probleem] beschreit;
Daar gij geen kinderen oit deed schreijen,
Moet gij zo van de wereld scheijen?
Og, had Dukdalf hier ooit verkeert,
Gij waart zo niet gemassacreerd [vermoord].’⁵*

Waarom wordt Delft een kalverstad genoemd en een Delftenaar kalverschieter? Volgens het bijbehorende verhaal spelen de gebeurtenissen zich af tijdens de Opstand tegen Spanje, kort na de overgang van Delft naar het kamp van de Prins van Oranje in juli 1572.

Een aantal Hollandse steden, zoals Leiden, wordt bedreigd en ook in Delft dient men waakzaam te zijn. In het nachtelijk duister ruiken Delftse wachters onraad en openen vanaf de stadswal het vuur op de vermeende vijand die, toen het eenmaal licht werd, een kalf bleek te zijn. De vraag is waar en wanneer het schietincident plaatsvond. Vervolgens komt aan de orde, op welke manier de spotnaam kalverschieters in min of meer literaire uitingen is blijven rondzingen.

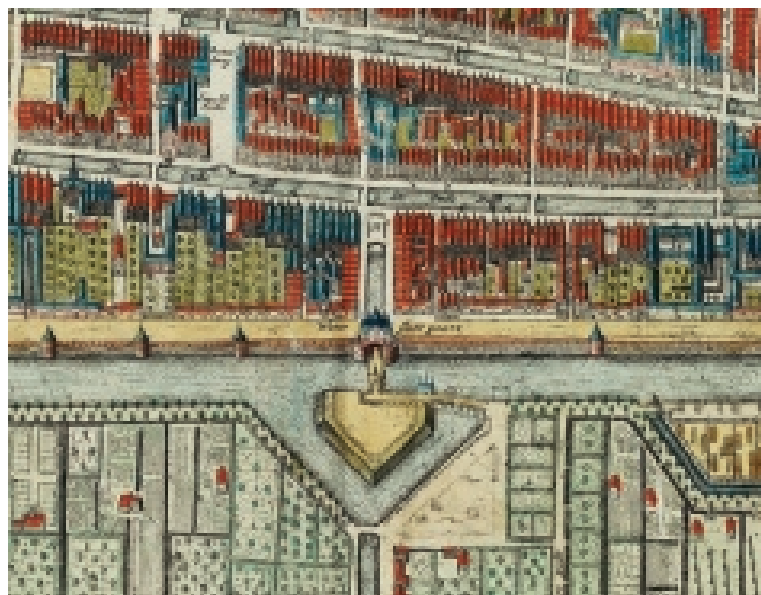
1 Het kalf schieten in 1574, spotprent op de Delvenaren. Vervaardiger onbekend, 1750-1850. (SAD 60135)

THEO VAN DER HEIJDEN

(Rijswijk 1945) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Leidse universiteit. Hij promoveerde te Nijmegen op een proefschrift over de Hollandse rederijderskamers, samen met F.C. van Boheemen. Daarnaast schreef hij een aantal boeken en artikelen over (zeventiende-eeuwse) literair-historische onderwerpen en werkte hij mee aan *Schrijvers over Delft: acht literaire routes* (2008). Tot 2007 was hij leraar Nederlands aan het Stanislascollege te Delft.

2 De Waterslootsepoort, gelegen tussen de Binnenwatersloot en de Buitenwatersloot, door graveur Coenraet Decker, ca. 1667. (SAD 8211)

3 Stadsplattegrond door Joan Blaeu, ca. 1649, uitsnede met de Waterslootsepoort. (UVA, ALLARD PIERSON, BLAEUKAST)

4 Schilderij van Delft na de stadsbrand van 1536, detail. Vlak achter de molen ligt het ommuurde clarissenklooster. (MPD PDS 114)

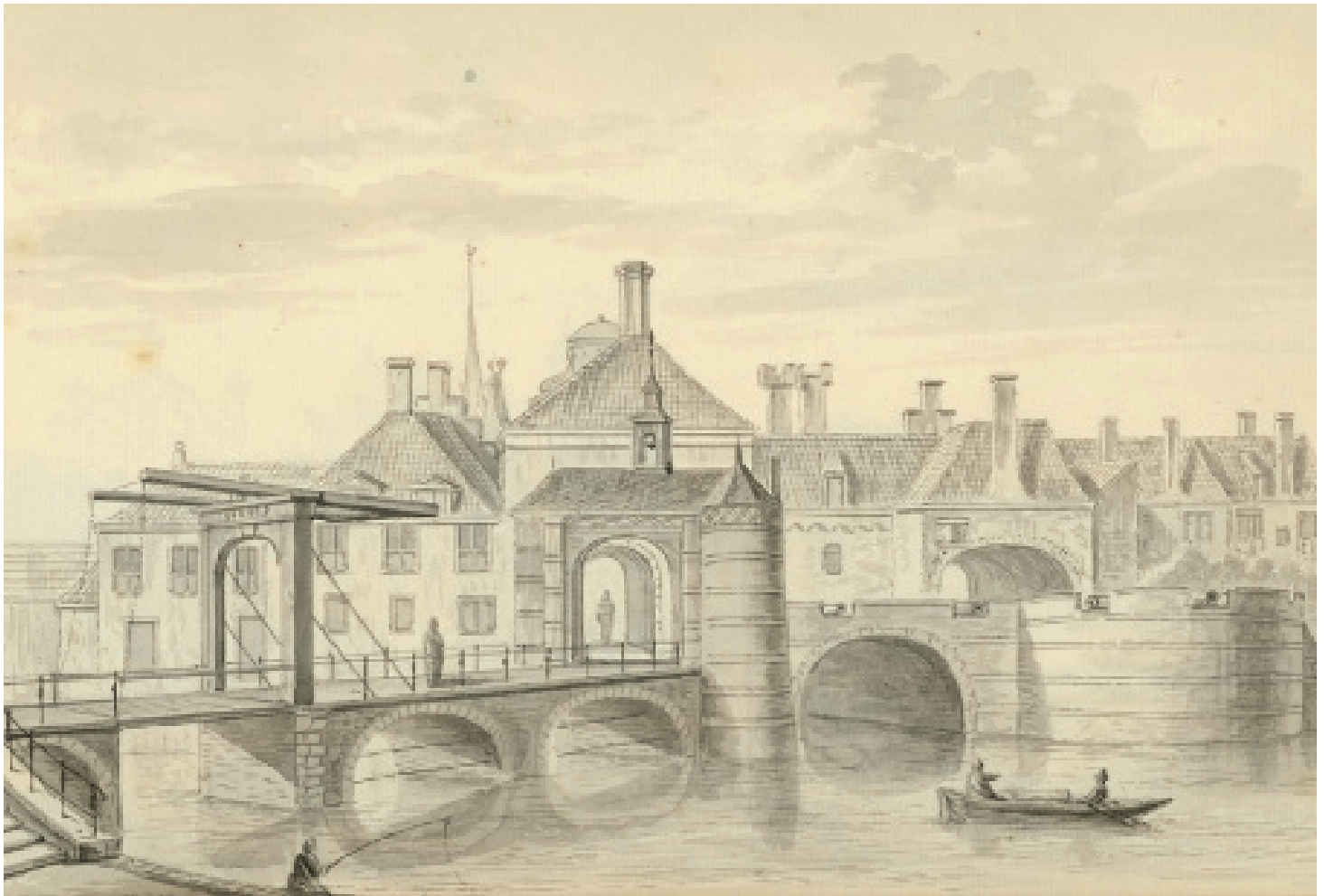
WAAR EN WANNEER? In de loop der tijd zijn twee verschillende mogelijkheden over de plaats en tijd van handeling naar voren gebracht. De oudste theorie luidt als volgt. De Alteratie vindt in juli 1572 te Delft plaats en Willem van Oranje neemt daar zijn intrek in het Sint-Agathaklooster. Hij beweegt de Delftse magistraat ertoe de omwalling van de stad te versterken. Immers, de Spanjaarden zijn bezig de afgevalen Hollandse steden te belegeren. De werkzaamheden vlotten niet snel, maar in augustus 1573 is het bolwerk ter bescherming van de Waterslootse- of St.-Jorispoort en de plaatsing van geschutstukken klaar. Daar verwacht men een eerste Spaanse aanval na de bezetting van Den Haag in november van dat jaar. De schutters worden op scherp gezet om de wallen, bolwerken en stadspoorten te bewaken. Ook kondigt het stadsbestuur voor het openen en sluiten van de poorten strengere regels af. Tevens verordonneert het dat al het vee vóór de avond de stad in moet worden gebracht, om roof door Spaanse plundersers te voorkomen. En op een keer zouden achterblijvende beesten tijdens de invallende duisternis voor een groep Spanjaarden zijn aangezien. De verordeningen betreffende het binnenhalen van het vee worden herhaald in juli 1574. In dat jaar zou óók misgeschoten kunnen zijn. Een

en ander kan zich dus hebben afgespeeld bij de Waterslootsepoort in de jaren 1573-1574.⁶ Een latere theorie hecht veel waarde aan het volgende overgeleverde rijmpje:

‘De vrome Delvenaren
Die schoten een vet kalf,
Als zij verdrukt waren
Ten tijde van Dukdalf.’

Als het schietincident echt heeft plaatsgevonden moet dat gebeurd zijn in de periode 1572-1574, de tijd dat de strijd tegen de hertog van Alva in het gewest Holland wordt gevoerd en dat de Spanjaarden een actueel gevaar vormen. Waakzaamheid is dag en nacht geboden. Dat een kalf in de spanning het slachtoffer wordt, hoeft dan niet per se te verbazen.

Een bijzondere versie van het verhaal speelt zich af in 1574. De Spanjaarden hopen met hulp van een verrader de stad binnen te komen via de Waterslootsepoort, maar die opzet mislukt omdat de spion toch trouw blijft aan Delft. Bij de aftocht van de Spanjaarden schieten de Delftse verdedigers op Spaanse paarden, maar in het verhaal wordt nergens gerept over een kalf.⁷

5 De Haagpoort en de Wateringsepoort, gezien van buiten de stad, door Abraham Rademaker, ca. 1730. (SAD 5716)

In beide theorieën wordt geen aandacht geschonken aan een regel uit het hierboven genoemde *Glasschrift by Schiedam*. Daarin staat, dat ‘een kalf, ter zijden van ’t kruithuis’ wordt doodgeschoten. De plaatsbepaling kruithuis is interessant. Na de Alteratie van 1572 worden in 1573 de Delftse kloosters ontruimd en onteigend. Dat geldt dus ook voor het clarissenklooster, gelegen tussen de huidige Paardenmarkt en Kantoorgracht. Het stadsbestuur gebruikt het voormalige klooster als artilleriemagazijn. Het dichtstbijzijnde bolwerk bevindt zich bij de Haag- en Wateringsepoort. Daar zou het verhaal over het doodgeschoten kalf zich dus ook afgespeeld

kunnen hebben en dat kan tevens verklaren, waarom de bosschages aldaar het Kalverbos genoemd worden.⁸

De verhalen over de Waterslootsepoort en het Kalverbos worden af en toe naast of door elkaar verteld.⁹ Hoewel de Waterslootsepoort vaak als plaats van handeling wordt genoemd, lijkt het Kalverbos de meest waarschijnlijke locatie en zou het kalf daar niet in 1572, maar in 1573 of 1574 dodelijk getroffen zijn. Het zou evenwel net zo goed kunnen zijn, dat het voorval nooit heeft plaatsgevonden en stamt uit de volksverhaaltraditie. Volksverhalen waarin onhandig geschoten wordt, komen wel vaker voor.¹⁰

ZEVENTIENDE EEUW Amper enkele tientallen jaren na het schietincident, komen we de kalverschieters weer tegen in een kladversje van Jan van Hout (1542-1609). Van Hout is in Leiden vooraanstaand rederijker, stadssecretaris, stadsdrukker en secretaris van het curatorium van de Leidse universiteit. Hij schrijft tijdens zijn werk ook wel eens kladrijmpjes op in de marge van ambtelijke stukken. In één zo'n versje uit de jaren 1590-1600 uit hij zich kritisch over de verhuizing van een Leidenaar naar Delft. De hondhanger, spotnaam voor Leidenaar, wordt een kalfschieder.¹¹ De tekst van het gedicht luidt:

'Op de veranderinge van Jan Salyman [Sufferd]
 Hoe es een mensch doch dus verkeert [veranderd]!
 Hij, die alleen gecommiteert [opgedragen]
 Was om, naer [achterwege] latende [te laten] zijn draeck
 [wanprestatie].
 Tes ['t Is] al verkeert: zyn buyc een baec [baken],
 Zijn bec een boc, zijn stuyt een staec.
 De flerts [het lanterfanten] alleen blijft even radt [rap]
 Van hem, die [voor] elc een was en alfhieter [dwaas],
 Die, nu versaeckende ooc sijn stadt,
 Wert van een honthanger een calfschieder.'

Hondenhangers worden ook wel hondendoders genoemd. Vanwege de hongersnood tijdens het beleg van 1574 voedden de Leidenaars zich noodgedwongen met hondenvlees.¹²

De Delftse spotnaam leidt in 1624 tot een heuse polemiek tussen de Delftse schutters en de Haagse arts, en later rentenier op het landgoed Ockenburgh, Jacob Westerbaen (1599-1670). Deze houdt zich ook bezig met literaire activiteiten. Hij laat zich inspireren door Huygens en Cats en is vooral op dreef in satirisch-polemische teksten.¹³

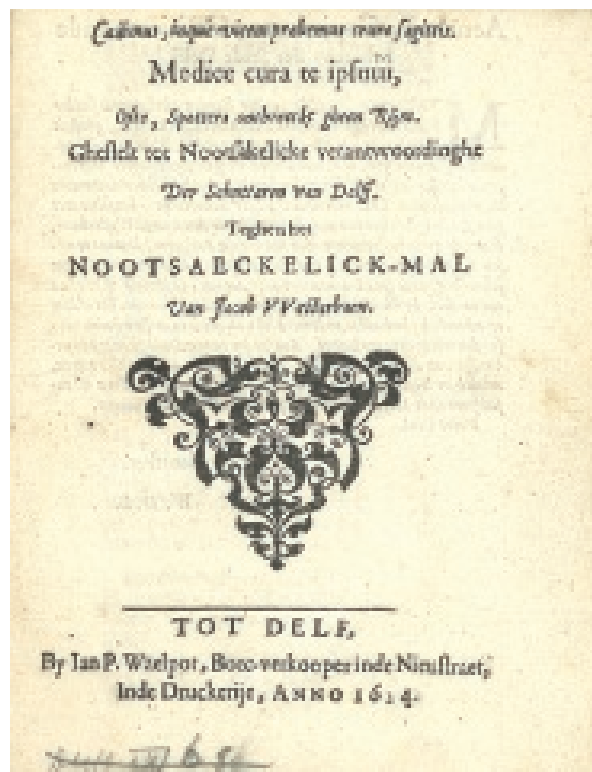
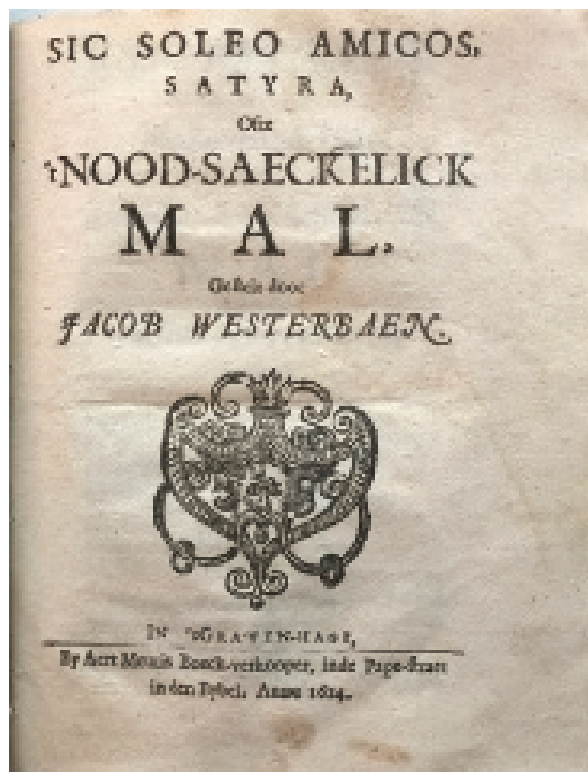
Westerbaen publiceert in 1624 zijn *Minnedichten* met daarin het lange gedicht *'t Noodsaeckelick Mal (de Liefde)*, dat in hetzelfde jaar ook afzonderlijk wordt uitgegeven. Hij voert enkele Haagse jongelui ten tonele, die allerlei zaken met elkaar bespreken, waaronder de lomphheid van Delftenaren in het algemeen en hun schutters in het bijzonder. Zij moeten het in hoffelijkheid, ook betreffende kleding, afleggen tegen Hagenaars en vooral na de kermis gaan zij met hun vuurwapens om als een ezel met een luit:

6 Jan van Hout, stadssecretaris van Leiden, gravure door Willem van Swanenburgh, 1608. (KB, WIKICOMMONS)

*'Dirckjen sal den eenen seggen,
 Meugen niet de Delvenaers
 Wel haer boxens [broeken] keumen leggen
 By de hoofse Hagenaers?
 Kalverschieters zyn maer boeren
 Als sy 's kermis komen uyt,
 En sy passen aen haer roeren [op hun geweren]
 Als een esel aen de luyt.'*¹⁴

Bovendien kunnen zij niet fatsoenlijk vendelzwaaien en zij weten niet goed, hoe zij met vuurwapens moeten omgaan.

7 (links) Titelpagina van 't Noodsaeckelick Mal (1624) door Jacob Westerbaen. (SAD)

8 (rechts) Titelpagina van het weerwoord van de beledigde schutters aan Jacob Westerbaen, 1624. (SAD)

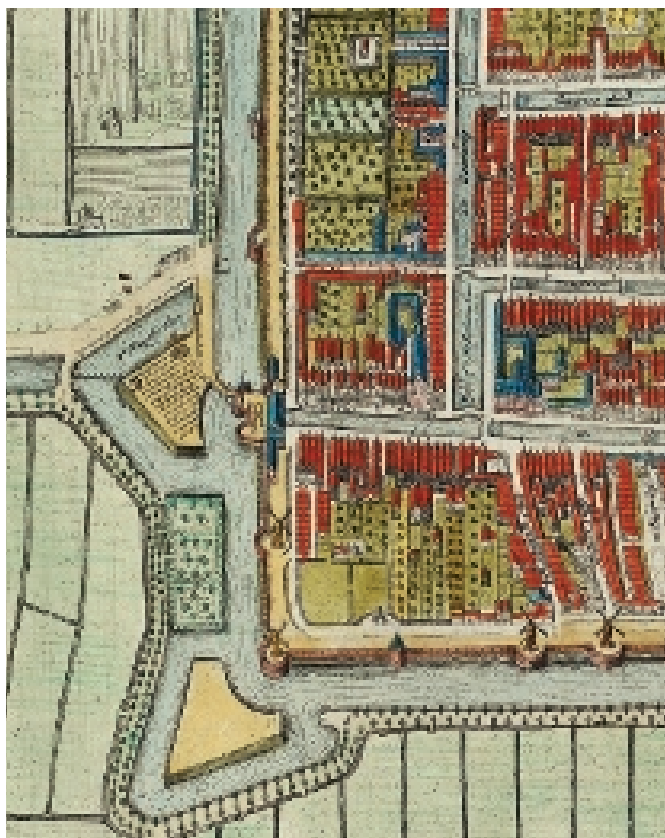
De tekst komt al snel onder de ogen van Delftse schutters. Zij laten dit niet over hun kant gaan en schrijven eveneens in 1624 een pamflet op rijm getiteld *Spotters ontbreekt gheen Rym*.¹⁵ In een korte inleiding verantwoorden de auteurs zich tegenover de bevelhebbers van de schutterij, aan wie zij de tekst ter publicatie aanbieden. Zij zijn van mening, dat een reactie op de tekst van Westerbaen gepast is omdat hij lasterlijke leugens verspreidt over de Delftse schutters in een boekje dat in het openbaar verkrijgbaar is. Zij ondertekenen met Z.B. en W.D.L. Deze initialen heb ik niet thuis kunnen brengen, omdat de Schuttersboeken in het Delftse archief pas beginnen in 1674. Westerbaen wordt vrijwel direct onder handen genomen:

‘Een Dom Doctor in Den Hage
Heeft nu binnen weynigh dage
Laten uytgaen een gedicht,
Daer hy veele brave gasten
Vry wat schempig [kwetsend] derft [durft] aentasten,
Dan [Daarna] ’t berispen valt hem licht.’

Hij beticht de Delftse schutters van een tekort aan kennis:

‘Hy berispt oock haer Marcheren,
’T handelen van haer geweeren,
Noemtse ezels, lomp en geck,
Kalverschieters, blasers [toeteraars], poffers [pochers],
Roemers, gapers, swetsers, stoffers [bluffers],
Slechte menschen vol gebreck.’

De Delftenaren verweren zich met een aantal anekdotes, waaruit de onkunde van de Haagse schutters moet blijken, die in het verleden wel eens hulp van Delft nodig hadden. Eens ging bijvoorbeeld het gerucht, dat op de Noordzee de Spaanse vloot in aantocht was. Het Haagse volk vluchtte naar Delft, om daar bescherming te zoeken. Bij een andere gelegenheid hebben Haagse schutters geweren en kleding geleend van de Delftse schutterij en niet teruggegeven, maar bij de bank van lening verpand. De Hagenaars moeten zich bovendien wel realiseren, dat de stad van de zogenaamde kalverschieters

9 Stadsplattegrond door Joan Blaeu, ca. 1649, uitsnede met het Kalverbos. (UVA, ALLARD PIERSON, BLAEUKAST)

verbonden is met de Prins van Oranje! Trouwens, over de dapperheid van de Haagse schutters in de strijd tegen de Spanjaarden kan men moeilijk enthousiast zijn. Westerbaen wordt uitgenodigd eens in Delft een kijkje te komen nemen bij de schutterij. Dan zal hij de werkelijkheid pas echt zien. Van een gepromoveerd arts zou men meer intelligentie mogen verwachten en geen malligheid! Het gedicht eindigt dan ook met de regels:

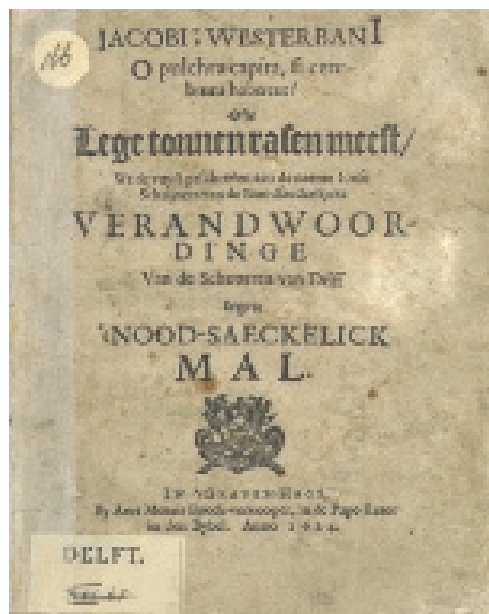
‘Dies [daarom] den Doctor met syn schryven
Moet en sal toch altyt blyven,
Nu en voortaan Nootsaeckelijc Mal [Dwaas].’¹⁶

Niet lang daarna verschijnt te Den Haag de reactie van Westerbaen op het gedicht van de Delftse schutters, eveneens als pamflet op rijm: *Lege tonnen rasen meest*, ‘uut de vuyst geschreven aen de naeme-loose [anonieme] schrijvers van de Noodsaeckelicke Verantwoordinge van de Schutteren van Delft tegen ’t Nood-saekkelick Mal.’ Westerbaen zet zeer ironisch in. Bij het invallen van de avond krijgt hij bezoek van een monsterlijk wezen, een kreupel kalf waar van alles aan mankeert en dat nauwelijks op zijn poten kan staan. Dat moet wel afkomstig zijn van Z.B. en W.D.L., de auteurs van het Delftse pamflet:

‘Z.B. soo heet den eerste
(Kijck ick uyt mijn oogen wel)
W. is de veerste
Met een D. en noch een L.
Soo men letters uyt magh leggen
Was het eerste Zoopre Broer [Zuiplap],
En het ander was te seggen
Waere-naer [Echte nar] Den Lompen-loer [De Lomperik].’

De eerste klap is uitgedeeld. Westerbaen ridiculiseert de anonimiteit van de Delftse scribenten. Maar daarmee is hij nog niet uitgepraat. Hij uit vervolgens kritiek op de vorm van de Delftse tekst: er klopt niets van het metrum. Het vers is ritmisch niet om aan te horen. Inhoudelijk klopt er ook niet veel van. De auteurs maken een zeer domme indruk: is hun verstand wel in orde? Ze lijken niet eens goed te kunnen lezen. Immers, Westerbaen heeft de kritiek op de Delftse schutters niet zelf geuit, maar hij citeert liederen uit Haagse schutterskringen. De Delftenaren zouden zich moeten schamen:

‘Waer sult ghy u aensight laeten?
Heb je schaemt, gaet aen een sy [ga aan de kant].
’K segh maer wat de luyden praeten
In de Haegse schuttery;
Selver segh ick niet met allen,
Maer verhael alleen in ’t rouw
Wat de Haegse schutters kallen [babbelen]
Als er wert gepraet van jouw.’

10 Titelpagina van *Lege tonnen rasen meest* (1624), het antwoord van Westerbaen aan de Delftse schutters. (SAD)

Westerbaen voelt zich dus volkomen onterecht aangevallen. Bovendien heeft hij zelfs niets van doen met de schutterij en de Delftenaren baseren zich uitsluitend op loze geruchten. Westerbaen neemt graag de gelegenheid te baat, om te wijzen op de kwaliteiten van de Haagse schutters. Uiteindelijk nodigt hij de Delftse pseudo-poëten uit eens langs te komen, om hem te ontmoeten. Dan kunnen ze zelf waarnemen hoe mal, dus dom, hij is. In ieder geval haalt hij zijn wijsheid niet uit de Delftse schrijfsels vandaan. De laatste strofe luidt in niet mis te verstane bewoordingen:

'Nou, mijn naeme-loose rijmers,
Hiermee segh ick jou, gen dagh [gedag],
Met soo ongesulte lijmers [zulke flauwe zeurpieten]
Niemand lang te spreeken plagh.
Gaet mijn sullen, gaet eerst leeren
Ander luyden sin verstaen,
Die hem dan de kloekst sal weeren
Sal ien pongde-kooock [peperkoek] ontfaen.
*Spectatum admissi risum teneatis amici.*¹⁷

Westerbaen besluit met een afmaker in de vorm van een Latijns citaat uit de *Ars Poetica* van Horatius, dat in vertaling luidt: 'Vrienden, wie lacht er niet wanneer hij dat bekijkt?'¹⁸

11 Aernout van Overbeke, gravure door Hendrik Causé, ca. 1663-1699. (RMA RP-P-OB-7111)

De kalverschieters spelen na een aantal jaren een wat luchtiger rol door toedoen van de Leidse jurist Aernout van Overbeke (1632-1674). Hij schrijft humoristische reisbrieven, grappige liedjes en gedichten, maar is vooral bekend geworden door zijn moppenverzameling uit ca. 1673. Daarin komen er twee voor betreffende de kalverschieters. De Delftenaren komen er nogal onnozel uit tevoorschijn.

In de eerste treedt een Delftenaar op. Hij is vernoemd naar Apollo's zoon Mopsus, die over profetische gaven beschikt. De man uit Delft heeft een kogelvrije wapenuitrusting spotgoedkoop gekocht, waarmee hij ook optrekt in de schutterij. Zijn gesprekspartner vraagt, of dat niet te zwaar draagt, vooral op hete dagen. Volgens Mopsus gaat het daar niet om en hij citeert vervolgens Adriaen (van) Steyn – mogelijk een verwijzing naar een Delftse kluchtschrijver – met de opmerking, dat de Delftenaren al eens een kalf geschoten hebben. Straks komt daar nog een ezel bij namelijk de koper, als hij het harnas niet had gekocht! De tekst van de mop luidt:

'Mopsus, een Delvenaer, hadt een schootvrij wapen schandkoop gekocht en om geen dubbelde onkosten te doen, trock hij daer altoos in de schutterij mee op. R. "Dat valt u immers in die heete dagen te lastig. Waerom koopt ghij geen harnas dat lichter is." "Dat is het niet", sey Adriaen Steyn, "die van Delft hebben eens een kalf geschooten, nu mogt het een esel gelden".'

In de tweede mop verbaast een Delftenaar zich over het grote aantal kalveren op de Haagse markt. Hij krijgt het antwoord, dat de beesten blijkbaar niet langs de riskante route via Delft zijn gekomen:

"Och, jemy", seyde de Delvenaer, "wat komen hier in Den Haegh al kalveren ter marck." R: "Dese zijn door Delft niet, maer een anderen weg gekomen."²⁰

De zojuist genoemde Adriaen (van) Steyn publiceert in 1669 een bundel puntgedichten. Een daarvan is getiteld 'Op Delft', waarin het woordspelletje gespeeld wordt met Delft en (be)delven. Mogelijk verwijst de dichter in positieve zin naar de anekdote over de kalverschietters, omdat 'eer' niet alleen 'voordien', maar ook 'trots' betekent:

'Dit's Delft, dat's waer, en wis, 'k gevoelt oock aen mijn selven: 't Is mijn geboorte-stadt, hoe kan ik dit bedelven? Hier wierdt het Kalf gevelt, daer yder eer van riep, Wie nu de Moorder wil, die dellift vry wat diep.'²¹

Aan het eind van de zeventiende eeuw komen we kalverschietters indirect tegen in een blijspel van Jacob van Rijndorp (1663-1720), die acteur is en schouwburgdirecteur in Leiden en Den Haag. In zijn *De geschaakte bruid* uit 1690 komt een kort dialoogje voor tussen Krispijn, de knecht van een Haagse edelman, die tegen Annetje, de waardin, zegt: 'Waar ben jij dan geboren?' Annetje antwoordt: 'Te Delft.' Krispijn reageert weinig flatteus: 'Me docht ik zach 't ook aan jouw kallefs ooren.' Onmiddellijk vervolgt hij het gesprek over andere zaken, zodat Annetje niet de gelegenheid krijgt te reageren.²² Met enige goede wil kan het 'grapje' natuurlijk ook opgevat worden als speelse plagerij.

ACHTTIENDE EEUW De toneelschrijver en acteur Willem van der Hoeven brengt in 1717 een blijspel uit, *De vermomde minnaar*.²³ In de loop van de gebeurtenissen ontstaat ruzie tussen de kamenierster Rosette en het dienstmeisje Leonoor. De conversatie is nogal bits:

Leonoor: 'Wel hoe! Hoe weet ik dat? Dat mogt de Drommel raân Brabantze Tan [heks].'

Rosette: 'Ei hoor, dit komt mij vreemd te voeren, Brabantze Tan? Malloot, ik ben te Delft geboren.'

Leonoor: 'Dan ben je een kalfskop.'

Rudolf, de heer des huizes: 'Zagt, scheld hier malkander niet.'

In de achttiende eeuw neemt het aantal zogenoemde broodschrijvers, die veelal schrijven in opdracht van boekverkopers, in rap tempo toe. Een van hen is de Amsterdamse boekhandelaar Gijsbert Tijsens (1693-1732), die een goede bekende is van zijn stadgenoot Jacob Campo Weyerman, die hierna nog aan de orde komt. Tijsens is goed thuis in scabreuze en satirische poëzie, zoals blijkt uit een uitvoerig gedicht van hem uit 1720, *Mercurius Koolverkooper in de Quinquampoix*, waarin de draak gestoken wordt met de handel in waardelose aandelen (windhandel). In de tekst van Tijsens gaat het om het beleggen in niet bestaande koolsoorten, die groeien op wind. Je hoeft zelf geen geld meer te verdienen, als je in kool belegt. Het komt je aanwaaien. Ook in de landbouwsector hoeft men, zonder nader commentaar, niet meer te vrezen voor kalverschietters. In vee investeren is veel minder lucratief dan in kool:

‘Wat is ’t een Gulde tyd, de Slagers van het vee,
Boeren en Vetvoerders, leeft nu in volle vreë
Van Kalverschieters, Bullwysers [? bul = stier], kond gy
verwerven,
Dat geen van uwe Rund, door ziekte sal gaan sterven,
Wie koopt ’er dan geen Kool (...).’²⁴

Op steeds meer plaatsen wordt kool verhandeld. Het wordt een ware gekte. Het centrum van de handel concentreert zich in de Rue Quincampoix te Parijs. Uiteindelijk stort natuurlijk de hele handel in.

Jacob Campo Weyerman (1677-1747) is schilder, graveur, schrijver van blijspelen en een groot aantal pamfletten, waarin hij scherp en geestig reageert op zaken uit de actualiteit, zoals in 1724 blijkt uit *Den ontleeder der gebreeken*. De ik-figuur bezoekt een herberg te Leiderdorp en komt daar allerlei merkwaardige types tegen. Onder hen bevindt zich een enigszins verlopen en bezopen student, die onder het zingen van een liedje over een haveloze landloper de herberg binnenkomt. Een der aanwezigen spreekt hem aan en gebruikt een verwijzing naar de anekdote over de kalverschieters:

“Hoe kom je zo verplukt ’er uit te zien, Kees Oom,” (vroeg een heer aan dien onbesuisden kabouter), “of hebben de trommelstokken der stads-militairen, na ouder gewoonte, alarm getamboert op het kalfsveld van de kalverschieter?”
“Ja Vriend van Tamerlanes [veertiende-eeuws Mongools krijgsheer], (repliceerde hy) maar ik heb hun de overwinning ont dragen [ontnomen] door door door een retraite [terugtocht] zonder trommelslag.”²⁵

De student antwoordt dat hij door een terugtocht zonder trommelslag de schutters niet heeft laten winnen. Betekent dit ook een smadelijke aftocht in het gesprek of komt hij er juist mee weg?

Een andere gerenommeerde auteur uit de achttiende eeuw is Justus van Effen (1684-1735), jurist en diplomaat. Hij is vooral bekend geworden door zijn redacteurschap van het succesvolle tijdschrift *De Hollandsche Spectator*, dat hij zelf vult met betogen, schetsen en verhalen. De inhoud van het blad is vaak maatschappijkritisch van aard. Het tijdschrift wordt enorm populair, waardoor hierna een ware markt ont-

staat voor dit soort periodieken. Naar aanleiding van, zoals Van Effen zegt, de ‘hatelike gewoonte’ inwoners van plaatsen een bijnaam te geven noteert hij op 31 december 1734 een aantal voorbeelden, waaronder Delft:

‘Rakende de zo genoemde kalverschieters is het my gebeurt, dat ik, elf à twaalf jaren oud, met myn wyzen en deugdzamen vader, door derzelver stad trok, op kermistyd, wanneer een gansche bende van jongens in de wapenen was en met pistolen, en kleine snaphanen [vuursteengeweren] nu en dan vuur gaf. Dog dat ze niet op den halven man, maar naar de lugt schoten, zeide ik al vry hardop, dat ze zulks mogelijk deden, uit vreeze van weder een ’t een of ’t ander kalf te treffen.’

12 Gijsbert Tijsens, portret door Jan Maurits Quinkhard, ca. 1732-1771. (RMA SK-A-4616)

De vader van de jonge Justus, een verstandig man, legt zijn zoon het zwijgen op. Immers, de schietende jongens zouden wel eens boos op hen kunnen worden en problemen veroorzaken. Bovendien gaat het hier om kinderspel. Trouwens, waren die zogenaamde kalverschieters wel zo dom? En dan volgt de wijze les:

‘Ten ergste genomen de man is wat al te haastig geweest. Dog in de meeste omstandigheden, in zonderheid in den oorlog, zyn, van de voorbarigste, en onnodigste voorzorg op verre na zo kwade gevolgen niet te verwagten, als van de minste argeloosheid, en ’t is duizendmaal beter kalven, voor vyanden, dan vyanden, voor kalven te nemen.’²⁶

Zo toont Van Effen een heel andere kant van het schietincident.

Hetzelfde geldt voor een auteur met het pseudoniem Gaillard, in het Frans ‘deugniet’ en in het Vlaams ‘krachtpatser’. Deze publiceert in 1750 een verzameling grappige verhalen. In een van de anekdotes treedt Everhardus op, volgens Gaillard een gevat Delftenaar. In een gezelschap van aanzienlijke personen bevindt zich een blaaskaak, die graag uitdagende opmerkingen maakt. Zo ook in de richting van Everhardus, die hij een kalverschietster noemt. Waarop deze repliceert met de opmerking:

‘Het is waar myn heer dat de Delvenaeren, kalverschietsters zyn, of liever, dus van [door] U en Uws gelyken, genoemd worden, maer ik bidde U zeg my eens, hebt gy wel ooit met die lieden eenige omgang gehad, of hebt gy wel ooit in Delft geweest?’

Het bevestigend antwoord van de branieschopper wordt door Everhardus ernstig betwijfeld:

“want ik verzeker U als gy te Delft geweest waert dat gy voorzeeker zoudt doodgeschooten zyn.” Als wilde hy te kennen geven dat deze spotter mede een kalf was. Dit antwoord behaegde yder een, en stopte te gelyk den mond van dezen schimper, welke ook op niemand weder wat te zeggen had.”²⁷

13 J.A. Alberdingk Thijm door Johan Braakensiek, ca. 1877-1940. (RMA RP-P-2016-658)

Het lijkt er sterk op, dat Gaillard de reputatie van de kalverschietsters positief waardeert.

Een anonieme auteur refereert in 1762 aan de kalverschietsters in een te Amsterdam verschijnende periodiek, *Maandelyksche berichten uit de andere waerelt*. Hij laat enkele overledenen, zoals een Pruisische generaal, aan het woord over krijgsgesbeurtenissen in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), waarbij Pruisen het zwaar te verduren heeft tegen Oostenrijk, Frankrijk en Spanje. De generaal hoort over een aanval op een vermeende basis van de vijand, die niet reageert. Daarop zegt hij:

‘Dat gelijkt wel gekheid te wezen: doch, volgens het oude Hollandsche spreekwoord, zeide de kalverschieters, kan het niet baaten, het kan ook niet schaden, en zy begonden op den vyand te schieten, vier en twintig uren na dat hy weggetrokken was.’²⁸

De veronderstelling dat de kalverschieters zelfs in het buitenland een zekere faam genoten, is opmerkelijk.

In een fel orangistisch en dus anti-patriottisch weekblad, *De Haagsche correspondent*, staat in een aflevering uit 1787 een anonieme bijdrage over de situatie, waarin Delft verkeert. Het stadsbestuur vreest een patriottische inval en versterkt de bewaking. Bij een gesloten Oostpoort wordt gebeld. De portier vertrouwt het niet en vraagt wie daar is, en of die persoon alleen is. De beller zegt, dat hij er is met nog vierhonderd bij zich. De hoofdman van de schutterij stuurt er een detachement schutters op af, maar als de poort eenmaal op een kier staat, ziet hij daar vierhonderd schapen staan, die naar de markt moeten worden gebracht. De verteller noemt de kalverschieters duidelijk met een knipoog:

‘Was de hoofdman niet kloek genoeg geweest om eerst de zaak te onderzoeken, dan was secuur [beslist] de geheele schutterye in de wapens gekomen, en dan hadden we onze aloude naam van kalverschieters kunnen veranderen in schaapeschieters.’²⁹

 NEGENTIENDE EEUW In het berijmde verhaal over *De klok van Delft* door de koopman-schrijver J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889), geschreven in 1846, vertelt deze over een aanval in 1566 van beeldenstormers op het clarissenklooster. Josina, de geliefde van Ewout, is daar gedwongen door haar vader ondergebracht. Het gepeupel stuit op een aantal gewapende lieden, die in het klooster aanwezig blijken te zijn. Ewout stort zich in de felle schermutselingen om het volk tegen te houden. Merkwaardig genoeg spoort hij de ‘wakkre kalven’, die nu dus dapper genoemd worden, krachtig aan de aanval af te slaan. Het lukt hem Josina te helpen ontsnappen. In een aantekening bij deze passage heeft Thijm de schutter met het kalf verwisseld: ‘De Delvenaars, gelijk bekend is, werden wel spottend kalven

genoemd.’³⁰ Merkwaardig is wel, dat dat in zijn verhaal al in 1566 bekend is!

Dezelfde dubbele vergissing – heeft hij Thijms verhaal gelezen? – maakt ook de Amsterdamse leraar en landschapsschilder W.J. Hofdijk (1816-1888), die naast proza en poëzie ook romantisch-historische dramateksten schrijft, zoals in 1851 *De laatste dag van Heemskercks beleg* (1359). In het spel treedt de minstreel Meester Willem van Delf op. Hij maakt deel uit van de partij der Kabeljauwen. De Kabeljauwse ridder Gwy van Meresteyn zegt in de loop van de gebeurtenissen: ‘Zoo luistert en verneemt: de Delfsche torentop draagt onzen standert.’ De minstreel reageert enthousiast: ‘Voorwaar! Mijn Delfsche kalven zijn wakkre poorters!...’ Meresteyn reageert instemmend: ‘Die hun zaken niet ten halven berechten [behandelen]. ’t Is een heir [strijdmacht], dat blijk van leven geeft.’³¹ Opnieuw tonen de Delftenaren dus hun dapperheid. Dat de kalven al in 1359 bekend worden verondersteld is hoogst opmerkelijk!

 TWINTIGSTE EEUW De laatste, ons bekende, verwijzing naar kalverschieters treffen we aan in een jeugdboek, beter gezegd jongensboek, van de in Delft geboren docent en schoolleider Nanne Bosma (1933-1993). In zijn *Geus tegen wil en dank* concentreren de gebeurtenissen zich rondom de hoofdpersoon Floor. Het verhaal begint in 1572, wanneer Mechelen wordt overvallen en geplunderd door de Spanjaarden. De veertienjarige Floor weet op miraculeuze wijze te ontkomen. Na tal van omzwervingen wordt hij gekidnapt door de geuzen, en wordt hij koksmaat op een van hun schepen. Na een mislukte aanval van de geuzen op Goes wordt Floor opgenomen in de Engelse gelederen, die Willem van Oranje steunen. Floor raakt verzeild in Delft. Hij voert enkele spannende opdrachten voor Willem van Oranje uit in Haarlem en Leiden. Weer terug in Delft, het is inmiddels 1573, neemt de Spaanse dreiging toe. Vooral bij de Waterslootsepoort achten de Delftenaren extra waakzaamheid geboden. Floor is in de stadspoort aanwezig. De spanning stijgt: ‘Later in de nacht meenden de Delftse schutters een vijand te zien. Ze vuurden onmiddellijk en ze schoten raak ook! Het slachtoffer bleek een losgebroken kalf te zijn. De onfortuinlijke schutters moesten nog lang horen dat ze zulke

14 Praalwagen van carnavalsvereniging De Kalfskoppen, 2010. (SAD 105270, FOTO KEES SPIERO)

goede kalverschieters waren. Spanjaarden lieten zich echter niet zien.³² Na deze gebeurtenissen krijgt Floor de kans klerk op een kantoor te worden. Zijn tot dan toe roerige leven is in een rustiger en welvarend vaarwater terechtgekomen.

 TOT SLOT Het mogelijke schietincident, dat dus in 1573 of 1574 zou hebben plaatsgevonden in het huidige Kalverbos, heeft in eerste instantie een spotnaam opgeleverd van Delftenaren als onnozele lieden, die goed

waren in het begaan van flaters. Dat kon weer leiden tot ergernis van Delftse kant. In de loop van de tijd wordt het voorval echter steeds meer onderdeel van een grappige anekdote of plagerij. Met name in de achttiende eeuw begint enige positieve waardering te ontstaan voor het optreden van de kalverschieters of wordt hun negatieve imago geneutraliseerd. Uiteindelijk raakt in het algemeen het geven van spotnamen uit de tijd, behalve in de carnavalscultuur. Zo wordt in 1969 te Delft de carnavalsvereniging De Kalfskoppen opgericht, maar deze gaat in 2014 ter ziele.

NOTEN

- 1 Johannes Le Francq van Berkhey, *Jock en ernstige akademische vertellingen mijner jeugd* (Leiden 1798) 168.
- 2 F.F.C. Steinmetz, 'Nederduitsche spot- en scheldnamen', in: *De Navorscher* jrg. 4 (Amsterdam 1854) LXXXVIII-LXXXIX.
- 3 Hieronymus Sweerts [Jeroen Jeroense], *Koddige en ernstige opschriften op Luyf-fens, Wagens, Glazen, Uithangborden en andere Taferelen* (Amsterdam 1682) 74.
- 4 Sweerts (1682) 130.
- 5 Sweerts (1682) 130.
- 6 J. Soutendam, 'Iets over den schimpnaam der Delvenaars en den vermoedelijken tijd, waarin hij zal ontstaan zijn', in: *Mededeelingen uit het archief der stad Delft* (Delft 1862) 150-175; A.L. Broer, *Delft vroeger en nu* (Bussum 1969) 29.
- 7 J. ter Gouw, *De oude tijd* (Haarlem 1871) 364-366. Voor de gebeurtenissen in 1574 baseert Ter Gouw zich op historicus Emanuel van Meteren (1535-1612) en diens *Belgische ofte Nederlandsche Historien van onse tijden* (Delft 1599).
- 8 P.C.J. van der Krogt, *De straat waarin wij wonen. Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Delft* (Den Haag 1985) 96. Voor het artilleriemagazijn zie M. Verweij, 'Het voormalig artillerie-magazijn van Holland aan de Paardenmarkt in Delft', in: H.L. Houtzager e.a. (red.), *Kruit en krijg* (Amsterdam 1988) 66.
- 9 D. Wijbenga, *Delft, een verhaal van de stad en haar bewoners. Deel II, van 1572 tot het jaar 1700* (Delft 1985) 39-40.
- 10 Willem de Blécourt e.a., *Verhalen van stad en streek. Sagen en legenden in Nederland* (Amsterdam 2010) 383.
- 11 J. Prinsen, 'Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 35 (1916) 289-313, hier 289.
- 12 A. Bicker Caarten, 'Rijnlandse volks-humor. Spotnamen van de dorpen van Rijnland en Leiden', in: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 42 (Leiden 1930) 128-141, hier 140.
- 13 Jacob Westerbaen, *Gedichten, bloemlezing uit het werk van een levensgenieter*, samenstelling: Johan Koppenol (Amsterdam 2001) 110-116.
- 14 Jacob Westerbaen, *'t Noodsaeckelick Mal* (Den Haag 1624) 40.
- 15 *Spotters ontbreekt geen Rijm. Gestelt tot Nootsakelijcke Verantwoordinge der Schutters van Delft tegen het Nootsaekelyck - Mal van J. Westerbaen*, 'Aen de E. Capiteynen, Officieren ende Schutters der Stadt Delft' (Delft 1624).
- 16 Jacob Westerbaen, *Minnedichten* (Den Haag 1624 en 1644) 50-60. Ik citeer uit de tekst van de Delftse schutters zoals die is afgedrukt in de herdruk van *Minne-dichten* uit 1644, met onmiddellijk daarop de reactie van Westerbaen. Ook dat gedicht verschijnt in pamfletvorm.
- 17 De citaten zijn uit Jacob Westerbaen, *Lege tonnen rasen meest* (Den Haag 1624) ongepagineerd.
- 18 Horatius, *Ars Poetica*, Ingeleid, verantwoord, vertaald en voorzien van een nabeschuiving over Horatius' dichterlijk voortleven bij Bilderdijk door P.H. Schrijvers (Amsterdam 1990) 26-27, regel 5.
- 19 Over Adriaen (van) Steyn is niets meer bekend dan dat hij in Delft geboren is en enkele kluchten, in 1661 o.a. de klucht over Lammert Meese, schrijft en in 1669 een bundel puntdichten uitgeeft. Zie – F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, 'Literatuur en toneel te Delft (1572-1667)', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667* (Delft 1981) 242-252, hier 250-251.
- 20 Aernout van Overbeke, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventien-de-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, samenstelling Rudolf Dekker en Herman Roodenburg, m.m.v. Harm Jan van Rees (Amsterdam 1991) 52, mop 283; 231, mop 1356.
- 21 Adriaen van Steyn, *De puntige poët in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam 1669) 128.
- 22 Jacob van Rijndorp, *De geschaakte bruid of verliefde reizigers. Blyspel* (Amsterdam 1690) 72.
- 23 Willem van der Hoeven, *De vermomde minnaar. Blyspel* (Amsterdam 1717).
- 24 Gijsbert Tijsens, *Mercurius Koolverkoop-er in de Quinquampoix, en Oogmeester onder de Actionisten* (z.p. 1720) 11.
- 25 Jacob Campo Weyerman, *Den ontlee-der der gebreken* (Amsterdam 1724) 239.

- 26 Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator* 11, nr. 332, 31 december 1734, 13-15.
- 27 Jacobus Gaillard, *De snaaksche Clement Marot op zijn praatstoel* (Keulen 1750) 316-317.
- 28 *Maandelyksche berichten uit de andere waerelt of de spreekende dooden* (Amsterdam 1762) 409.
- 29 *De Haagsche correspondent* (Den Haag 1787) 117.
- 30 J.A. Alberdingk Thijm, *De klok van Delft. Een romantiesch verhaal* (Utrecht 1846) 59.
- 31 W.J. Hofdijk, *De laatste dag van Heemskercks beleg (1359). Historiesch dramatisch gedicht* (Haarlem 1851) 44.
- 32 Nanne J. Bosma, *Geus tegen wil en dank* (Nijkerk 1968) 97.

Het brood der liefde

Cornelis Haaxman (1634-1717), charitaatsbakker in Delft

Voor de Franse Revolutie hingen onze kerken vol met wapenschilden. We verwachten ze te vinden van edellieden, patriciërs en een enkele geslaagde staatsdienaar, zoals admiraal Tromp. Maar in de Oude Kerk van Delft komen we geschilderd en in steen gebeiteld het wapenschild tegen van een man die broodbakker was voor de stedelijke armenzorg, een man die patriciër noch edelman was. Hoe is dat mogelijk? Kon je carrière maken als bakker voor de armenzorg?

In de Oude Kerk van Delft, naast de gedenksteen voor de schilder Johannes Vermeer, bevindt zich een grafsteen die de naam draagt van Cornelis Haexman.¹ De steen is beschadigd maar je kunt nog zien dat er een wapenschild op heeft gestaan. In 1795 is dat wapen in opdracht van de Bataafse revolutionairen weggebeiteld als een met 'het principe van gelijkheid strijdig teken van grootheid'.² Ze hebben misschien gedacht dat het de steen van een edelman betrof, want bovenop het wapen prijkt een ridderhelm met vlucht en wrong. In feite is dit graf honderd jaar eerder gekocht door een boerenzoon die zijn leven lang heeft gewerkt als bakker voor de armenzorg van Delft.

Cornelis Haecxman, Haagsman of Haaxman wordt in oktober 1634 in Leerdam gedoopt als zoon van Jan Cornelisz. den Haeghsman (Haegxsman) en Hillegont Cornelisdr. Cort. Deze Jan Cornelisz. is de jongste zoon van Cornelis Hendriksz. den Haechsman, de man die in 1594 de familienaam verwerft door de koop van de boerderij Haghe ter Lede.³ Jan Cornelisz. is vermoedelijk – net zoals zijn broers – landbouwer bij Leerdam. Via een nichtje is hij, en dus ook zijn zoon Cornelis Jansz., verwant aan de man die het brood bakt voor de armen van Leerdam. Het is goed voorstelbaar dat de jonge Cornelis als leerling gaat werken bij deze Jacob Jansz. Boeth.⁴ Vermoedelijk verlaat Cornelis Jansz. na zijn leertijd Leerdam met de bedoeling ergens als bakkersgezel aangenomen te worden.

Binnen de Hollandse steden kunnen 'schemele' ambachtsjongens voor korte tijd onderdak krijgen bij de stedelijke armenzorg, ook als ze op doorreis zijn. In daarvoor bekendstaande herbergen kunnen zij op 'sollicitatiegesprek'

1 Grafsteen Cornelis Haexman in de Oude Kerk te Delft. (FOTO AUTEUR)

DICK HAAGSMAN

(Wageningen 1954) studeerde sociaaleconomische geschiedenis te Leiden en vervolgens bedrijfs- en veranderingkunde aan de VU. Hij werkt als zelfstandig project- en programmamanager. Daarnaast werkt hij al enkele jaren aan een geschiedenis van de familie Haagsman/Haaksman/Haaxman in haar veranderende maatschappelijke context. Hij heeft hierover inmiddels verschillende artikelen gepubliceerd.

2 Het onderkomen van de Kamer van Charitate: het Charitaatshuis in de Schoolstraat, door Abraham Rademaker, ca. 1730. (MPD B60-13)

bij potentiële patroons.⁵ Op deze manier kan Cornelis hebben kennisgemaakt met de stad en de armenzorg van Delft.

In 1662 komen we Cornelis in Delft tegen als getuige bij een huurovereenkomst. Hij tekent met een kruisje: 'dit merck doet Cornelis Jansz. Haeckxman'.⁶ Maar wie meesterbakker wil worden moet kunnen lezen, schrijven en rekenen; Cornelis krijgt dat alles onder de knie. Als hij later getuige is

voor een testament ondertekent hij met een wat weinig geoeffende hand: Cornelis Haxman.⁷

Op zaterdag 4 april 1665 gaat hij in ondertrouw met kuispersdochter Annetgen Louwen van Ouwelande. De 'drie sondagse uitroepinge' vinden plaats op 5, 12 en 19 april en het huwelijk van Cornelis en Annetje wordt op die 19de april ook daadwerkelijk gesloten. Op dat moment woont de dertigja-

rige Cornelis kennelijk in de Kethelpolder, zo'n vijf kilometer uit het centrum van Delft.⁸ Vermoedelijk is hij dan al meesterbakker, een man met vooruitzichten. Zij is wees, en misschien een wees met geld, want twee maanden na het huwelijk koopt het echtpaar een huis in Delft. Annetje sterft echter al na een jaar en Cornelis blijft achter met een dochtertje.

Twee maanden na Annetje, in juli 1666, overlijdt het hoofd van de bakkerij van de Kamer van Charitate, Philips Evertsz. Schravelaer, aan een 'pericoleuse siekte'. Deze Kamer van Charitate is de armenzorginstelling van stad en kerk van Delft. Misschien is Cornelis dan al de assistent-bakker van de Kamer van Charitate. Hoe dan ook, op 17 december 1666 kiezen de regenten van de Kamer bij meerderheid van stemmen Cornelis Jansz. Haaxman als nieuwe 'caritatenbacker'. Hij zal een halve eeuw op die post blijven, tot aan zijn dood in januari 1717.⁹

ARMENZORG IN DELFT Buitenlandse

bezoekers van zeventiende-eeuws Nederland zijn ervan onder de indruk hoe goed de armenzorg er is geregeld. In Delft zijn de ondersteunde 'ware en regte armen' ingezetenen die niet in hun levensonderhoud kunnen voorzien omdat ze te jong of te oud zijn, ziek, zwak of gebrekkig. Ook mensen met een 'overvloed van kinderen' of soldatenvrouwen kunnen een beroep doen op de armenzorg.

Er zit een patroon in deze armenzorg. De arbeidskracht van beide echtelieden is voor menig gezin noodzakelijk voor het levensonderhoud. Als het inkomen van een van beiden wegvalt, omdat de vrouw voor jonge kinderen moet zorgen, de man op zee of op veldtocht is, één van de echtelieden arbeidsongeschikt raakt of overlijdt, dan kan een beroep worden gedaan op de armenzorg. Men dient de ondersteuning weer te verlaten zodra de kinderen groter zijn, de zieke beter of de man weer thuis is. Wanneer mensen op hun oude dag niet meer in staat zijn in hun levensonderhoud te voorzien kunnen ze opnieuw een beroep doen op de armenzorg. De scheidslijn tussen arm en niet-arm is dun voor meer dan een kwart van de bevolking.¹⁰

Vertrekpunt voor de organisatie van de zeventiende-eeuwse armenzorg binnen de Nederlanden is de ordonnantie uit 1531 van keizer Karel V. Hierin staat dat in elke plaats de

armenzorg moet worden georganiseerd binnen een enkele armenkamer met een gemeenschappelijke beurs, onder toezicht van de lokale overheid. De armen moeten eens per week worden bedeeld met geld, brood, brandstof en kleding, telkens naar behoefte. Alles dient terdege te worden geadmistreerd. Deze verzorging is uitsluitend voor de eigen armen die daartoe een zichtbaar teken moeten dragen. Bedelen is hen niet langer toegestaan. 'Eigen' is iedereen die ten minste een jaar in de stad of het dorp heeft gewoond; vreemde bedelaars en vagebonden dienen te worden geweerd. Deze ordonnantie moet worden begrepen als codificatie van wat men in die tijd begrijpt als *best practice*.¹¹

Aan het eind van de zestiende eeuw leiden misoogsten en oorlogen tot tekorten en hoge graanprijzen. In onze omgeving worden vooral Brabant en de Zuidelijke Nederlanden getroffen door hongersnood en veel mensen vluchten naar de steden. In de Hollandse steden wordt het brood duur. Lokale nood en een 'dagelijks aanwassen' van 'bedelaars, vagebonden en lediggangers' zijn in 1597 voor het Delftse stadsbestuur aanleiding om de Kamer van Charitate op te richten. Later wordt de diaconie hiermee samengevoegd zodat één organisatie ontstaat voor alle armenzorg.¹² Deze Kamer van Charitate wordt gevestigd binnen het grote complex van het voormalige Sint-Agathaklooster, beter bekend als het Prinsenhof.

Het spanningsveld waarbinnen de regenten van de Kamer moeten handelen is (1) de morele plicht alle rechthebbenden te verzorgen, (2) het verwerven van de daartoe benodigde middelen en (3) prudente omgang met het beschikbare geld. Daarmee zijn meteen de sturingsmogelijkheden aangegeven: beïnvloeding van het aantal bedeelden door verandering van de definitie van rechthebbende, beïnvloeding van de inkomsten via regelgeving door het stadsbestuur (ze kunnen niet vaker dan incidenteel bij het stadsbestuur aankloppen voor extra geld bovenop de afgesproken inkomstenbronnen) en keuzen over de besteding van het beschikbare geld.

Ten tijde van de oprichting stelt de stad extra heffingen in om de Kamer van de nodige middelen te voorzien. Vanzelfsprekend wordt gecollecteerd in de kerken, maar er staan ook collectebussen in de herbergen, bij het Weeshuis en in de kamer van de burgemeesters. Men organiseert een loterij en elk jaar wordt op Tweede Kerstdag in de hele stad voor de

3 De hongerigen spijzen als een van de zeven werken van barmhartigheid, ca. 1580-1588, gravure door Crispijn van de Passe naar Maerten de Vos, uitgever Adriaen Collaert. De rand is versierd met alle benodigdheden voor het bakken van het uit te delen brood. (RMA RP-P-BI-6079E-2)

Kamer van Charitate gecollecteerd. Deze collecte wordt van tevoren aangekondigd op het stadhuis. Op Eerste Kerstdag is het de predikant die de aanwezigen ‘op het krachtigst tot liefde en milddadigheid [...] aanmaant, om hun plicht jegens den armen, ieder naar vermogen, te volbrengen’. De collecte wordt ‘seer solemneel’ gehouden door de achttien bestuurders van Delft, vergezeld door ‘twee quartiermeesters met de schalen’ die de heren regenten door hun wijk leiden ‘sonder eenig huys over te slaan’. Zo wordt 6312 gulden opgehaald in 1670, 7383 gulden in 1700 en 10.386 gulden in 1730. Ten slotte ontvangt de Kamer van Charitate inkomsten uit legaten, zoals aandelenpakketten in de VOC of de WIC. In 1729 schat de Delftse kroniekschrijver R. Boitet dat de totale ‘liefdegift’

176.300 gulden bedraagt (overeenkomend met zo’n twee miljoen euro nu).¹³

Terwijl de bedeelden bij voorkeur geld ontvangen, bedienen de regenten van de Kamer hun armen het liefst in natura, want zij zijn – uit ervaring – beducht voor de besteding van het armengeld aan alcohol. Aan de andere kant zien we dat de regenten rekening houden met de specifieke omstandigheden van de bedeelden en dat ze soms bereid zijn wat meer te doen waar dat nodig is.¹⁴

Delft groeit tussen 1550 en 1600 van 14.000 naar 17.500 inwoners. In de eerste helft van de zeventiende eeuw groeit de stad flink door tot een inwonertal van 25.000 rond 1660. In de tweede helft van de eeuw stagneert de stedelijke econo-

4 'Ik ben het brood des levens.' De Naastenliefde deelt het vierkante armenbrood uit, schoorsteenstuk door Cornelis de Man, 1682, in de regentenkamer van Kamer van Charitate. (MPD B60-1)

mie en loopt ook het aantal Delftenaren weer terug. Halverwege de achttiende eeuw is de stad terug bij de bevolkingsomvang van 1550.¹⁵

Cornelis' halve eeuw valt in een bijzondere periode, waarin opeenvolgende oorlogen en een verslechterende economie de stedelijke armenzorg extra onder druk zetten. De Kamer reageert onder meer door zich straffer te organiseren, te professionaliseren. Tegelijkertijd tracht het stadsbestuur het aantal bedeelden te beheersen door steeds hogere eisen te

stellen aan wie als 'rechte Delftenaar' beschouwd mag worden.¹⁶ Het gevolg is dat we het aantal bedeelde gezins- hoofden niet meer dan in beperkte mate zien toenemen over de periode 1666-1717.¹⁷ Bovendien lijkt het erop dat het schokeffect van oorlogen op de Delftse armenzorg geleidelijk afneemt. Wat de gevolgen van de Delftse beheersmaatregelen buiten de stad zijn, laat zich raden.

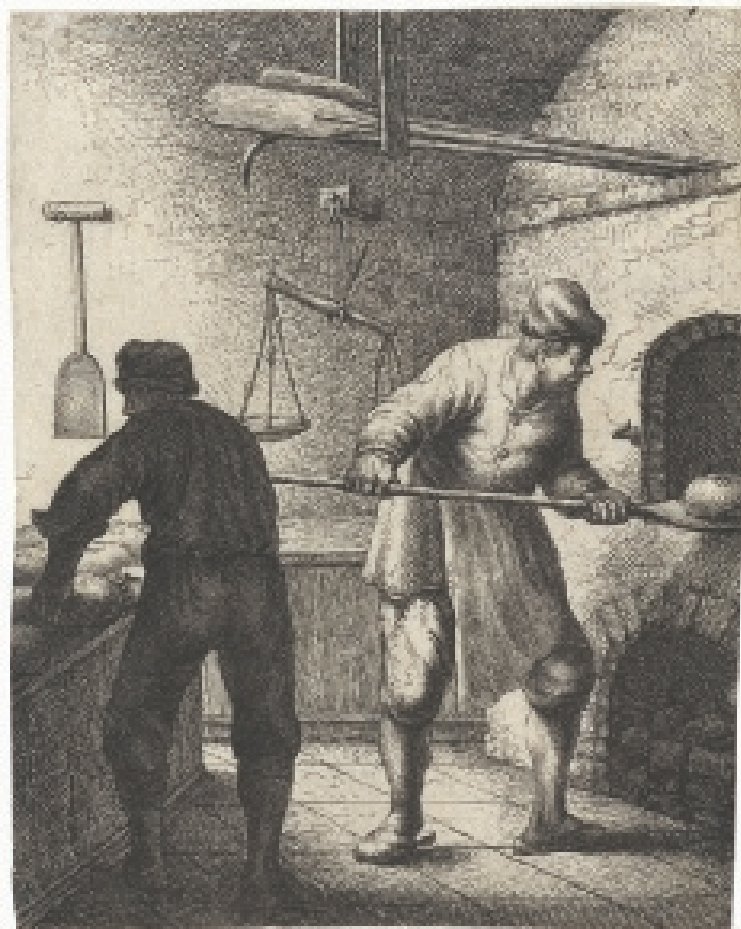
In haar onderzoek naar de Delftse armenzorg schat Ingrid van der Vlis dat in de zeventiende eeuw zo'n 15 procent van de Delftse bevolking wordt bedeeld. Dat is op de grens van wat de burgers van de stad bereid zijn te financieren, wat betekent dat de Kamer van Charitate doet wat zij maximaal kan. Het is meer

dan wat elders in Europa gebeurt, waar hoogstens zo'n 5 tot 10 procent van de bevolking een beroep op armenzorg kan doen: het positieve beeld van de buitenlanders is terecht.¹⁸

 HET CHARITAATSHUIS Het gebouw waarin de Kamer van Charitate is gevestigd, het Charitaatshuis, bevindt zich in de Schoolstraat. De toegangspoort bestaat nog, met erboven Hendrick de Keyzers beeldengroep van de christelijke naastenliefde. Binnenkomend kom je eerst in een 'bequaam spreekvertrek, een ruymen plaats om den armen van geld en brood te bedienen'. Rechts daarvan ligt de regentenkamer. Boven de schouw in de regentenkamer bevindt zich een schilderij van de Naastenliefde die in de vorm van een engel brood aan de armen uitdeelt, met de tekst 'Ik ben het brood des levens' (Joh. 6:35). Verderop ligt een kantoor met de boekhouding en de archieven. Achter het spreekvertrek bevindt zich de in 1616 'aangetimmerde' bakkerij, met 'goede huysinge voor den bakker'. Daar werkt en woont Cornelis. De bakkerij heeft twee ovens en hij werkt er met twee knechten.¹⁹

Behalve een bakkerij heeft de Kamer van Charitate ook een brouwerij, een kleermakerij, een schoenmakerij, en koren- en turfzolders. De *facility manager* van het geheel is de conciërge. Hij houdt toezicht op de reiniging en het onderhoud van de gebouwen. Hij let op het goede verloop van de opslag van turf en graan. Ten slotte is de conciërge het factotum voor de regenten: tijdens vergaderingen zorgt hij dat hun glazen gevuld blijven en in het algemeen wordt van hem verwacht dat hij alles doet wat de regenten van hem vragen. Op bediendagen laat hij de arme mensen binnen en hij deelt de turf uit. Voor het Oude Vrouwenhuis, het Oude Mannenhuis en het Kinderhuis is de binnenvader verantwoordelijk. Conciërge, binnenvader en bakker zijn goedbetaalde sleutelfiguren binnen de Kamer van Charitate.²⁰

 ROGGE VOOR DE ARMEN Graanproducten vormen in ons land het volksvoedsel totdat in de achttiende eeuw de aardappel populair wordt. Ze leveren zo'n 80 procent van de benodigde calorieën. Zo'n 40 tot 50 procent van het huishoudgeld gaat op aan brood. Brood is belangrijk en het meest voorkomende brood is roggebrood.²¹ Het is dus

5 Bakker, ets door Jan Georg van Vliet, 1635. (RMA RP-P-OB-103,718)

niet vreemd dat de stedelijke armen met brood worden ondersteund.

Tijdens de strenge winter van 1598-1599 regelt het stadsbestuur van Delft dat de stadsarmen bij bakkers in de stad roggebrood voor een speciale lage prijs kunnen kopen.²² Deze oplossing voldoet waarschijnlijk niet aan de verwachtingen, want in 1615 besluiten de regenten van de Kamer van Charitate om een eigen bakker aan te stellen en het brood voortaan onder hun directe toezicht uit te delen in de Schoolstraat.²³ In Cornelis' tijd besteedt de Kamer van Charitate ten minste een derde van het beschikbare geld aan brood.²⁴ De charitaatsbakker bakt met zijn knechten zowel rogge- als tarwe-

brood. Het is verboden dit armenbrood door te verkopen. Het roggebrood is om die reden vierkant en draagt een stempel met het stadswapen. Alle andere bakkers in de stad zijn verplicht langwerpig roggebrood te bakken.²⁵ Het tarwebrood is lichter verteerbaar maar duurder, en het is eigenlijk alleen bedoeld voor wie het roggebrood niet kan verdragen. In Cornelis' tijd wordt het tarwebrood niet langer aan de bedeelden uitgegeven; het wordt gebakken voor het Oude Vrouwenhuis en het Kinderhuis.²⁶

De productie van het Delftse armenbrood is geen kleine operatie: Cornelis bakt gemiddeld 170.000 roggebroden per jaar, met per dag geregeld tot meer dan 1800 broden.²⁷ Ten behoeve van de bakkerij kopen de regenten hoofdzakelijk Pruisische rogge in Amsterdam. In Cornelis' tijd wordt er door de Kamer ca. 12.000 gulden gemiddeld per jaar aan granen uitgegeven. In de jaren 1688 en 1689 bijvoorbeeld kopen zij ongeveer een half miljoen kilo rogge voor 20.000 gulden. De ingekochte granen worden op korenzolders binnen Delft opgeslagen. Om te voorkomen dat het graan bederft ('duf wordt) moet het geregeld worden verschoten, dat wil zeggen omgeschept. Om een voorbeeld te geven, in maart 1688 wordt de voorraad van 140 last rogge (= 421.400 liter en 295.000 kilo) viermaal verschoten en 12 last tarwe (25.000 kilo) achtmaal.²⁸

De bakker heeft de plicht ervoor te zorgen dat op de bedeedagen altijd voldoende brood klaarstaat. Aan de hand daarvan beoordeelt hij wanneer en hoeveel graan gemalen moet worden. Het is niet de bedoeling dat hij een grote voorraad meel aanhoudt omdat dit kwetsbaarder is voor bederf dan graan. Het graan wordt gemalen in Delftse molens zoals de Groenmolen, de Gasthuismolen (later De Roos) en de Slikmolen.²⁹ In de achttiende eeuw is het beleid om dit werk over de verschillende Delftse molens te verdelen en dat zal in de zeventiende eeuw niet anders zijn geweest. Het koren moet worden gemalen in aanwezigheid van de korenverschierter (zodat hij door de molenaar aangesproken kan worden op slecht graan) en de bakker (zodat hij de molenaar kan aanspreken op bijvoorbeeld 'vergrut' graan of steengruis in het meel). De bakker levert de meelzakken die door de molenaar worden geïnspecteerd op maatvoering en eventuele beschadigingen. De molenaar brengt de gevulde zakken naar de bakker, die geacht wordt vast te stellen of de zakken meel het juiste gewicht en de juiste kwaliteit hebben. Vanaf dat moment is de bakker ervoor verantwoordelijk dat het meel niet gaat broeien of bederven.³⁰

Deze zakken met meel vormen de rekeneenheid voor het bakproces en de administratie daarvan. Uit een zak (103,8 liter) roggemeel moeten 70 broden gebakken worden en uit

Jaar 1709

Van Begin tot einde Jaar 1709

Datum	Wat	Quantiteit
1 Jan	24 Sack	1680
2 Jan	14 Sack	980
3 Jan	13 Sack	860
4 Jan	24 Sack	1680
5 Jan	16 Sack	1120
6 Jan	8 Sack	560
7 Jan	12 Sack	840
8 Jan	10 Sack	700
9 Jan	12 Sack	840
10 Jan	10 Sack	700
11 Jan	12 Sack	840
12 Jan	10 Sack	700
13 Jan	12 Sack	840
14 Jan	10 Sack	700
15 Jan	12 Sack	840
16 Jan	10 Sack	700
17 Jan	12 Sack	840
18 Jan	10 Sack	700
19 Jan	12 Sack	840
20 Jan	10 Sack	700
21 Jan	12 Sack	840
22 Jan	10 Sack	700
23 Jan	12 Sack	840
24 Jan	10 Sack	700
25 Jan	12 Sack	840
26 Jan	10 Sack	700
27 Jan	12 Sack	840
28 Jan	10 Sack	700
29 Jan	12 Sack	840
30 Jan	10 Sack	700
31 Jan	12 Sack	840

6 Pagina uit een bakkersboek, met links de jaartotalen voor 1709-1716, rechts januari 1709. (SAD, KAMER VAN CHARITATE, INVNR 1136, FOTO AUTEUR)

7 Roggebroden in een broodmand zoals Lambrecht van Leeuwenhoek die aan de Kamer levert voor 11 cent 't stuk, detail van het schilderij van De Man.

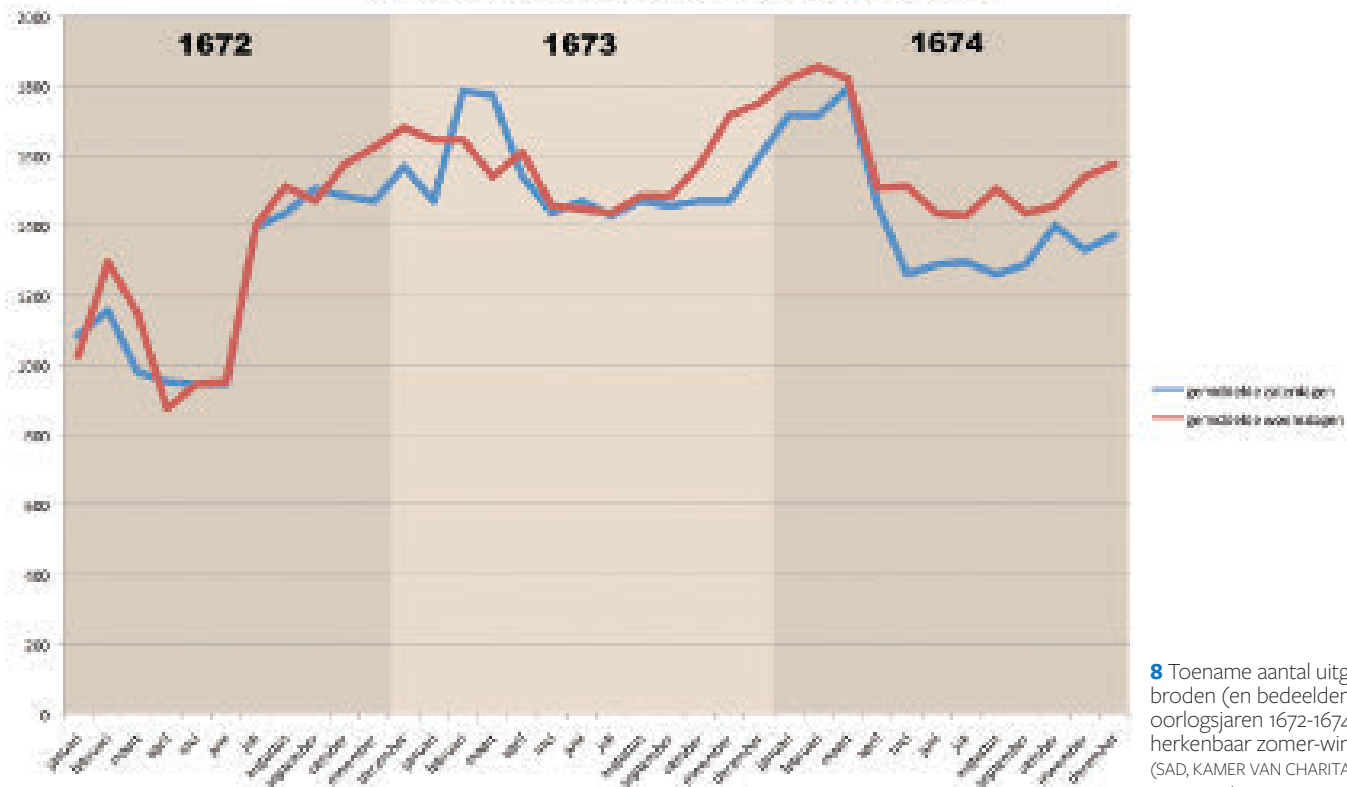
een zak tarwemeel 55. De roggebroden zijn drie pond (1,4 kilogram), de tarwebroden vier pond. Wanneer de bakker met zijn twee ovens 140 broden tegelijkertijd kan bakken, zijn voor een reguliere bedeedag van 1540 broden maar liefst elf bakgangen nodig. Dat komt neer op twee volle dagen werk. Er zijn dagen waarvoor zelfs het dubbele aantal gebakken moet worden. In deze bakkerij wordt stevig aangepakt.³¹

Op de bediendagen moet de bakker een voldoende aantal broden in manden gereedleggen en de weegschaal klaarzetten zodat het brood eventueel gewogen kan worden. Hij blijkt behoorlijk goed in het bepalen van het benodigde aantal broden; de bakkersboeken over deze jaren kennen slechts één dag met de aantekening 'tekort'.³² De bakker is bij de bedie-

ning aanwezig om eventuele klachten in ontvangst te kunnen nemen. Onder toezicht van regenten worden op woensdagen de 'gemeene armen' bediend en op zaterdag de hervormde lidmaten.³³ De gewone gang van zaken is dat het brood eenmaal per week aan elke rechthebbende wordt uitgedeeld. We zien dat hierbij nog brood wordt uitgedeeld dat al enkele dagen oud is. Dit is in zoverre niet problematisch omdat dit roggebrood van nature goed houdbaar is.³⁴

Historicus Arie van Deursen schat dat een echtpaar met twee jonge kinderen wekelijks drie twaalfponds roggebroden nodig heeft. Dat komt neer op zo'n zeventien kilo brood!³⁵ In de Delftse bedeelboeken komen we een moeder met zes kinderen tegen die dertien broden per week krijgt, zo'n achttien

Maandgemiddelden gebakken roggebrood 1672-1674

8 Toename aantal uitgedeelde broden (en bedeeden) tijdens de oorlogsjaren 1672-1674, met herkenbaar zomer-winterpatroon. (SAD, KAMER VAN CHARITATE, INV.NRS 1135 EN 1142)

kilo. Een andere moeder met zes kinderen krijgt er maar negen. Haar man is een tapijtwerker; de veronderstelling is kennelijk dat zij in staat zijn de overige vier broden zelf te kopen. Een alleenstaande blinde jongeling krijgt vijf broden per week (zeven kilo).³⁶

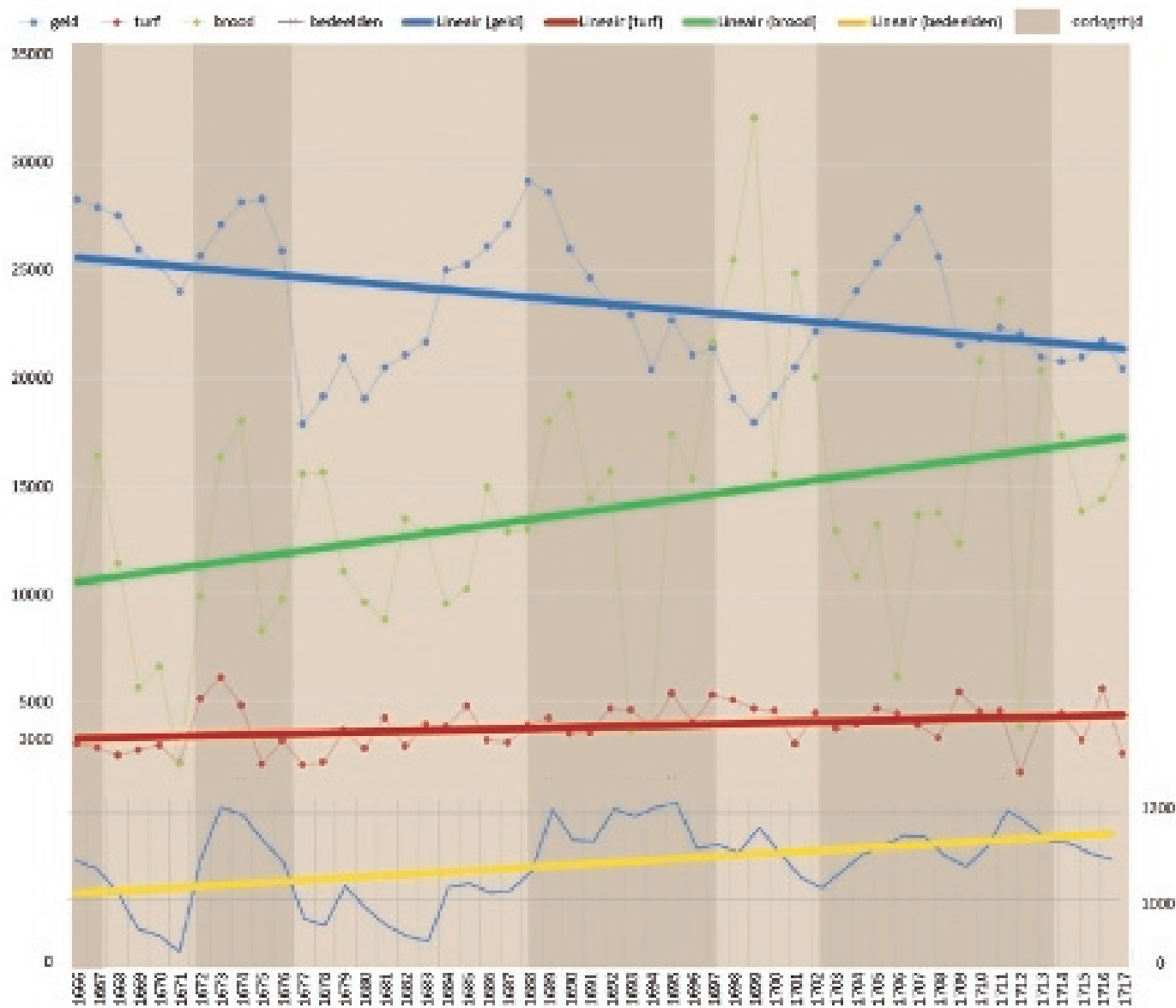
Tot in de negentiende eeuw blijft roggebrood het fundament van de armenzorg. In een cultuur waarin het gebruikelijk is dat jongeren pas gaan trouwen nadat ze een paar jaar hebben gewerkt en een vak geleerd, wordt wel gezegd van een paar dat trouwt zonder middelen van bestaan, dat ze trouwen op de 'roggebroodskas'.³⁷ Roggebrood krijgt in de loop der tijd de reputatie van minderwaardig armenbrood. Dat is niet terecht. Roggebrood is zeker tot in de zeventiende eeuw ook te vinden op de tafel van de rijken. Gewoner voedsel voor de armen is de pap of brij van de goedkopere granen gerst, haver en boekweit.

EEN EPISODE IN OORLOGSTIJD

Het jaar 1672 markeert het begin van een lange periode van oorlogen tussen stadhouder-koning Willem III en Lodewijk XIV van Frankrijk. Tijdens die oorlogen worden meer mensen van de Kamer van Charitate afhankelijk; vooral soldatenvrouwen moeten herhaaldelijk een beroep op de armenzorg doen.

In dat Rampjaar 1672 wordt de Republiek van verschillende kanten aangevallen. De economie wordt verder geschaad door onder water gezet land en verstoorde handel. Binnen Delft worden tweemaal per week speciale kerkdiensten gehouden, op gewone werkdagen, die door de bezorgde burgers druk worden bezocht. In de wintermaanden neemt het aantal Delftse bedeeden sterk toe. In januari 1673 verrast het stadsbestuur de regenten van de Kamer van Charitate door voor de armen bijna vierduizend tarwebroden van drie pond in te kopen bij het leger om vervolgens de rekening

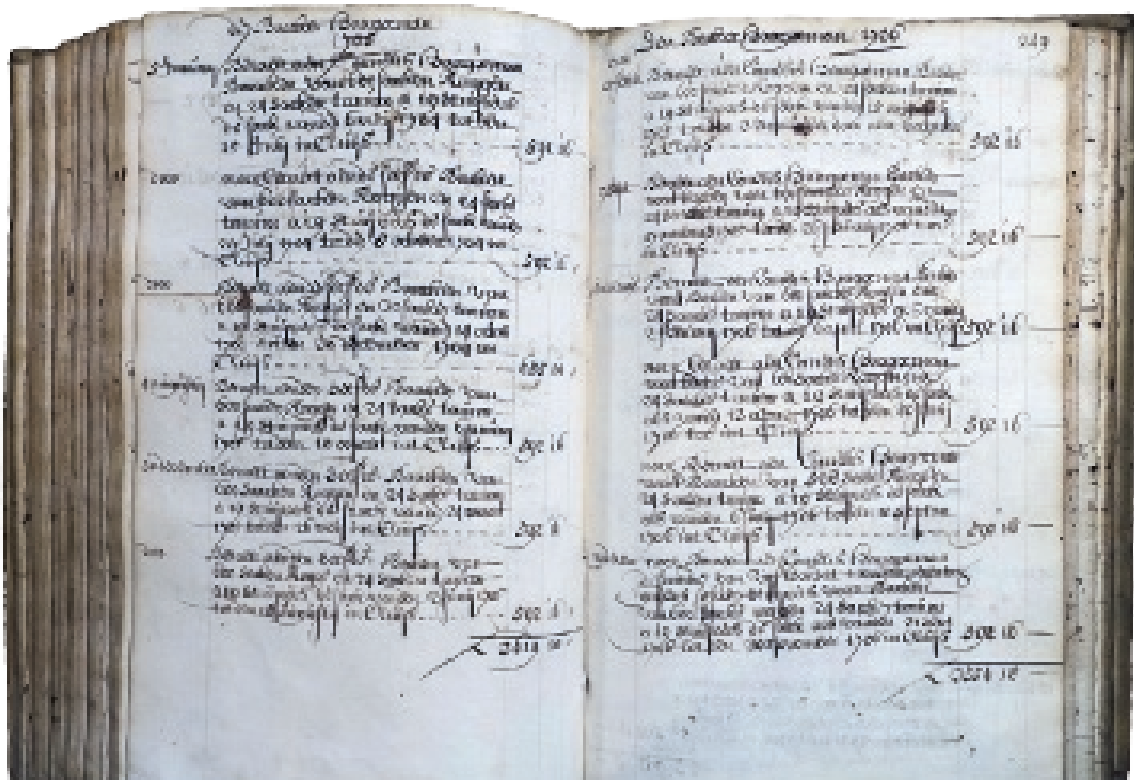

9 Trendmatige ontwikkeling van het aantal bedeelden, en uitgaven voor bedeling in geld, turf en brood 1666-1717.⁶⁷

daarvan in te dienen bij de Kamer.³⁸ Het stadsbestuur zal zich bij de stadsarmen populair hebben gemaakt door hun eens tarwebrood in plaats van roggebrood te geven. Twee maanden later gebeurt er iets vergelijkbaars. Voor zaterdag 15 maart 1673 bakt Cornelis, binnen zijn eigen routine, 1540 roggebroden. Er zijn er nog 54 over van de vorige bakdag, 11 maart. Dat betekent dat hij in totaal 1594 broden heeft klaargestaan om uit te delen, maar dat gebeurt niet. Cornelis schrijft: 'Geen bedient door dien datter broot uijt het leeger gecome was.' De burgemeesters hebben ditmaal 2500 roggebroden geregeld. De regenten van de Kamer van Charitate constateren 'dog waere daer veele in die al vrij waeren beschimmelt ende beschaedigt'.³⁹ Op de woensdag die erop volgt worden alle nog in voorraad gebleven broden samen met 1260 nieuwgebakken broden ruimhartig uitgedeeld. Pas op zaterdag 25 maart zijn we terug bij de normale routine: Cornelis bakt 1820 broden, waarvan er 1710 worden uitgedeeld. Op 29 maart bakt hij er 1680 die samen met de 110 broden die nog van 26 maart waren overgebleven allemaal worden uitgedeeld.⁴⁰

Misschien is deze affaire het gevolg van gemopper door het stadsbestuur bij de legerleiding over de vele soldatenvrouwen die gevoed moeten worden door de Delftse armenzorg. Toch lijkt het er niet op dat het stadsbestuur in dit geval de Kamer van Charitate te hulp heeft moeten komen.⁴¹ Binnen de Kamer is er immers niets dat wijst op een tekort. De eerste maanden van 1673 heeft de Kamer van Charitate 62 last rogge (186.600 liter) in voorraad.⁴² Op 12 maart, dus drie dagen voordat de burgemeesters met hun roggebroden aankomen, kopen de regenten 42 last rogge (126.000 liter) in Amsterdam onder de voorwaarde dat zij die nog vier à vijf weken bij de leverancier kunnen laten liggen.⁴³ We blijven achter met de indruk dat de broodleveringen van de burgemeesters vooral de gewone gang van zaken in de Kamer van Charitate hebben verstoord.

Als na jaren oorlog, tegen 1676, de verhouding tussen inkomsten en uitgaven begint te knellen proberen de regenten zoveel mogelijk 'geldt in brood te verand'ren'.⁴⁴ Over de jaren zien we inderdaad dat minder wordt uitgegeven aan geldelijke bedeling en meer aan brood. Niettemin blijft de bedeling in geld de grootste uitgavenpost voor de Kamer.⁴⁵

10 Pagina uit de boekhouding: betalingen aan bakker Haagxman voor gebakken broden, 1706. (SAD, KAMER VAN CHARITATE, INVNR 310, FOTO AUTEUR)

IN DIENST VAN DE KAMER VAN CHARITATE

De charitaatsbakker is in dienst van de Kamer, wat onder andere betekent dat het hem niet is toegestaan voor eigen rekening of voor derde partijen te bakken. Hij is verplicht met zijn gezin gebruik te maken van de ter beschikking gestelde woning. In het bakkershuis met bakkerij bevinden zich de voorraden meel en brood, hij mag het huis niet onbewaakt achterlaten. Zeker 's nachts moet er iemand aanwezig zijn. Op de meelzolders mag hij geen 'dove kolen' opslaan, ofwel houtskoolresten uit de bakovens (opslag van brandhout en turf op zolder is gebruikelijk in die tijd). Het is hem verboden duiven, konijnen, kippen of andere huisdieren te houden.

Tegenover alle verplichtingen staat een goede betaling. Voor elke zak meel die hij verbakt, ontvangt hij negentien stuivers. Dit blijft gelijk tijdens zijn vijftigjarige dienst. Hij krijgt daarmee minder per zak betaald dan zijn voorganger, die twee stuivers per zak méér kreeg. Maar omdat de hoeveelheid broden in de loop van de jaren toeneemt, is er voor hem qua inkomen niet veel reden tot klagen (hij moet natuurlijk wel harder werken). Over de jaren 1670-1690 betaalt de Kamer gemiddeld 2098 gulden per jaar aan de bakker, over de jaren 1691-1716 gemiddeld 2847 gulden. Zo zien we dat de toegenomen productie leidt tot hogere inkomsten. Die stijgen sneller dan het aantal bedeeden en we zien vanaf de jaren 1680 het gemiddelde van twee broden per bedeele naar drie broden gaan.

Nu zijn dit geen zuivere inkomsten. De bakker betaalt ook het malen van het graan. Als we die molenaarskosten aftrekken, houden we als inkomsten voor de bakkerij 1570 gulden, respectievelijk 2140 gulden over.⁴⁶ De bakker mag tot twee knechten aanstellen en ook die betaalt hij uit deze inkomsten. Aannemende dat hij een ervaren bakkersknecht heeft voor 24 stuivers per dag en een bakkersjongen voor 12 stuivers per dag is hij aan loonkosten per jaar zo'n 562 gulden kwijt. Die knechten heeft hij absoluut nodig: tot aan de introductie van gemechaniseerde hulpmiddelen in de negentiende eeuw is broodbakken bijzonder zwaar werk.⁴⁷ Alle kosten van het broodbakken zijn voor hem, in elk geval de verbruiksgoederen en misschien ook bakkersgereedschap zoals korenmaten, waterkannen, meelzeven, schietters, ovendweilen, zandlopers, en dergelijke. Voor zijn rekening zijn ook nog het brandhout,

de turf en de verlichting van de bakkerij. De Kamer betaalt voor het koren en de meelzakken aan de voorkant van het proces, en voor de broodmanden en het brood aan het eind ervan. De bakker is verantwoordelijk voor alles wat daartussenin gebeurt. Zo moet hij gescheurde meelzakken zelf repareren. Tot op de draad versleten meelzakken kan hij bij de regenten omwisselen voor nieuwe (die dan ook zo'n drie gulden per stuk kosten).⁴⁸

De regenten oordelen overigens dat de bakker te goed wordt betaald. Zijn opvolger krijgt in eerste aanleg niet meer dan zestien stuivers per zak. In de daaropvolgende jaren weet deze nieuwe bakker, Wijnand van Katersveld, zijn beloning stapsgewijs weer naar achttien stuivers te brengen. Wanneer Cornelis' kleinzoon Dirck Haaxman in 1765 Wijnand als charitaatsbakker opvolgt, krijgt hij nog maar dertien stuivers per zak. Als Dirck vijf jaar later protesteert dat hij daarvan met zijn gezin niet kan rondkomen, wordt het bakloon verhoogd naar veertien stuivers en krijgt hij bovendien de garantie dat hij ten minste een jaarloon van 1150 gulden zal ontvangen. Al in 1773 verlagen de regenten zijn bakloon toch weer naar dertien stuivers in verband met de toegenomen brooduitdeling. Het verschil in zijn beloning ten opzichte van zijn grootvader wordt in hoofdzaak verklaard doordat de regenten sedert 1752 de molenaarskosten van vijf cent per zak hebben afgesplitst, 'zo dat den bakker niets ten zijnen lasten of onkosten heeft als knechtsloon, ligt, turf en hout'.⁴⁹ Het komt erop neer dat de bakker, na aftrek van deze kosten, ten minste een dagloon van 30-35 stuivers overhoudt. Daarnaast beschikt hij over goede secundaire arbeidsvoorwaarden zoals een gratis woning, gratis (zelfgebakken) tarwebrood voor het hele gezin en vrijstelling van belastingen. Een bijzondere post die we in de boekhouding terugvinden, is dat de Kamer het legen van 's bakkers secreet betaalt.⁵⁰

CORNELIS' HUWELIJKEN

De bakker wordt dus fatsoenlijk betaald, maar we vermoeden dat Cornelis mede dankzij zijn huwelijken een welvarend man wordt. Acht maanden na de dood van Annetje, in januari 1667, hertrouwt Cornelis met Grietje Philipse Schravelaer, dochter van zijn voorganger als bakker. Na de dood van haar vader had Grietje nog zes maanden lang, dus tot januari, zijn

taak overgenomen en daarvoor gelijke betaling ontvangen.⁵¹ Daarna geldt ze weer als (vermoedelijk meewerkende) echtgenote van de bakker. Begin mei kent de Kamer van Charitate aan de weduwe van Philips, haar moeder, 18 gulden per kwartaal toe, 'uyt consideratie harer ouderdom... op het ver-soeck van de huisvrouw van Cornelis Haexman'.⁵²

Bij de doop van hun eerste kind Hillegonda is Jannetje Jans Haecxman getuige, Cornelis' zuster uit Leerdam.⁵³ Het kind wordt vernoemd naar Cornelis' moeder Hilleke.⁵⁴ Cornelis' tweede vrouw Grietje sterft ook te vroeg, in 1671. Het Weeshuis registreert twee onmondige kinderen. Het tweede kind overlijdt op driejarige leeftijd.

Drie jaar later trouwt Cornelis opnieuw, ditmaal met Maria Jansdr. (de) Molijn. Zij is een dochter van stadsschilder Jan Jacobsz. Molijn, waarschijnlijk de Molijn die de meelzakken voor de Kamer van Charitate beschildert.⁵⁵ Haar moeder is een zus van Antoni van Leeuwenhoek, handelaar en de man die geschiedenis schreef door zijn revolutionaire verbetering van de microscoop. Antoni's neef Lambrecht is de vaste leverancier van de brood- en turfmanden voor de Kamer van Charitate.⁵⁶ Maria overlijdt twee weken na de geboorte van haar eerste kind in 1678, vermoedelijk aan complicaties. Twee jaar daarna trouwt Cornelis voor de vierde en laatste keer, met brouwersdochter Margareta (Grietje) van Haringh, waarschijnlijk een zus van Leendert Hendriksz. van Haringh, regent van de Kamer. Leendert is als bestuurder verantwoordelijk voor de bakkerij en ziet samen met chirurgijn Jacobus Schravelaer toe 'op de turf' in 1675-1676.⁵⁷ Grietje en Cornelis krijgen samen nog zeven kinderen.

Cornelis' bezittingen tonen ons zijn welvaart. Hij gaat gekleed in een zwarte rok van laken of taftzijde, een broek met zilveren knopen en schoenen met zilveren gespen. Hij bezit uiteindelijk vier huizen, geld en effecten. Hij laat zijn portret schilderen.⁵⁸ In Cornelis' huis hangen 25 schilderijen, hij bezit zilverwerk, hij heeft serviezen voor thee, koffie en chocolade: 58 theekopjes! Als hij 57 jaar oud is koopt hij een tuin met tuinhuisje buiten de stad, in Vrijenban. Het jaar daarop koopt hij voor 94 gulden een familiegraf in het koor van de Oude Kerk.⁵⁹ Binnen Delft behoort hij inmiddels tot de respectabele burgerij.

In het productieboek van de bakkerij zien we vanaf 1713 een ander handschrift, vermoedelijk heeft Cornelis toen het

11 Zegel vermoedelijk van achterkleinzoon Cornelis Haaxman, binnenvader bij de Kamer van Charitate, omstreeks 1800. (CBG, FOTO AUTEUR)

stokje overgedragen.⁶⁰ Een jaar later maakt Cornelis, 'in zijn hogen ouderdom nogh redelijck gesont', zijn testament en ondertekent dat met onvaste hand. Hij is dan goed voor zo'n 4000 gulden.⁶¹ Daarmee behoort hij qua vermogen tot het hoogste kwartiel van de stad, en daarbinnen in de laagste belastingcategorie, van vermogens tussen 1000 en 10.000 gulden.⁶²

Ruim twee jaar na Grietje van Haringh overlijdt Cornelis. Terwijl Delft kleumt in een winterse noordoostenwind wordt hij op 9 januari 1717 door veertien dragers naar het graf gebracht dat Grietje en Cornelis hebben gekocht in de Oude Kerk en dat wordt afgedekt door een nieuwe steen met hun beider wapenschild.⁶³

CORNELIS' NAZATEN EN DE KAMER VAN CHARITATE

Van Cornelis' bekende kinderen overlijden er zes op jonge leeftijd. Zeven andere overleven tot in hun volwassenheid. Dochter Hillegonda trouwt

met de kassier (directeur) van de Stadsbank van Lening Jan Béman, wiens broer de kantoorartikelen voor de Kamer van Charitate levert.⁶⁴ Zijn kleindochter Geertrui trouwt met een volgende stadsbankier Jan van Koetsveld. Drie van hun zonen zullen regent worden van de Kamer van Charitate.

Jan, Cornelis' zoon met Maria de Molijn, begint in Delft als verkoper en winkelier. Hij wordt vervolgens via de familie van zijn vrouw mede-eigenaar van een verfmolen die werkt voor de aardewerkindustrie. Jans kinderen erven van Maria van Leeuwenhoek, de ongetrouwd gebleven dochter van Antoni, het huis Het Gulden Hoofd, schilderijen en verschillende microscopen (waarvan er nog één te zien valt in Museum Boerhaave in Leiden).

Jans zoon Dirck Haaxman (Haagsman) wordt broodbakker met een eigen bakkerij op de Hippolytusbuurt. Dirck wordt hoofdman van het bakkersgilde en in 1765 wordt deze kleinzoon van Cornelis Jansz. zelf charitaatsbakker. Hij blijft dat tot aan zijn dood eind 1782. Dircks weduwe verblijft gedurende de laatste jaren van haar leven in de provenierszaal van het Oude Vrouwen Charitaathuis. Zij overlijdt in 1795 en in datzelfde 'eerste jaar van de Bataafse vrijheid' bedanken Cornelis Jansz' Oranjegezinde achterkleinzonen Van Koetsveld voor hun regentenfunctie. In 1800 wordt generatiegenoot Cornelis Czn. Haaxman dan toch weer conciërge bij de Kamer van Charitate.⁶⁵ Hij overlijdt al in het daaropvolgende jaar en daarmee eindigt de relatie tussen de familie Haaxman en de Delftse Kamer van Charitate die dan bijna anderhalve eeuw heeft geduurd.

 WAPENSCHILD Cornelis Jansz' derde echtgenote Maria de Molijn neemt haar wapenschild mee in het huwelijk en Cornelis moet hebben gedacht: ik ook. Het wapen dat in 1795 van de grafsteen wordt weggebeiteld is bijna zestig jaar eerder overgetekend door Willem van der Lely, een in historie geïnteresseerde stadsbestuurder en regent van de Kamer van Charitate. In het koor van de kerk moet er ook een houten wapenbord hebben gehangen, dat later in de achttiende eeuw wordt nageschilderd door de heraldicus baron d'Yvoy.⁶⁶

Zodoende weten we toch hoe dat wapen er moet hebben uitgezien. Het blijkt een dubbelwapen van Cornelis Haax-

12 Wapenschild van Cornelis Haaxman en Margaretha Haringh, door J.E. van Leeuwen 1883, naar Lely. (PARTICULIERE COLLECTIE, FOTO AUTEUR)

man en zijn laatste vrouw Grietje Haring. Haar helft toont drie haringen en zijn helft lijkt een abstract getekend visnet. Het lijkt erop dat Haaxman door Cornelis is gekoppeld aan het oude woord haken = verlangen naar, of, ergens in vast raken. Het wapen vormt daarmee een uitdrukking van Cornelis' liefde voor Grietje. Zoals men toen zei: 'mooie meisjes haken licht'.

NOTEN

- 1 E.A. van Beresteijn, *Grafmonumenten en grafzerken in de Oude Kerk te Delft* (Assen 1938) nr. 125 't Graft van Cornelis Haexman' 190 X 72 cm.
- 2 F. Gijsberti Hodenpijl, 'Het amoveeren der geslachtwapens in de Oude en Nieuwe Kerk te Delft', in: *De Navorscher* 49 (1899) 23-29, ingevolge het besluit van de Provisionele Representanten van Volk van Holland van 8 juni 1795.
- 3 Over genealogie eerste generaties Haecxman en naamvarianten zie D. Haagsman, 'Over familienamen, missers en vermisten – op zoek naar de nazaten van Cornelis Hendricxs den Haechsman', in: *Gens Nostra* 73 (2018) 4, 226-235.
- 4 Regionaal Archief Gorinchem, Oud-Archief Leerdam, inv.nr 26. Jacob Boeth is herhaaldelijk gasthuismeester, schepen en burgemeester in Leerdam.
- 5 Stadsarchief Delft (hierna: SAD), Oud Archief (hierna: OA), inv.nr 5 fol. 51, 23 november 1597, geciteerd door Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001) 38; Maarten Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800. Geestrijk centrum van het openbare leven* (Nijmegen 2017) 147.
- 6 SAD, Oud Notarieel Archief (hierna: ONA), inv.nr 41 Notaris Johan van Ruiven, 1967C, Minuutakten folio 45, 16 september 1662: Cornelis Janssz. Haecxman ondertekent als getuige met een kruisje.
- 7 SAD, ONA, inv.nr 79 Notaris Willem Broccart, 2425, Minuutakten folio 46, 10 juni 1686: hij ondertekent als getuige een testament met Cornelis Haxman. We vinden veel verschillende spellingen voor zijn naam, waaronder Haaksman, Haagsman, Haagsman, Haagxman, Haecxman, Haexman.
- 8 SAD, Doop-, trouw- en begraafregisters (hierna: DTB), inv.nr 23, Ondertrouw-akte 4 april 1665, 8v, alsook ingekomen lidmaat bij Rotterdamse Poort, uit Kethel, sept 1665 (SAD, Hervormde Gemeente (hierna: HG), inv.nr 468, 107 post nr. 4). De naam Haagsman of Haaxman overigens is in Kethel niet terug te vinden.
- 9 Philips Schravelaer is charitaatsbakker van 1 november 1645 tot 1666. Hij wordt op 27 juli 1666 begraven in de Oude Kerk (SAD, DTB, inv.nr 40, 109); benoeming Cornelis Jansz. SAD, Kamer van Charitate (hierna: KvC), inv.nr 4, fol. 11v besluit regenten van 17 december 1666. In 1615 nam de Kamer voor het eerst een eigen bakker in dienst, Hendrick Jansz. In 1636 was Hendrick Harmensz. de charitaatsbakker (Van der Vlis (2001) 110f).
- 10 Van der Vlis (2001) 65.
- 11 Ordonnantie van 7 oktober 1531, in: M.J. Lameere, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série: tome troisième 1529-1536* (Bruxelles 1902) 268-270; Henricus Adrianus Anthonius van Berckel, *Proeve van een historisch onderzoek over het oude armwezen, vooral met betrekking tot de Kamer van Kamer van Charitaten te Delft* (Delft 1857) 13-19. Dat Karels ordonnantie de moderne ideeën van zijn tijd weerspiegelt, blijkt ook uit overeenkomsten met de opvattingen van Luther en Zwingli uit de jaren 1520.
- 12 Leo Noordegraaf, 'Dearth, famine and social policy in the Dutch Republic at the end of the sixteenth century', in: Peter Clark, *The European crisis of the 1590s. Essays in comparative history* (London etc. 1985) m.n. 69ff, 75; SAD, Collectie Willem Sybrandsz. van der Lely (hierna: Lely), inv.nr 22 onder letter C: extract uit het 5e keurboek, 1597, fol. 52. Vgl. Parker (1998) 82.
- 13 SAD, Lely, inv.nr 22, 20f en Reinier Boitet, *Beschryving der Stadt Delft* (Delft 1729) 457-469. Omgerekend met de rekenmodule van het IISG.
- 14 SAD, Lely, inv.nr 22, 2-7; Van der Vlis (2001) 113f, 288, 297.
- 15 Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997) 101-103.
- 16 Ingrid van der Vlis, 'Pieter Willemsz. van Schie, icoon van de professionele caritas', in: Joris van Eijnatten e.a. (red), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007); Van der Vlis (2001) 52-54.
- 17 Op grond van de trendlijn in het aantal bedeelden gaan we in de eeuw 1618-1717 van 700 naar 1150 bedeelden, in 1666 zit de trendlijn rond de 1000.
- 18 Van der Vlis (2001) 64f.
- 19 SAD, Lely, inv.nr 22, 56-57. In oktober 1690 maakt de bakker melding van nieuwe ovens, SAD, KvC, inv.nr 1143.
- 20 SAD, KvC, inv.nr 1031, Aanstelling en instructie conciërge (omstreeks 1750). Ik veronderstel dat dit een vastlegging is van

- regels en voorwaarden die in hun wezen ook al in de zeventiende eeuw gelden.
- 21 Paolo Malanima, *Pre-modern European economy. One thousand years (10th-19th centuries)* (Leiden 2009), geciteerd in: B. Dewilde en J. Poukens, 'Bread provisioning and retail dynamics in the southern Low Countries: The bakers of Leuven, 1600-1800', in: *Continuity and Change* 26 (2011) 3, 405-438. Zie ook Arie Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 16-17.
 - 22 SAD, OA, inv.nr 71, Keurboek 1596-1614, 13 december 1598, fol. 69-71v.
 - 23 SAD, KvC, inv.nr 341, fol. 5-6. Het is niet uitgesloten dat nog een aantal jaren bakkers in de stad bij de levering van armenbrood betrokken blijven, zie de niet geheel duidelijke affaire in SAD, KvC, inv.nr 357, fol. 18, 17 september 1639.
 - 24 Op grond van het aandeel broodkosten in het geheel van geldelijke bedeling, turf en brood over de jaren 1672-1692 zie SAD, KvC, inv.nrs 287-288; Arie Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 214 komt voor Graft op ruim 41 procent.
 - 25 SAD, OA, inv.nr 71, fol. 70-71v, 30 december 1598; zie ook Van der Vlis (2001) 297.
 - 26 SAD, KvC, inv.nr 1032 artikel 11 en inv.nrs 1141-1143; Van der Vlis (2001) 113.
 - 27 Berekend op basis van SAD, KvC, inv.nrs 1135 en 1141-43. Gemiddelde over 1665-1716 170.656, standaardafwijking ≈36.500.
 - 28 SAD, KvC, inv.nrs 307-311 Manualen van ontvangsten en uitgaven. Amsterdamse graanlast (volume) is 3010 liter, de Amsterdamse roggelast (gewicht) 2098 kilo.
 - 29 Dit zijn de Delftse korenmolens in de zeventiende eeuw, met dank aan Aart Struijk.
 - 30 SAD, KvC, inv.nr 1028, personeel; KvC, inv.nr 1029, Reglement voor de molenaars, bakkers en korenverschiers, 1736; idem, inv.nr 1032, Aanstelling en instructie van de bakker, 1765. Ik veronderstel dat dit een vastlegging is van regels en voorwaarden die in hun wezen ook al in Cornelis' tijd gelden. Voor de molens, zie SAD, KvC, inv.nr 319.
 - 31 Zie hiertoe ook mijn artikel 'Hoe smaakt een zeventiende-eeuws armenbrood? Experimentele geschiedenis', in: *Delf* (2020) 1, 14-17.
 - 32 SAD, KvC, inv.nrs 1141-1143. Op 6 december 1684 zijn er 59 broden te weinig. Het komt vaker voor dat te weinig broden zijn klaargezet, zodat men moet bijhalen. Ook zijn er dagen waarop precies alle broden opgaan.
 - 33 SAD, Lely, inv.nr 22. Gedurende de jaren 1690 worden de soldatenvrouwen op maandagen bediend.
 - 34 Brood van rogge, zuurdesem, zout en water, zonder verdere toevoegingen, is twee weken houdbaar.
 - 35 Van Deursen (1991) 16-17. Hij vermoedt dat het aandeel van het relatief goedkope brood in de voeding van de armen groter is, tot boven de 3 kilo per dag, waarmee we op zo'n 22 kilo per week uitkomen voor dat gezin van vier. Volgens de BBC-documentaire *Victorian Bakers* (2016) at een gezin van zes personen op het pre-industriële Engelse platteland 55 lb = 25 kilo brood per week.
 - 36 SAD, KvC, inv.nr 1245 (1683), nrs. 49, 51 (vgl. 151), 73. Volgens Van der Vlis (2001) is de steun van de Kamer van Charitate maatwerk en in veel gevallen een aanvulling op ander inkomen.
 - 37 *Delftsche courant*, 10 oktober 1880; *Arnhemsche Courant*, 20 oktober 1882.
 - 38 SAD, KvC, inv.nr 4, fol. 51f, 3 januari 1673 en 5 januari 1673.
 - 39 SAD, KvC, inv.nr 4, fol. 53.
 - 40 SAD, KvC, inv.nr 1142, maart 1673.
 - 41 Vgl. Van der Vlis (2001) 49.
 - 42 SAD, KvC, inv.nr 307, fol. 206, rekeningen van de korenverschieter over de maanden januari-maart 1673.
 - 43 SAD, KvC, inv.nr 307, fol. 141v.
 - 44 Van der Vlis (2001) 111-113.
 - 45 SAD, KvC, inv.nrs 287-288: Bedeling in geld is 42 procent van het gemiddelde van alle uitgaven 1666-1716 (minus kaspositie en beleggingen) en 55 procent van het totaal aan uitgaven voor geldbedeling, brood en turf.
 - 46 Vanaf 1752 worden de maalkosten direct door de regenten betaald, zie SAD, KvC, inv.nr 319. Die bedragen 5 stuivers per zak. Aannemende dat deze prijs ook eerder geldt, kunnen we de bedragen reconstrueren.
 - 47 Zie bijvoorbeeld de reconstructie van werk en arbeidsomstandigheden in de BBC-documentaire *Victorian Bakers* (2016).

- 48 SAD, KvC, inv.nr 307, fol. 153.
- 49 SAD, KvC, inv.nr 1029 en inv.nr 319, fol. 272.
- 50 SAD, KvC, inv.nrs 307-311, leeghalen secreet onder 'uijtgeef in verscheijde respecte'.
- 51 SAD, KvC, inv.nr 4, besluit regenten van 21 juli 1666 in relatie tot inv.nr 307, fol. 153.
- 52 SAD, KvC, inv.nr 1, fol. 87r., 7 mei 1667. Deze 18 gulden heeft min-of-meer de koopkracht van € 1000 nu.
- 53 SAD, HG, inv.nr 468, 64 post 9: In november 1666 wordt Jannetje Jans, met attestatie uit Leerdam, in Delft geregistreerd als ingekomen lidmaat. De zuster woont later in Leiden, waar ook twee broers van Cornelis wonen en werken als broodbakker respectievelijk grutter.
- 54 En/of naar de doopgetuige, de zus van zijn eerste echtgenote. Volgens traditie heet de tweede dochter naar de moeder van de echtgenoot.
- 55 SAD, KvC, inv.nr 307, fol. 153. 'Stadsschilder' wil zeggen dat hij de vaste schilder is van het stadsbestuur en de stedelijke instellingen. 'Beschilderd' wil vermoedelijk zeggen: voorzien van stadswapen en naam/logo van de Kamer van Charitate.
- 56 SAD, KvC, o.a. inv.nr 309, fol. 264v, 4 april 1685. Van Leeuwenhoek is van oudsher een familie van mandenmakers. De vader van deze mandenmaker Lambrecht is de broer van Antoni's vader.
- 57 SAD, KvC, inv.nr 1.
- 58 Nazaat en kunsthistorica Jeanne de Loos-Haaxman heeft het portret van Cornelis (door Jan Molijn?) niet meer kunnen vinden.
- 59 SAD, ON, inv.nr 74 Notaris Daniel van der Houve, inv.nr 2360, fiche 7, 4 februari 1692, gekocht van Geertruij de Molijn op een veiling: 'een graf in het soort vrouwenchoir in het 1e plein, het 2e graf met de sarck daarop in de Oude Kerk te Delft voor f. 94.-'.
- 60 SAD, KvC, inv.nr 1136. Zie www.achterdegevelsvandelft.nl over de honderdjarige meewerkende broodbakker Magendans in 1867.
- 61 SAD, ON, inv.nr 78 Notaris Jan de Bries, inv.nr 2408C, testament 1714. Volgens Cornelis is hij voor de belasting onder de 4000-gulden-grens geëvalueerd; ik denk echter dat we er rustig van kunnen uitgaan dat zijn vermogen groter was dan dat. ON, inv.nr 78 Notaris Jan de Bries, inv.nr 2411A, inventaris 21 januari 1717.
- 62 De vermogensbelasting van 1694 in Delft, de 200ste penning, toont het volgende beeld: 1250 van de 5300 gezinshoofden kwamen in aanmerking voor deze belasting. 41 daarvan hadden een vermogen van boven de 100.000 gulden, 60 tussen de 50.000 en 100.000, 300 tussen 10.000 en 50.000, en 849 tussen 1000 en 10.000. Over alle gezinshoofden van Delft bekeken zit Cornelis met zijn vermogen in het midden van de middelste van de vijf (ongewogen) vermogensklassen die Wijsenbeek-Olthuis onderscheidt, zie Thera F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 114-115.
- 63 Het weer van Delft op 9 januari 1717, Jan Buisman en A.F.V. van Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 5, 1675-1750* (Franeker 2006) 433; SAD, DTB, inv.nr 47, fol. 101v.
- 64 Adriaen Béman, eigenaar van een (kantoor)boekhandel en boekbinderij, o.a. SAD, KvC, inv.nr 309 fol. 282r, inv.nr 310, fol. 581 en inv.nr 311, fol. 308v.
- 65 SAD, KvC, inv.nrs 19 en 1032, Cornelis was daarvoor assistent-conciërge.
- 66 Het wapenbord van Maria komt voor in de inventaris van 1716, SAD, ON, inv.nr 78 Notaris Jan de Bries, inv.nr 2411A; Lely (1698-1772) heeft eind 1767 zijn schets uit 1737 in het net getekend (SAD, Lely, inv.nr 23, fol. 27). Wapenbord Haaxman: *Algemeen Nederlandsch Familieblad*, 5 juni 1883, 9f en anonieme aquarel van het wapen verwijzend naar d'Yvoy als bron (diens origineel lijkt zoek).
- 67 Voor aantal bedeeden: Van der Vlis (2001) bijlage 1, met een correctie op de jaren 1688-1691, aangevuld voor de periode 1701-1716 met bedienboeken SAD, KvC, inv.nrs 1263-1278, 1469-1484 en 1602-1715. Kosten in SAD, KvC, inv.nrs 287-288. De brood-trend wordt een weinig vertekend doordat ook de tarwebroden voor de bestedingen in de kosten zijn meegenomen (55 broden per bedeedag). De grote fluctuaties in de kosten van het brood zijn in belangrijke mate te wijten aan verschillende marktprijzen voor het graan en het daarmee samenhangend spasmodisch graan-inkoopgedrag van de Kamer. Rond 1677-1678 zien we goed de substitutie van geld door brood.

Complete Woninginrichting

*Al sinds
1913 een
begrip in
Delft en
omgeving!*

Koornmarkt 89 • 2611 ED Delft • 015 - 212 42 73 • www.vanwitteloostuijn.nl
Geopend: woel 1/2m vrij, van 11.00-17.30 uur, zaï, van 10.00 - 17.00 uur. Daarbuiten op afspraak.

naaborg

+31(0)612429826
info@naaborg.eu
www.naaborg.eu

AFBOUW BANKSCHROEF COMPRI
BEITEL **BOUWEN** BOORMACHINE
ONDERHOUD DECOUPEERZAAG S
RETAIL DRAADNAGEL FREZEN FU
INTERIEURBOUW **ADVIES** DECOU
RENOVEREN KOEVOET KRUISKOP
RESTAUREREN HAMER SCHAAF R
het bouwteam voor uw bouwensen
RESTAUREREN SPIJKER STEEKSLI
VERBOUWEN TIMMEREN STOELH
STUCADOREN TEGELEN TROFFEL

restaurant **Kruydt**

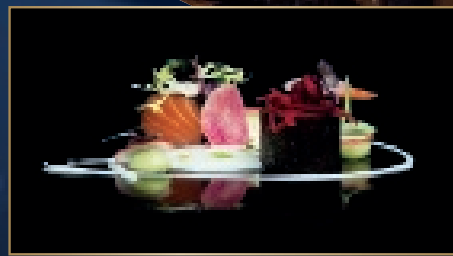
Genieten

EEN MONDIALE KEUKEN VAN KALIBER. MET DE BESTE INGREDIËNTEN UIT BINNEN- EN BUITENLAND, VERSER DAN VERS, CREËERT CHEF KOK JAN PIETER BOTH EEN SMAAKVOLLE EXPLOSIË OP UW BORD.

CULINAIR GENIETEN, DAT BETEKENT BIJ ONS PERSOONLIJKE AANDACHT VAN DE GASTHEEREN HEERLIJKE VERRASSINGEN VAN DE CHEF. DANKZIJ ONZE SOMMELIER DRINKT U BIJ ELKE GANG ALTIJD DE BESTE WIJN.

Vergaderen bij Kruydt

NAAST ONZE DRIE MEETINGROOMS OP DE 1E VERDIEPING VINDT U OP DE BEGANE GROND ONZE BOARDROOM, BIJ UITSTEK GESCHIKT VOOR PRIVATE DINING, EEN BUSINESSLUNCH OF EEN NETWERKDINER. DE SFEER IN COMBINATIE MET DE SENSATIE OP UW BORD ZORGEN VOOR EEN UNIEKE ERVARING.

Een zaak van kaliber

KWALITEIT EN SFEER IN HARTJE DELFT

PAARDENMARKT 1 | 2611 PA DELFT | 088 024 39 19

WWW.RESTAURANTKRUYDT.NL

OPENINGSTIJDEN:

MAANDAG T/M VRIJDAG VANAF 11:30 UUR

ZATERDAG VANAF 17:30 UUR

ZONDAG GESLOTEN

Contour onze Beeldende Kunsten

Spraakmakende tentoonstellingen moderne
kunst in 'Het Prinsenhof', 1951-1967

WILMA VAN GIERBERGEN

Onder de titel Contour onzer Beeldende Kunsten liet Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' in Delft in de periode van 1951 tot 1967 het land kennismaken met de meest recente ontwikkelingen in de Nederlandse beeldende kunst. (afb. 1) De exposities stonden onder auspiciën van Kring '46. De initiator en drijvende kracht achter het geheel was George de Brauwere, conservator van het museum en bestuurslid van Kring '46. De adviescommissie werd gevormd door zes deskundigen die bepaalden welke kunstenaars van dat moment de 'frontlinie' van de moderne kunst het best representeren. De Contourtentoonstellingen, die vanwege ruimtegebrek in 'Het Prinsenhof' het ene jaar werden gewijd aan abstracte en het andere jaar aan figuratieve Nederlandse kunst, haalden jarenlang de landelijke pers. (afb. 2) Binnen de kunstwereld leidden ze tot stormachtige conflicten, want al kort na de oorlog was er een richtingsstrijd ontstaan tussen voor- en tegenstanders van abstracte en experimentele kunst. Levensbeschouwelijke uitgangspunten en politieke voorkeuren speelden daarbij een belangrijke rol. De onenigheid tussen de verschillende groeperingen en hun opvattingen had zijn oorsprong in Amsterdam.

Medio mei 1951 ontvingen de heren Jos. de Gruyter, Cees Doelman, Pierre Janssen, Jan Engelman, Charles Wentinck en Jan H. Oosterloo een uitnodiging van H.W. Herwig, secretaris van Kring '46, Vereniging ter bevordering der Beeldende Kunsten te Delft.¹ Hun werd gevraagd om als adviseur op te treden voor de samenstelling van een tentoonstelling in Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof', 'omvattende een keuze uit de hedendaagse, Nederlandse schilder- en beeldhouwkunst'.²

De zes heren waren niet de minsten in de toenmalige kunstwereld. Vijf van hen waren toonaangevende kunstcritici

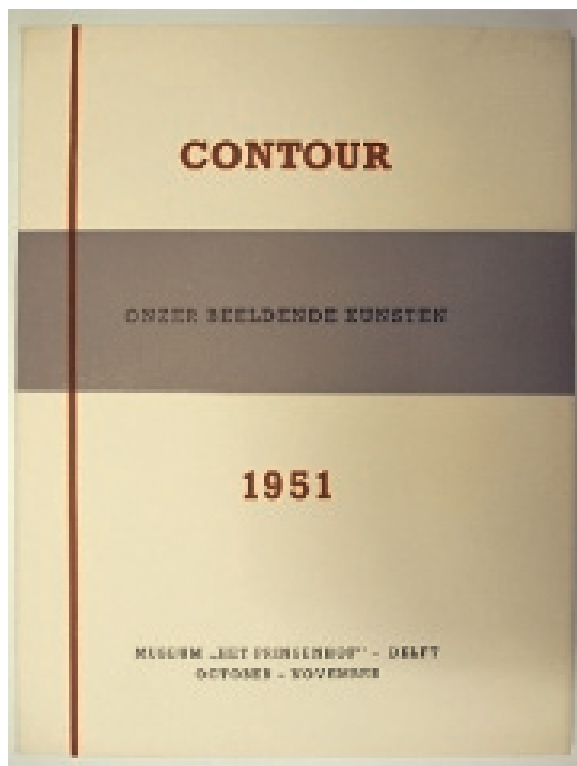

1 Zicht vanuit de tuin op het Prinsenhofcomplex zoals dit na de restauratie in 1948 was opgeleverd, 1954. (SAD 24884, FOTO W.F. VAN OOSTEN)

voor landelijke dag- en weekbladen. Alleen Oosterloo, eveneens kunstcriticus en tevens Delftenaar, was werkzaam bij het regionale dagblad de *Delftsche Courant*. Kring '46 dacht met deze zes adviseurs een evenwichtige samenstelling gevonden te hebben binnen de verschillende politieke en levensbeschouwelijke groeperingen die de toenmalige samenleving bepaalden en daarmee van invloed waren op de moderne kunststromingen.³

WILMA VAN GIERBERGEN

(Schijndel 1952) promoveerde als kunsthistoricus op het teken- en kunstnijverheidsonderwijs in de negentiende eeuw. Zij publiceerde onder andere over de geschiedenis van de Rotterdamse kunstacademie en over de Rotterdamse kunstenaarsfamilies Hauck, Bakker en Van de Laar.

2 Omslag van de catalogus *Contour onzer Beeldende Kunsten 1951*. (MPD)

De jonge Charles Wentinck (1920-2005), sinds 1949 verbonden aan het behoudende *Elseviers Weekblad*, had een afkeer van de naoorlogse abstracte kunst en voelde vooral verwantschap met de vooroorlogse expressionistische kunst. Hij zag in veel naoorlogse kunst invloeden van de existencialistische levensvisie van de moderne mens, wat hem niet aansprak.⁴ Jan Engelman (1900-1972), die al voor de oorlog een gezaghebbend criticus was, keerde zich eveneens tegen abstracte kunst. In 1946 was hij teruggekeerd bij het katholieke dagblad *De Tijd*. Zijn kunst- en wereldbeeld was sterk verbonden met het katholieke geloof. Kunst was een door God gegeven instrument dat de mens de schoonheid van het bovenaardse kon doen ervaren.⁵ Ook Jos. de Gruyter (1899-1979) was voor de oorlog al een befaamd kunstcriticus. Hij schreef voor het Haagse liberale dagblad *Het Vaderland*, maar hij publiceerde ook in gerenommeerde opiniebladen, zoals *De Groene Amsterdammer* en *Vrij Nederland*. De Gruyter, die als

een gematigd modernist is te omschrijven, stond als een van de oudere critici open voor eigentijdse kunst. Hij had minder moeite met abstracte kunst, tenminste waar het de vrije abstractie betrof, maar hij had geen affiniteit met de geometrische, geconstrueerde abstractie van bijvoorbeeld De Stijl en Mondriaan. Leren kijken vond hij belangrijker dan een oordeel vellen.⁶ Cees Doelman (1903-1972) schreef voor de oorlog al voor de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Na de oorlog werd hij een befaamd kunstcriticus. Hij stond aanvankelijk sceptisch tegenover de wederopleving van het abstracte schilderen na de oorlog. Hij probeerde de nieuwe ontwikkelingen inzichtelijk te maken door verbanden te leggen met oudere vernieuwingsbewegingen.⁷ De nog piepjonge Pierre Janssen (1926-2007) tot slot schreef aan het begin van zijn loopbaan voor lokaal verspreide edities, zoals de Rotterdamse uitgave van het sociaaldemocratische *Het Vrije Volk* en de Haagse editie van het sociaaldemocratische *Het Parool*.⁸ Hij wist veel waardering op te brengen voor de nieuwe kunststromingen. Hij kon zich uitleven, toen hij in 1965 conservator werd in het Stedelijk Museum van Schiedam en in de gelegenheid werd gesteld moderne kunst aan te kopen.⁹

Doordat de opvattingen van de adviseurs zo sterk uiteenliepen, konden de tentoonstellingen alleen maar gehouden worden doordat G.L.A. (George) de Brauwere (1912-1992) het voor elkaar kreeg de adviseurs forse compromissen te laten sluiten. Zo liet Doelman horen dat, als hij het voor het zeggen had gehad, de eerste expositie er voor minstens een kwart heel anders had uitgezien.¹¹

DE VOORBEREIDING: WEERSTAND

De aanstaande adviseurs reageerden allemaal positief op de uitnodiging, alhoewel op de eerste bijeenkomst begin juni slechts Doelman, Oosterloo en Wentinck aanwezig waren. Samen met het voltallige bestuur van Kring '46, te weten Herwig, De Brauwere, Sal Koster en Theo Haanebrink, formuleerden ze de volgende grondgedachte: elk jaar zou er een tentoonstelling worden georganiseerd 'van werk van die kunstenaars, die in het afgelopen jaar door hun werk van het levend zijn van de Nederlandse beeldende kunst hebben doen blijken'. Het was zeker niet de bedoeling dat gearriveerde kunstenaars hun nieuwste werk zouden exposeren. Alleen die

kunstenaars ‘die de “omtrek-lijn” van de beeldende kunst in Nederland helpen vormen’, wilden ze uitnodigen. De tentoonstelling moest zich hoofdzakelijk bepalen tot de schilderkunst, maar men wilde grafiek en kleinere beeldhouwwerken ook een, zij het bescheiden, plaats geven.

Om helderheid te krijgen in de vele kunststromingen van dat moment rubriceerden de adviseurs de schilderkunst in zes categorieën die vertegenwoordigd zouden moeten zijn op de tentoonstelling. Dat waren:

- de traditionalisten (‘zij, die met hun werk aansluiten aan datgene dat uit de vorige eeuw als thans levende traditie wordt voortgezet’, zoals de Amsterdamse Joffers en Jan Sluiters);
- de expressionisten (de Bergense School, Jan Wiegers en Quirijn van Thiel);
- de magisch realisten (Raoul Hynckes, Wim Schuhmacher en Edgar Fernhout);
- de surrealisten (slechts de naam van Melle Oldeboerrigter – kortweg Melle – werd genoemd);
- de abstracten (ook hier werd maar één naam genoemd: Piet Ouborg);
- en de experimentelen (Karel Appel, Corneille en Constant).¹²

Voor de laatste categorie riep al direct weerstand op. Engelman kon zich absoluut niet verenigen met het idee om de experimentelen uit te nodigen. Het was voor hem zo zwaarwegend dat hij zich onmiddellijk wilde terugtrekken. Kring ’46 haastte zich Engelman erop te wijzen dat de indeling in zes rubrieken niet gezien moest worden als een definitieve keuze, maar als een richtlijn. Bovendien maakte Engelman zich voor niets zorgen: ‘Zouden alle adviseurs of de meerderheid van de adviseurs Uw standpunt t.a.v. de experimentelen delen, hetgeen ons zeker niet onmogelijk voorkomt, dan komt deze groep in het geheel niet aan bod’, aldus het antwoord aan Engelman. Daarnaast zou naar de mening van Kring ’46 het vertrek van Engelman het representatieve beeld van de hedendaagse kunst ernstig kunnen verstoren. Het liep af met een sisser. Engelman besloot te blijven. Wel liet hij niet na vilein op te merken: ‘De tentoonstelling zou misschien kunnen plaatsvinden onder de titel “Rijp en Groen”. Men kan er van alles bij denken en wordt er nog een werk van den heer

Appel opgenomen, dan kan hij zelf uitmaken of hij bij het harde of het zachte fruit behoort.’¹³

Het standpunt van Engelman – geen experimentelen – geeft de sterke verdeeldheid weer die er heerste, niet alleen binnen de Delftse kring van adviseurs. Al sinds 1945 was er een richtingenstrijd gaande tussen voorstanders van enerzijds de abstracten en de experimentelen, en van anderzijds de realisten en de expressionisten. Deze strijd was – onbedoeld – in Amsterdam in gang gezet met het tentoonstellingsbeleid van Willem Sandberg.

WAT ERAAN VOORAFGING: WILLEM SANDBERG IN HET STEDELIJK MUSEUM

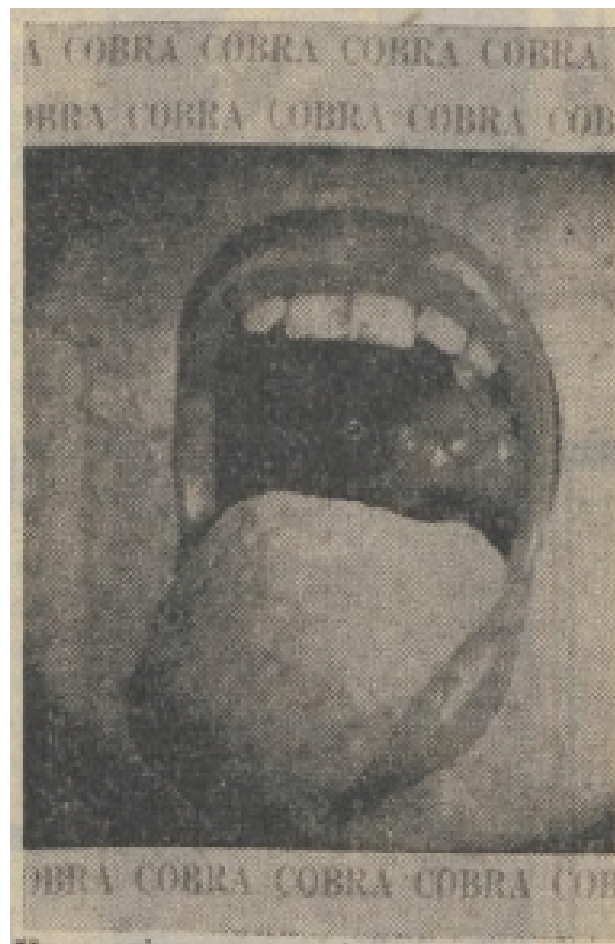
Tijdens de vijf bezettingsjaren was de kunstwereld onder censuur geplaatst, hadden kunst en kunstkritiek – voor zover daarvan nog sprake was – aan de leiband van de nazi-ideologie gelopen en waren er geen contacten met buitenlandse kunstenaars geweest. Vooroorlogse kunstuitingen, zoals expressionisme, kubisme, futurisme, abstracte kunst, dadaïsme en surrealisme, waren ‘ontaard’ (*entartet* – ‘volksvreemd’) verklaard en mochten niet meer worden getoond. Alleen de kunstenaars die waren aangesloten bij de Kultuurkamer en zich conformeerden aan de nationaalsocialistische cultuurpolitiek – een bij de Nederlandse volksaard en het verleden passend realisme – konden blijven exposeren. Pas na de oorlog konden jonge kunstenaars, geboren rond 1920, toetreden tot de kunstwereld. Het werk van de kunstenaars die voor de oorlog in Nederland het kunstklimaat hadden bepaald, zoals het neorealisme van Pyke Koch, Carel Willink, Raoul Hynckes en Wim Schuhmacher, sprak hen niet aan.¹⁴ Bovendien werd dat werk direct na de oorlog geassocieerd met de nationaalsocialistische cultuurpolitiek.¹⁵

Willem Sandberg (1897-1984), die in 1945 directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam werd, wilde laten zien hoe in het buitenland de kunst zich voor en tijdens de oorlog had ontwikkeld. Hij toonde zich een voorstander van abstractie en experiment. Van het Stedelijk Museum wilde hij een modern, internationaal kunstcentrum maken en hij zou een grote rol gaan spelen in de internationalisering van de Nederlandse kunst.¹⁶ In 1946 bracht hij werk van Picasso en Matisse in het Stedelijk. Het waren met name de vervormde figuren

die Picasso in de oorlogsjaren had geschilderd die heftige reacties bij het publiek opriepen. Maar Sandberg vond de ervaringen en indrukken die Picasso tijdens de oorlogsjaren had verwerkt uitermate belangrijk voor de eigentijdse kunst in Nederland. Ook de daaropvolgende door hem georganiseerde tentoonstellingen riepen weerstand op.¹⁷ Sandberg haalde werk van vele andere buitenlandse kunstenaars binnen, met de nadruk op de kunst uit het begin van de twintigste eeuw: Kandinsky, Chagall, Bonnard, Klee, Kokoschka, Léger en Miró. In eerste instantie waren met name Franse exposities in het Stedelijk te zien, maar daarnaast waren er ook tentoonstellingen met werk van de Vlaamse expressionistische kunstenaars Constant Permeke, James Ensor en Rik Wouters. De eigen Van Gogh-collectie was voor Sandberg aanleiding om in 1949 een grote manifestatie rond Van Gogh en het expressionisme te organiseren met vele kunstenaars uit diverse landen. Vervolgens toonde Sandberg in 1951 surrealistische en abstracte werken van bijvoorbeeld Picasso, Braque, Malevich, Miró, Pollock, Ernst en Dali, maar ook van Van Doesburg en Mondriaan.¹⁸ Doordat Nederland vijf jaar lang verstoken was geweest van buitenlandse kunstontwikkelingen waren deze exposities voor veel jonge Nederlanders een eerste kennismaking met moderne kunst.¹⁹

Kort na de oorlog waren er in Amsterdam grofweg drie kunstgroeperingen ontstaan: Vrij Beelden, de Nederlandse Experimentele Groep en de Realisten. Kunstenaars uit deze stromingen waren tot een belangrijke vernieuwing in hun kunst gekomen, voor Sandberg een reden om ook hen in het Stedelijk te laten exposeren.²⁰ Velen van hen zouden later op de jaarlijkse Contourtentoonstellingen aanwezig zijn.

Al in 1946 exposeerden twaalf Nederlandse kunstschilders in het Stedelijk met werk dat invloeden toonde uit Parijs, toen het centrum van moderne kunst. Een jaar later presenteerden zij zich onder de naam Vrij Beelden en kozen zij voor het radicaal modernisme. Als gevolg van de geestelijke beknotting tijdens de bezettingsjaren wilden zij een volledige artistieke vrijheid. Dat betekende vrij zijn in het verbeelden en in het werken vanuit de fantasie. De groep was in Amsterdam opgericht door Willy Boers, Ger Gerrits (pseudoniem Portheine), Frieda Hunziker, Harry van Kruiningen en Wim Kersten. Ook een aantal in Den Haag werkende schilders werden lid, zoals Piet Ouborg, Wim Sinemus en Willem Hussem, naast de Rot-

3 Omslag van het internationale tijdschrift Cobra (nr. 4), dat tevens als catalogus diende bij de *Exposition internationale d'art expérimental*, de eerste tentoonstelling van de Nederlandse Experimentele Groep in het Stedelijk Museum Amsterdam in 1949. (TROUW, 8 NOVEMBER 1949)

terdammers Piet van Stuyvenberg, Koos van Vlijmen en Wout van Heusden. Vrij Beelden was feitelijk de eerste avant-gardistische groep direct na de oorlog in Nederland. Hoewel ze zich afzette tegen de toen heersende conventionele kunstopvattingen brak ze niet volledig met de tradities binnen de beeldende kunst, maar ze bouwde

4 Kunstenaars van de Experimentele Groep met hun werk voor het Stedelijk Museum Amsterdam waar een rumoerige betoging zou plaatsvinden. (DE TELEGRAAF, 7 NOVEMBER 1949)

voort op de stromingen die vernieuwing hadden gebracht in de kunst van de twintigste eeuw. Vrij Beelden was zeker geen homogene groep. Er waren kunstenaars die voor abstractie kozen (Boers, Hunziker, Hussem, Ouborg) of die surrealistische tendensen in hun werk opnamen (Frans Boers, Van Heusden), maar er waren ook kunstenaars die aan figuratie vasthielden maar deze sterk stileerden (Kersten, Van Kruiningen, Dick Elffers, Anton Rooskens). Maar de drijvende krachten van de groep waren overwegend geneigd tot abstractie, waarbij zij zich openstelden voor datgene wat zich in Parijs op dit gebied afspeelde.²¹

De tweede belangrijke tentoonstelling van moderne Nederlandse kunstenaars in het Stedelijk Museum was die met Appel, Eugène Brands, Corneille en Rooskens. Zij gingen in 1948 mede de Nederlandse Experimentele Groep vormen, als onderdeel van de internationale Cobrabeweging, die ze in 1948 samen met Deense en Belgische kunstenaars in Parijs hadden opgericht.²² De schilders Theo Wolvecamp en Jan

Nieuwenhuys sloten zich bij deze beweging aan, alsook de dichters Gerrit Kouwenaar en Jan Elburg, en de dichter-schilder Lucebert. De Experimentelen zagen de totale vrijheid in de kunst als symbool voor het verzet tegen en de bevrijding van de onderdrukter die juist de kunst van de vrije verbeelding en de vrije vormen aan banden had gelegd en 'ontaard' had genoemd. Zij waren in de jaren direct na de Bevrijding sterk beïnvloed door Picasso, Braque en Matisse, maar in de loop van 1947 richtten ze zich op nieuwe inspiratiebronnen, zoals kindertekeningen, het surrealisme en kunstwerken die een spontaan en inventief karakter hadden, zoals die van Klee, Kandinsky en Miró.²³ In 1949 volgde in het Stedelijk Museum de geruchtmakende *Exposition internationale d'art experimental* die georganiseerd was door Appel, Brands, Constant, Corneille, Rooskens en Wolvecamp. Met elkaar en met het publiek gingen de kunstenaars de confrontatie aan. De expositie ging gepaard met veel tumult, zowel in het museum zelf als in de pers. (afb. 3 en 4) Weinig critici wisten raad met

het experimentele karakter van de getoonde kunst.²⁴ Omdat het werk uitging van internationale ontwikkelingen in de kunst, die geen enkele verwantschap met de Nederlandse kunst toonden, schiep het grote verwarring. De tentoonstelling leidde zelfs tot enorme agressie in de kunstwereld en bij het publiek.²⁵

Dan was er nog een derde groepering die in 1951 eenmalig een expositie in het Stedelijk kreeg, maar er volgens het beleid van Sandberg eigenlijk niet thuishoorde. Dat waren de Realisten die zich in 1948 eveneens in Amsterdam hadden gevormd. Het uitgangspunt was de herkenbare werkelijkheid die weliswaar leidde tot een figuratieve schildertrant maar waarin moderne invloeden, zoals het kubisme en expressionisme waren verwerkt. De kunstenaars voerden een levendige penseelvoering en gebruikten soms heftige kleuren. Zij zetten de traditionele lijn voort en wezen de pure abstractie en experimentele kunst af. Zij kunnen gematigd modern worden genoemd. Tot hen behoorden onder anderen Nico Wijnberg, Theo Kurpershoek, Herbert Fiedler, Jan Groenestein, Charles Roelofsz, Lex Horn, Jan Peeters, Hans van Norden, Kees Andrea en Herman Berserik. Van de oudere generatie kunnen Jan van Herwijnen, Jan van Heel, Kees Verwey, Wim Oepts en Friso ten Holt tot de groep worden gerekend.²⁶

De scheidslijn tussen de groeperingen was overigens lang niet altijd duidelijk aan te brengen. Zo waren Ouborg, Hussem en Sinemus – leden van Vrij Beelden – al in 1945 spontaan tot abstract werk gekomen, nog voordat in Nederland Cobra was verschenen. Door dergelijke ontwikkelingen is niet altijd het verschil tussen sommige abstracte schilders van Vrij Beelden en de Experimentelen aan te geven, evenmin als tussen sommige schilders van de Realisten en van Vrij Beelden die de figuratieve kunst aanhingen. Bovendien dient men zich te realiseren dat niet al deze kunstenaars zich consequent tot één stijl hebben beperkt, maar zich voortdurend bewogen tussen verschillende kunststromingen.²⁷

Feit is dat er in de jaren na 1945 in Nederland een richtingenstrijd was ontstaan over wat de schilderkunst van de toekomst moest worden: zij die stonden voor de figuratie of zij die kozen voor abstractie of experiment. De strijd spitste zich toe, toen Sandberg zich deed kennen als een voorstander van de abstractie en het experiment. Kunstenaars die die weg kozen, konden rekenen op zijn steun. Tegenstanders verwe-

ten hem eenzijdig beleid. Het was vooral de liberale pers die zich openstelde voor abstracte kunst, evenals linksgeoriënteerde tijdschriften, zoals *De Groene Amsterdammer* en de *Haagsche Post*.²⁸

Grofweg werden abstractie en experiment geassocieerd met links en progressief, figuratie met rechts en conservatief. De oorsprong van die opvatting lag al in de bezettingstijd, toen in de illegaliteit de Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars was opgezet. Ze was voortgekomen uit het verzet dat in Nederland – en ook elders – voor een belangrijk deel in handen was van de communisten. De kunstenaarsfederatie stelde zich zeer linksgericht op met als gevolg dat aan het beleid van Sandberg een politiek oordeel werd verbonden en in de behoudende dagbladen werd bestempeld als communistisch, bolsjewistisch en trotskistisch.²⁹

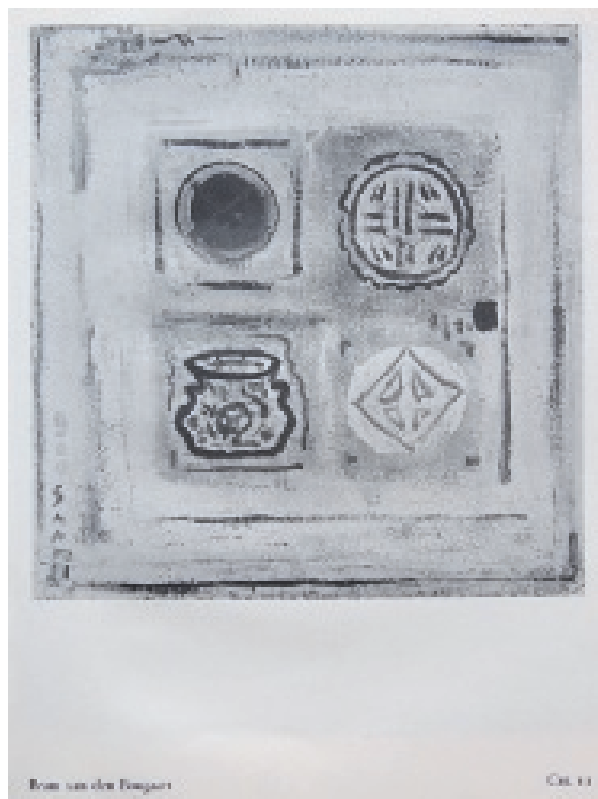

TERUG NAAR DELFT: EEN WESPENNEST

Dat was de situatie, toen Kring '46 in samenwerking met 'Het Prinsenhof' – een museum met een traditionele, historische collectie en traditionele, overwegend historische tentoonstellingen – in 1951 de moed had jaarlijks een tentoonstelling te houden die de stand van zaken omtrent de moderne kunst zou laten zien. Immers, ook na vijf jaar liepen de gemoederen bij het zien van moderne kunst nog steeds hoog op. Door – noodgedwongen – het ene jaar de figuratieve kunst te tonen en het andere jaar de abstracte en experimentele kunst maakte de organisatie het zich onbedoeld erg moeilijk. De scheidslijn tussen de beide richtingen lag, zoals we zagen, lang niet altijd duidelijk. Bovendien konden kunstenaars die artistiek in beweging waren bij verschillende stromingen worden ingedeeld. Daarnaast was de groep abstract en experimenteel werkende kunstenaars beduidend kleiner dan die van de figuratieve en de expressionistische schilders. Dit alles zou van invloed zijn op de tentoonstellingen. De criticus J.M. Prange constateerde in *Het Parool* dan ook, nadat hij op *Contour 1958* had rondgelopen – de beurt was aan de figuratieve kunst – dat de bezoeker zou kunnen denken 'als dit nu "de figuratieve contour" is, wat moet dan wel de "a b s t r a c t e contour" zijn? – zo weinig verschilt deze "figuratieve" tentoonstelling van een "abstracte"'.³⁰

Wat zich inmiddels wel had uitgekristalliseerd, was wie in de kunstwereld en de kunstkritiek de voor- en tegenstanders van de abstracte en experimentele kunst waren. Voor wat de adviseurs van *Contour* betreft: Engelman, Wentinck en Oosterloo waren radicaal tegen, De Gruyter nam een tussenpositie in, en Doelman en Janssen stonden open voor vernieuwende stromingen. Maar de adviseurs waren niet de enige kunstcritici die de Delftse tentoonstellingen recenseerden. Belangrijke stemmen in de landelijke pers waren ook die van de al genoemde Prange, Redeker en Tegenbosch. Jacobus Maria Prange (1904-1972) was vanaf 1947 kunstrecensent voor de Amsterdamse editie van het dagblad *Het Parool*. Vanwege de Koude Oorlog toonde *Het Parool* een sterke afkeer van de Sovjet-Unie en het communisme, en inherent daaraan van de culturele uitingen van communisten.³⁰ Prange, die in de jaren

vijftig de gevestigde orde vertegenwoordigde, kan als een van de felste tegenstanders van de abstracte kunst worden beschouwd. Hij verbond daaraan ook een politiek oordeel. Voor hem was abstracte kunst synoniem met het communisme. Leden van Cobra, die in zijn ogen knoeiers waren, scheerde hij over een kam als zijnde communist, en de moderne kunst die Sandberg in het Stedelijk toonde, zag hij als communistische propaganda. Toen aan het einde van de jaren vijftig de abstracte kunst steeds meer geaccepteerd werd, liet Prange zich in zijn kritiek steeds ongenueanceerder uit, waardoor hij binnen *Het Parool* geïsoleerd kwam te staan. Hij zou in 1962 worden opgevolgd door Pierre Janssen.³¹ Saillant detail: Prange was ook graficus en hij was verscheidene keren met werk aanwezig op *Contour*; op de eerste tentoonstelling zelfs met acht litho's.³² Filosoof Hans Redeker (1918-1992), die schreef voor *Vrij Nederland* en vanaf 1953 voor het *Algemeen Handelsblad* en de *Haagsche Post*, bracht net als Wentinck de hedendaagse kunst in verband met de existentialistische levensvisie van de moderne mens. Redeker legde verbanden tussen de manier van werken, de persoon van de kunstenaar en de tijd waarin hij leefde, maar hij liet zich ook uit over de formele aspecten van een kunstwerk. Hij toonde zich ontvankelijk voor abstracte tendensen in de kunst.³³ De katholieke Lambert Tegenbosch (1926-2017), die in 1954 kunstrecensent van *De Volkskrant* zou worden, had een behoudende smaak. Toch wist hij waardering op te brengen voor abstracte kunst en als Brabander was hij betrokken bij de keuze voor abstract schilderende kunstenaars bij de decoraties van kerken en kloosters, en bij de omstreken aankopen van Edy de Wilde, directeur van het Van Abbemuseum in Eindhoven. Daarmee was hij minder conservatief dan geloofsgenoot Engelman, die bijvoorbeeld twijfelde of geabstraheerde werken bij gelovigen dezelfde gevoelens konden opwekken als figuratieve voorstellingen.³⁴

5 Bram van den Boogaart, *Tegelcompositie* (1950) olieverf op doek, 60 x 75 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour* 1951. Van den Boogaart werd gerekend tot de groep schilders van 'het bachanaal [sic] der kleuren'. (*HET PAROOL*, 12 OKTOBER 1951)

DE EERSTE JAREN: GEDURFD EN VERNIEUWEND OF TOCH NIET?

Al tijdens de eerste bijeenkomst, begin juni 1951, hadden de toen aanwezigen bepaald dat elke adviseur een naam van een kunstenaar mocht indienen, waarover geen onderlinge discussie mogelijk zou zijn. Dit moest een onbekende of minder

6 Uitnodiging voor de opening van de tentoonstelling *Contour* door burgemeester G.E. van Walsum, 13 oktober 1951. (SAD, VERENIGING VOOR SCHONE KUNSTEN 'DE KRING' 1946, INV.NR 22)

MEDDE NAMENS HET BESTUUR VAN KRING '46, VERENIGING
TER BEVORDERING VAN BELOFTEDE KUNSTEN TE DELFT
NOCHT DE WND. DIRECTEUR VAN HET STEDELIJK MUSEUM
'HET PRINSENHOF' TE DELFT U UIT AANWEZIG TE ZIJN BIJ
DE OPENING VAN DE TENTOONSTELLING

CONTOUR ONZER BEELDDE KUNST IS 1951

OP ZATERDAG 13 OKTOBER 1951 DES NAMIDDAGS 4.30 UUR.
HET OPENINGSWOORD ZAL GESPROKEN WORDEN DOOR
DE BURGEMEESTER VAN DELFT M. G. E. VAN WALSUM.

bekende kunstenaar zijn maar wel van landelijke betekenis. Engelman bracht Rudolf Bremmer in, meer een traditionele tekenaar dan een schilder, en Janssen koos Theo van der Horst die 'zo van hoofd tot voeten, in geheel zijn wezenlijkheid, schilder is'. Wentinck schoof Hans Nahuys naar voren en verwoordde zijn keuze als volgt: 'Hij is zo jong, en er is zoveel eenzaamheid in zijn schilderijen....' De Gruyter koos Toon Kelder, vanwege 'de klaarheid, de gestrengheid, de scherpte en inventiviteit' in zijn draadplastieken, en Doelman Henk de Vos, wiens werken 'zuiver en doorvoeld' waren. Oosterloo bracht de in Delft geboren Bram van den Boogaart in, vanwege zijn 'overrompelende eerlijkheid' in zijn sobere naar het abstracte neigende stillevens.³⁵ (afb. 5)

Op de valreep – in september – was er een naam voor de tentoonstelling gevonden: *CONTOUR onzer Beeldende Kunsten 1951*.³⁶ Op 13 oktober opende burgemeester G.E. van Walsum de expositie.³⁷ (afb. 6)

De eerste tentoonstelling toonde het werk van veertig kunstenaars met in totaal een kleine tweehonderd werken. Er waren ruim twintig schilders vertegenwoordigd met bijna negentig schilderijen. Dat betekende dus dat meer dan honderd werken tekeningen, grafiek en beeldhouwkunst omvatten. Zoals afgesproken, was niet gekozen voor een volledig beeld van de stand van zaken van de moderne kunst, noch voor de belangrijkste vertegenwoordigers, maar voor de stroming die op dat moment domineerde 'en de meeste mogelijkheden in zich bergt voor de naaste toekomst'. En dat was – verrassend genoeg – het Nieuwe Expressionisme. Niet de

7 Jan van Heel, *Rustende danseres* (1950) olieverf op doek, 56 x 47 cm, Kunstbezit Gemeente Maassluis, collectie Stichting Museum Maassluis, geëxposeerd op *Contour 1951*. 'Het ijle, het dunne, het kwetsbare ritselt in Van Heels schilderijen, de kleuren zijn als die van gedroogde bloemen, de vormen spits, sprieterig, broos.' (*HET VRIJE VOLK*, 27 DECEMBER 1950).

8 Jaap Nanninga, *Compositie no. 4* (1951) olieverf op doek, 60 x 50 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour 1951*. Tijdens deze eerste Contourtentoonstelling werd Nanninga met onder anderen Bram Boogaart gerekend tot de groep die opviel door hun kleurgebruik dat 'min of meer het bestaan van abstracte kunst laat vermoeden'. (*HET PAROOL*, 12 OKTOBER 1951)

experimentele of de non-figuratieve kunst, die volgens De Brauwere 'enkele jaren geleden [...] ongetwijfeld het hoofd element [sic] gevormd [zou] hebben'.³⁸ Dit Nieuwe Expressionisme was een beweging, met Jan Wiegers en Charles Roelofs als leidende figuren, die zich sinds 1949 in Nederland manifesteerde en zich expliciet afzette tegen de abstracte kunst. Naar hun mening leek het erop dat door alle aandacht die het abstracte in de kunst had gekregen kunstenaars die een sociale en emotionele betekenis aan hun werk wilden geven uit de gratie waren.³⁹ De beweging werd op *Contour 1951* vertegenwoordigd door onder anderen Jan Wiegers,

9 George de Brauwere, conservator bij 'Het Prinsenhof' en initiatiefnemer van de Contourtentoonstellingen, ontwierp het omslag voor de catalogus van 1952. Het ontwerp zou voor alle Contourcatalogi en voor bijna alle affiches gebruikt worden, maar in steeds wisselende kleurstellingen. (MPD, SAD 219176)

Kees Andrea, Jan van Heel, Friso ten Holt, Willem Oepts, Fred Sieger, Hans Nahuys, Quirijn van Tiel en Frans Vos. (afb. 7) Rond hen had de organisatie de traditionalisten, de surrealisten en de abstracten gegroepeerd die voor een afgerond geheel moesten zorgen. Paul Arntzenius, Harm Kamerlingh Onnes en Marie van Regteren Altena vertegenwoordigden de

traditionalisten, Melle en Theo Forrer vormden de surrealisten, en Dirk ten Hoedt, Jaap Nanninga, Piet Ouborg, Bram van den Boogaart, Gerrit Benner en Geer van Velde de abstracten.⁴⁰ (afb. 8)

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vond de indeling helder. Ze zag 'geen verwarrende situatie met talrijke elkaar weerstreven opvattingen in de kunst van vandaag' en concludeerde dat er slechts drie wegen in de kunst waren: de voortgezette traditie, de abstracte opvatting en 'de dominerende stroming van het nieuwe-expressionisme'.⁴¹ Prange wist te waarderen dat in Delft vooral één kant van de moderne kunst werd getoond, namelijk die van het expressionisme. 'Ach, waarom niet. Als andere musea ons pogen te suggereren, dat er niets anders meer telt dan abstracte kunst of uitingen van experimentelen, waarom zou men dan in Delft niet het expressionisme onder de aandacht mogen brengen? Niemand zal ontkennen, dat het een belangrijke, levende stroming is', aldus Prange.⁴² Oosterloo voorzag met deze eerste tentoonstelling van moderne kunst in Delft kennelijk moeilijkheden onder zijn lezers, want hij legde in een lange inleiding geruststellend uit dat er een voortdurende vernieuwing in de kunst gaande was, een voortdurend breken met de traditie. Hij vroeg daarom begrip voor de moderne kunstuitingen, 'niet zo, dat men ze per se mooi behoeft te vinden, maar in dien zin, dat men aanvaardt dat ze er zijn. En dat het niet aangaat, alles over één kam scherend, zonder meer te veroordelen'. Zelf was Oosterloo erg onder de indruk van het werk van Nahuys als zijnde van een 'verrassende durf, een grote kleur-gevoeligheid en een sterk ontwikkeld gevoel voor compositie' en natuurlijk van dat van Van den Boogaart, dat hij immers zelf had ingebracht.⁴³ Slechts enkele jaren later zou hij heel anders over diens werk oordelen. Engelman was eveneens gecharmeerd van Nahuys en ook van Frans Vos, en verder vond hij de expositie slechts 'het aankijken waard'.⁴⁴

Het publiek liet zich er niet door leiden. De belangstelling voor *Contour 1951* was zo groot dat ze werd verlengd. De organisatoren, Kring '46 en 'Het Prinsenhof', hadden een bron aangeboord die aansloot bij de geest van de tijd. *Contour 1952* werd opgebouwd 'uit het werk van kunstenaars, die niet verankerd zijn in een eenmaal gevonden vormgeving'.⁴⁵ (afb. 9) Dat betekende dat *Contour* volgens afspraak de experimentelen en de non-figuratieven centraal stelde. Vertegenwoor-

digd waren de experimentelen Appel, Constant en Corneille naast Hussem, Benner, Hunziker, Nanninga, Van den Boogaart, Ger Lataster en Ouborg die abstract of geabstraheerd werkten. Toch overheersten de figuratieven en de expressionisten, want, zo had de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* het jaar ervoor al geconstateerd, de groep abstracten was in Nederland niet groot.⁴⁶ Als belangrijkste figuratieve schilders waren Fiedler, Co Westerik, Groenestein, Dolf Henkes, Reinier Drayer, Henrik van der Spoel en Nahuys uitgekozen. Zoals te verwachten viel, liet Prange deze keer scherp van zich horen. Slechts drie schilders – uiteraard figuratieve kunste-

10 Hendrik van der Spoel, *Twee vrouwen* (1952) gouache, 75 x 56 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour 1952*. Pierre Janssen toonde veel waardering voor Van der Spoels expressionistische werk dat 'een stralende demonstratie [gaf] van wat een modern schilderij kan zijn als het geboren wordt uit een rijp talent'. (*HET VRIJE VOLK*, 31 OKTOBER 1952)

naars – vond hij hoopgevend voor de toekomst, ‘een verademing in deze opeenhoping van onmacht en geweldheid’.⁴⁷ Ook voor Engelman brachten de kunstenaars niet de verrassingen ‘die wijzen op een élan en een kunde bij een jonge generatie’. Vergeleken met de vooroorlogse tentoonstellingen kon hij niet anders dan concluderen dat de schilderkunst achteruitging. Volgens hem schenen kleurgevoel, compositie en het uitdrukken van het wezen van de materie allemaal minder te tellen dan de ‘brutale “oorspronkelijkheid” van het opgeroepen beeld’. Hij vond dat kunstenaars, zoals Hussem en Kelder allerlei effecten en trucjes overnamen van hun kunstbroeders in Parijs en New York en die naar persoonlijke smaak inkleurden. Wel moest hij nageven dat Appel en Corneille ‘een sterke drift van schilderen’ niet ontzegd kon worden.⁴⁸ Pierre Janssen vond dat er ruim plaats was geboden aan abstracten en experimentelen. Hij toonde veel waardering voor de schilderijen van de figuratief schilderende Van der Spoel.⁴⁹ (afb. 10)

Veelzeggend is het kijkje achter de schermen dat Oosterloo als adviseur de lezers van de *Delftsche Courant* gunde. Volgens hem stonden de adviseurs bij een werk waar het de

11 De Delftse kunstenaar Arthur Tutein Nolthenius maakte een interieur-tekening van ‘Het Prinsenhof’ tijdens *Contour 1954*. (SAD 68620)

12 Gerrit Benner, *Herfstbos* (1952) papier, 56 x 75 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour 1952*. Werk zoals dat van Benner plaatste de commissie meer dan eens voor vraagtekens, omdat onduidelijk was wat de bovenkant was. De aanduiding op de achterkant moest leiden tot de oplossing. (*DELFTSCHE COURANT*, 1 NOVEMBER 1952)

13a Frieda Hunziker, *Geiten* (1954) olieverf op doek, 90 x 70 cm, Kunstmuseum Den Haag/Artoteek [sic] Den Haag, geëxposeerd op *Contour 1955*. Hunziker nam als uitgangspunt vormen uit de natuur die zij stileerde, maar de motieven bleven herkenbaar.

13b *Geiten achter hekken* (1953) (eerdere versie) 100 x 100 cm, particuliere collectie. De kunstcriticus Kasper Niehaus: 'Ik herinner me van mevr. Hunziker een schilderij: *Geiten achter een hek*. Ik heb geen geit gezien en geen hek en toch waren het voor mij geiten achter een hek, verwezenlijkt met schilder Kunstige middelen [...].' (*DE TELEGRAAF*, 24 APRIL 1954)

non-figuratieve kunst betrof vaak voor een raadsel: 'Men houdt het schilderij op de kop of op een zijkant – de adviseurs hebben dat inderdaad gedaan en moesten zich ten slotte vasthouden aan de op de achterkant van de lijst geschreven aanduiding "boven" – en weet er zelfs nog niet veel raad mee als het eindelijk in de juiste stand hangt.' Als voorbeeld noemde hij een schilderij van Gerrit Benner.⁵⁰ (afb. 12)

 BRUTALE SCHILDERKUNST In de loop van de jaren vijftig ontwikkelden zich in Nederland nieuwe bewegingen. Uit Parijs kwam de lyrische abstractie overwaaien, een stroming die voortkwam uit de drang tot expressie en die zich kenmerkt door een spontane en directe uiting van gevoelens. De kunstwerken in levendige kleuren

riepen over het algemeen positieve gevoelens op, zelfs bij Wentinck die geen aanhanger was van de geometrisch abstracte kunst.⁵¹ De informele kunst (*l'art informel* – 'kunst zonder vorm') was eveneens afkomstig uit Parijs. Bij deze manier van schilderen stond uitsluitend de handeling van het schilderen zelf centraal, waarbij pas tijdens het proces het beeld ontstond. De kunstenaars werkten in dikke verf, waarin soms allerlei voorwerpen, zoals jute, steen en ijzer werden verwerkt. Daarom werden de kunstenaars ook wel materieschilders genoemd. Vertegenwoordigers zijn bijvoorbeeld Appel, Bram Bogart – zoals Bram van den Boogaart zich was gaan noemen – Armando, Jan Schoonhoven, Constant, Corneille en Jan Henderikse. Verwant hieraan is het abstract-expressionisme dat parallel in New York ontstond en naar de manier van werken ook *action painting* of *dripping*

werd genoemd. Vertegenwoordigers zijn onder anderen Willem de Kooning en Jackson Pollock.⁵²

Het Nederlandse publiek had in 1953 voor het eerst kennis kunnen maken met de lyrische abstractie op de tentoonstelling *Elf tijdgenoten uit Parijs* die Sandberg met De Wilde van het Van Abbemuseum in het Stedelijk Museum had samengesteld.⁵³ Een jaar later werd het publiek geconfronteerd met de informele kunst op een tentoonstelling in Galerie Le Canard in Amsterdam, waar onder anderen Bram Bogart exposeerde. De ruig geschilderde werken konden bij het publiek niet op veel waardering rekenen. In het geheel was er veel weerstand tegen deze kunststromingen, en onder de kunstcritici waren het slechts Doelman, Redeker en Frank Gribling die als eersten het Amerikaanse abstract-expressionisme en de Europese informele kunst verdedigden.⁵⁴

Dat het publiek op *Contour 1955* – de beurt was weer aan de non-figuratieven – informele kunst kon bekijken, lag voor een deel aan de nieuwe samenstelling van adviseurs. (afb. 13a-b) Er was kritiek gekomen, omdat er ‘een zeker [sic] onbillijkheid in school dat de frontlinie der Nederlandse beeldende kunsten jaarlijks door de zelfde [sic] zes critici werd bepaald’. Daarop werd de commissie teruggebracht tot vijf adviseurs en na loting bleven Doelman, De Gruyter en Jansen aan en kwamen Hans Redeker en een zekere R.A.G. Mooren de gelederen versterken.⁵⁵ Het is volstrekt onduidelijk wie of wat Mooren was en waarom hij gekozen werd als adviseur. Mocht Mooren de conservatieve richting hebben aangehangen, dan was hij desondanks toch ver in de minderheid.

Op *Contour 1955* werd aan Appel en Bogart veel aandacht besteed en zij waren met respectievelijk zeven en vier schilderijen aanwezig, al bleken de doeken van Appel ‘uit een al verleden periode’ te zijn.⁵⁶ (afb. 14) Dat Bogart er werk kon tonen, had hij te danken aan Redeker. Die had als enige van het recht gebruikgemaakt om zonder verdere discussie een schilder te exposeren en had voor Bogart gekozen. Corneille was de grote afwezige, omdat diens werk, volgens conservator De Brauwere, een zekere ‘geacheveerdheid’ toonde. Gekozen was niet voor een zorgvuldig afgewerkte manier van schilderen, maar voor een ‘open’ wijze, voor schilderijen ‘die gekenmerkt worden door een schijnbare willekeur bij het opbrengen der verven, door een bijkans razende drift waarmee het penseel of paletmes gehanteerd werd’.⁵⁷ Wim Bee-

Afbeelding verwijderd i.v.m auteursrecht

14 Karel Appel, *Vragende kinderen* (1949) olieverf op doek, 103,5 x 63,5 cm, Collectie Stedelijk Museum Amsterdam, geëxposeerd op *Contour 1955*. Wim Beeren, de latere directeur van het Stedelijk Museum Amsterdam, wist op te merken dat dit niet het meest recente werk van Appel was dat er op *Contour 1955* hing. (*HET VADERLAND*, 23 APRIL 1955)
© Karel Appel Foundation, c/o Pictoright Amsterdam 2020

ren, de latere directeur van het Stedelijk Museum maar toen nog student kunstgeschiedenis, bekritiseerde in *Het Vaderland* de keuze om Corneille niet uit te nodigen. Bovendien vond hij de afwezigheid van de jonge Haagse schilder Kees van Bohemen een misser. De Contourtentoonstellingen streefden er toch naar om de beschouwer zich een beeld te laten vormen van de hedendaagse beeldende kunst in Nederland! En Corneille was naar zijn mening, net als Appel, een kunstenaar van formaat, en Van Bohemen was gezegend 'met behoorlijk talent [...] en in volle groei'. Om die reden mocht hij volgens Beeren op een dergelijke expositie zeker niet ontbreken, ook al omdat andere 'geacheverde' schilders, zoals Nanninga, wel waren uitgenodigd en nou niet bepaald de indruk gaven van een 'razende drift'.⁵⁸

Bogart was een van de meestomstreden schilders op de tentoonstelling, evenals Karel Appel dat bleef in de jaren vijftig. Bogart, die net als Appel en Van Bohemen in Parijs woonde, maakte met gips en vele kilo's verf van zijn doeken vormeloze werken. Daar waar Appel zich uitleefde in een 'orgie' van kleuren, waren de werken van Bogart somber.

15 Corneille, *Vol d'oiseau* (1952) olieverf op doek, 72 x 92 cm, particuliere collectie, geëxposeerd op *Contour 1956*. Op deze *Contour* hingen van Corneille in een apart zaaltje elf werken, geschilderd van 1950 tot en met 1955. (*DE TIJD*, 24 APRIL 1956)

Corneille

Cat. 41

Soms leken zijn doeken door het gebruik van aardkleuren alsof ze weggehaald waren uit een uitgebrand perceel. De schildertrant van Appel was onder invloed van kunstenaars zoals Dubuffet en Tàpies vrijer en ruiger geworden. Hij smeerde de verf in dikke lagen deels direct uit de tube op het doek en, hoewel de figuratie niet helemaal verdween, werd de vorm steeds meer een kleurige materie.⁵⁹

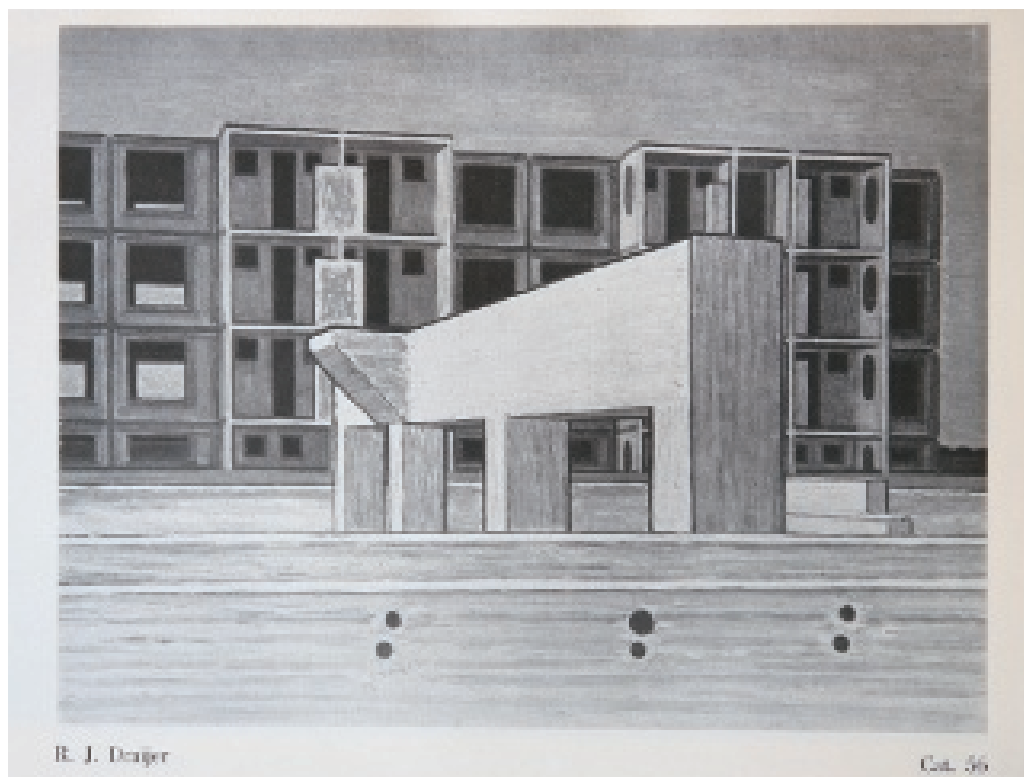
Tegenbosch was onder de indruk van het talent van Appel, vanwege diens gevoel voor compositie en 'de prachtige rijkdom van kleur', maar hij had moeite met het 'beestachtige' in de kunstenaar, met de 'gedesintegreerde menselijkheid', die hij zag als een uiting van de tijd, waarin het christelijke geloof niet langer richting gaf aan jonge kunstenaars.⁶⁰ Uiteraard trok Prange fel van leer tegen Bogart 'sinds hij in Parijs rotzooit' en tegen Appel – 'Karel rotzooit maar wat an', 'Karel gooit er eens een pot verf tegenan'. Toch zag Prange een groot verschil tussen die twee. Hij wist te waarderen dat Appel uiting van kindertekeningen en kinderkleuren, terwijl Bram met veel verf 'moddert [...] van een onaangename kleur en daarmee vuistdik het doek camoufleert'.⁶¹ En Beeren moest tot zijn

16 Jef Dieren, *Landschap Mijnstreek* (1956) olieverf op doek, 90 x 110 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour 1956*. 'Deze in Amsterdam werkende Limburger weet juist wél met de kleur te spelen, zodat een laaiend vreugdevol geheel ontstaat. Vaag zijn nog menselijke of landschappelijke voorstellingen te herkennen, maar het gaat hem geheel en al om de kleur als compositorisch element.' (*DE TIJD*, 5 MEI 1956)

J. Dieren

Cat. 53

17 Rein Draijer, *Nieuwbouw* (1953) olieverf op doek, 90 x 120 cm, Kunstmuseum Den Haag, geëxposeerd op *Contour 1956*. Draijer, die meer tekenaar dan schilder was, vervaardigde stadsgezichten en landschappen in rechtlijnige composities in een eenvoudig kleurengamma, zonder menselijke figuren. '[...] de jacht naar kleur en tegenkleur, het maken van vorm louter door kleur, schijnen hem ontgaan te zijn'. (*DE TJD*, 5 MEI 1956)

grote spijt oordelen dat Bogart 'bij de volslagen vormloosheid' was beland.⁶² Oosterloo vond *Contour 1955* al met al een teleurstellende expositie. Over Appel merkte hij op dat deze 'even verzot is op de verf en wild op de kleur' als Benner, alleen misbruikte Appel in zijn ogen beide. Oosterloo meende dat angst om in de massa verloren te gaan de kunstenaar dreef naar het experiment en het non-figuratieve. Naar zijn mening hoefde een schilder niet meer, zoals vroeger, een hoge graad van vakbekwaamheid te hebben, maar kwam het meer aan op brutaliteit en handig speculeren op de 'halfgare' wereld die toch zo graag bedrogen wil zijn. Hij haastte zich te zeggen dat hij de moderne kunst niet veroordeelde, maar wel degenen die erin vluchtten om hun onmacht te verbergen en degenen die 'deze vluchtelingen' op een voetstuk plaatsten.⁶³ De indruk die de tentoonstelling daarentegen bij Beeren achterliet, was dat de kunstenaars over het algemeen een sterke drang tot

abstractie bezaten om daarmee het gevoelsleven, meer nog het driftleven, op de meest directe wijze uit te beelden. Zijn eindconclusie was dat het onduidelijk was waar het met deze kunst naar toe zou gaan, maar dat was ook niet de belangrijkste vraag, want tenslotte ging het om het heden. Daarvan gaf *Contour 1955* volgens hem 'een tamelijk zuiver, zij het beperkt beeld'.⁶⁴ Ook Redeker oordeelde positief over deze expositie. Volgens hem vertegenwoordigde Appel samen met Theo Bitter, Hussem, Hunziker, Kersten en Bogart 'een van de meest geprononceerde richtingen op volstrekt authentieke wijze [...] zonder wie het beeld van links onvolledig zou zijn'.⁶⁵

Het publiek liet zich niet uit het veld slaan door het gekraak. Gestaan groeide de belangstelling. Mocht *Contour 1954* zich nog verheugen in 6000 bezoekers, *Contour 1955* werd bezocht door 8500 belangstellenden. Ook de door De Brauwere in gang gezette premiereregeling – een door het ministerie

van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen verstrekke subsidie waardoor particulieren kunstwerken konden aankopen – droeg bij aan het succes. Op *Contour 1955* werd twintig procent – bijna veertig werken – van de geëxposeerde objecten verkocht. In totaal ging het om een bedrag van 8800 gulden, waarvoor het Rijk een premie van 1800 gulden beschikbaar had gesteld.⁶⁶

Of het door de kritiek van Beeren kwam, is niet duidelijk, maar feit is dat *Contour 1956* maar liefst elf werken van Corneille toonde die in een apart zaaltje werden geëxposeerd.⁶⁷ (afb. 15) De expositie was deze keer opgebouwd rond de drie kunstenaars Corneille, Jef Diederens en Rein Draijer. Diederens schilderde onder invloed van Cobra lyrisch abstract. (afb. 16) Draijer daarentegen zette zich als lid van de Nieuwe Haagse School af tegen Cobra en zocht inspiratie in de zeventiende eeuw en de School van Barbizon. (afb. 17-18) Rondom

Draijer waren bijvoorbeeld Westerik, Kamerlingh Onnes, Groenestein, Dick Elffers en Dolf Henkes gegroepeerd, rond Diederens waren dat Romijn, De Vos en Wil Bouthoorn. Corneille werd geflankeerd door onder anderen de 'kleurgevoelige' Jan Schoonhoven, die in zijn olieverfwerken op papier door coloriet en lijn een 'irreële sfeer' wist op te roepen.⁶⁸ Dit werk was zo geliefd dat de in Delft geboren Schoonhoven tijdens de tentoonstelling al het geëxposeerde werk had weten te verkopen en buiten de tentoonstelling om nog acht gouaches en tekeningen van de hand wist te doen.⁶⁹ De vier papierreliefs daarentegen die Schoonhoven een jaar later op *Contour 1957* toonde, waren van een andere orde en maakten de tongen los. Daar exposeerden ook Ger Lataster en Gust Romijn met schilderijen die zich aan het publiek opdrongen 'door hun afmetingen, brutale kleurstelling en hun volkomen non-figuratief karakter. Dit laatste geldt ook voor de nogal

18 Inrichting van *Contour 1956*; rechts in het midden het werk *Nieuwbouw* van Rein Draijer. (SAD 62654, FOTO TIEMEN VAN DER REUKEN)

20 Reliëf van Jan Schoonhoven in *Trouw*, 10 oktober 1959. De Informele Groep 'bestaande uit vijf tezamen hier en daar in ons land exposerende schilders'. [...] 'Schoonhoven werkt het sterkst met dat reliëf [sic]. Verrassend om even naar te kijken, meer niet.' (*TROUW*, 10 OKTOBER 1959)

CONTOUR 1959

Druilerige vertoning van nare abstracties

19 Kop boven de recensie van de kunstcriticus Hans Engelman die de non-figuratieve kunst op *Contour 1959* hekelde. (*DE TELEGRAAF*, 7 APRIL 1959)

grauwe collages van Jan Schoonhoven, die met papier-maché, eindjes gaspijp en stroken blik een persoonlijke abstractie geeft van Horace en St. Ursula,' aldus een recensent van *De Tijd*.⁷⁰ En Engelman liet horen dat Schoonhoven een genre beoefende 'dat van iedere tentoonstelling van schilder-, teken- en beeldhouwkunst geweerd zou dienen te worden'.⁷¹ Redeker daarentegen zag in de 'gepatineerde papierreliëfs van de enige Delftenaar, J.J. Schoonhoven, hoogst uitzonderlijke, boeiende vormsels'.⁷² Oosterloo vond de expositie maar matig. Van twaalf kunstenaars hingen er abstracte schilderijen 'maar over het algemeen is het met de non-figuratieven toch te veel zó, dat het een spelen (vaak zelfs ontaard spelen) met verf is, waarbij het toeval voor een of andere verrassing moet zorgen'. En als voorbeeld noemde hij Bogart, de kunstenaar die hij zelf in 1951 nog had voorgedragen.⁷³

Het bleek steeds moeilijker dan wel onmogelijk om in een tijdspanne van twee jaar kunstenaars te vinden 'die zich van de ene opvatting of bekwaamheid tot een andere hebben geëvolueerd'. Tot deze conclusie kwam D.H.G. (Daan) Bolt, sinds 1952 directeur van 'Het Prinsenhof', na zeven Contourtentoonstellingen in 1959.⁷⁴ Ook verschillende recensenten waren deze mening toegedaan. Lambert Tegenbosch vond de expositie 'één grandioze verveling'. De werken van

bijvoorbeeld Benner, Hussem, Romijn, Nanninga, Kelder, Hunziker achtte hij 'verantwoord' en 'compositorisch geslaagd', maar hij zag geen enkel stuk 'dat treft door dat mysterieuze waaraan wij bij uitsluiting gewend waren de naam kunst te geven'. Naar zijn mening ging het de kunstenaars kennelijk niet om kunst, maar om het uiten, het plezier hebben in het vervaardigen van 'zulke dingen', maar dat was 'goed voor kunstnijverheidsscholen en therapeutische behandelingen', aldus Tegenbosch.⁷⁵ De criticus van *Trouw* oordeelde dat de non-figuratieven – Benner, Hunziker, Hussem, Romijn – de menselijke waarden en waardigheden met voeten traden, 'uitingen [waren] van dierlijke vitaliteit', 'ontladingen, die slechts psychisch nog van enig belang kunnen zijn en dan nog voor de persoon in kwestie zelf'.⁷⁶ Ook de journalist van *De Telegraaf*, Hans Engelman, vond al die non-figuratieven onnoemelijk vervelend. 'Kijk daar heb je A. met zijn paletmesttechniek; en ook B. met zijn rood en groen is er weer; en natuurlijk, de oudroest-lasser Z. mocht hier niet gemist worden.'⁷⁷ (afb. 19) Kortom: er leek een zekere verzadiging op te treden bij zowel de organisatoren als de kunstcritici. En dat terwijl de moderne kunst nog steeds volop in beweging was.

21 Jan Schoonhoven in Den Haag, maart 1979, met op de achtergrond twee van zijn kunstwerken. (FOTO PIETER BOERSMA)

 DELFT MIST AANSLUITING In 1958 hadden Armando, Henk Peeters, Jan Schoonhoven, Jan Henderikse en Herman de Vries de Nederlandse Informele Groep opgericht.⁷⁸ (afb. 20) Op De Vries na formeerden zij zich, samen met Kees van Bohemen, in 1960 tot de Nederlandse Nul-beweging, een reactie op de informele schilderkunst. Het resulteerde erin dat kunst geen kleur, emotie en individuele expressie mocht hebben. De Nul-beweging maakte overwegend monochrome tableaux en reliëfs –

Schoonhoven werkte in wit, Armando hoofdzakelijk in rood en zwart – in een repeterend verband, vaak met geribbelde oppervlakten om licht-schaduw te creëren. De Nul-beweging moet geplaatst worden in de internationale context van onder andere de Zero-beweging in Duitsland, het Nouveau-Réalisme in Frankrijk en Azimuth in Italië.⁷⁹ In de Verenigde Staten ontstond de Pop Art als reactie op het abstract-expressionisme van De Kooning en Pollock. Inspiratiebron waren de alledaagse dingen uit de consumptiemaatschappij die in

22 Kees van Bohemen, *Compositie II* (1960) olieverf op doek, 147 x 175 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour 1961*. 'Kees van Bohemen spreekt zich uit in felle, hevige kleuren en weet er een boeiend spel mee te spelen, [...]': (*TROUW*, 10 OKTOBER 1959)

23 Peter Struycken, *Regelmatig veranderende kubus*, ook genoemd *Wetmatige beweging* (1965) lakverf op paneel, 120 x 120 cm, verblijfplaats onbekend, geëxposeerd op *Contour 1966*. Struycken gebruikte de titel *Wetmatige beweging* voor vrijwel al zijn werken uit de periode 1963 tot 1967. Hij streefde naar een abstracte beeldtaal die uitging van wetmatigheden.

Amerika in de jaren vijftig grote opgang had gemaakt. De alledaagse werkelijkheid werd tot kunst verheven in assemblages, collages, constructies. Aanhangers in Nederland waren onder anderen Woody van Amen, Daan van Golden, Reinier Lucassen, Wim T. Schippers, Ger van Elk. Begin jaren zestig begon men in te zien dat de ideeën van de Cobragroep grote uitwerking hadden gehad op de moderne kunst. Maar naar de mening van de recensent van *Het Vrije Volk* was de zuiver abstracte kunst inmiddels in de minderheid geraakt en hielden de kunstenaars zich meer bezig met een nieuwe figuratie die leidde tot de terugkeer van herkenbare, met de natuur in verband staande vormen.⁸⁰

De in 1962 georganiseerde tentoonstellingen *Nul62* in het Stedelijk Museum en *Nul/ZERO* in 1964 in het Haags Gemeentemuseum, met werk van Armando, Peeters, Henderikse en Schoonhoven en verwante kunstenaars uit het buitenland,

droegen bij aan de doorbraak van de nieuwe kunstvorm in Nederland. Dat gold ook voor de tentoonstelling *American Pop Art* in het Stedelijk Museum en *Nieuwe Realisten* in het Haags Gemeentemuseum, beide in 1964. Men zou verwachten dat *Contour* zou aanhaken, maar de organisatie liet het volledig gaan. De nieuwe stromingen waren de grote afwezige op *Contour*. Het werk van de Delftenaren Bogart en Schoonhoven bleek te confronterend te zijn, en zij keerden na 1957 niet meer terug op *Contour*. (afb. 21) Alleen Van Bohemen mocht exposeren in 1961, 1963, 1964 en 1966, en Lucassen in 1964. (afb. 22) Tekenend is dat Appel in 1964 aanwezig was met maar liefst zestien werken,⁸¹ waaruit blijkt dat diens kunst inmiddels geaccepteerd was. *De Telegraaf* signaleerde scherp dat op *Contour* de actualiteit angstvallig werd vermeden. Er was geen Pop Art, geen Zero en geen Nieuw-Realisme te zien.⁸² Des te opvallender was het dan ook dat Peter Struycken

in 1964 en in 1966 ineens met enkele Op-art reliëfs op *Contour* aanwezig kon zijn. (afb. 23) Op-art – een afkorting van *optical art* – speelt met optische illusies. Met Struycken werd volgens *De Telegraaf* een richting aangegeven die op de tentoonstelling helaas verder ontbrak.⁸³ (afb. 24)

Dat was vanaf eind jaren vijftig de grote crux van de Contourtentoonstellingen. Daar waar de organisatie tot dan gepoogd had om de stand van zaken op het gebied van de moderne kunst te tonen en samenhang te laten zien, ontbrak vanaf de jaren zestig elke richting en lijn. *Contour* ging aan verstarring ten onder. Dat kwam deels door de samenstelling van de adviescommissie en deels door de opzet van de exposi-

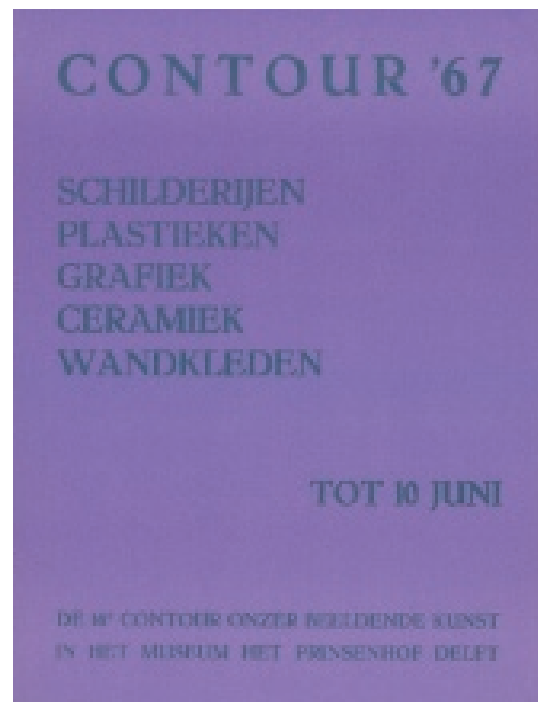
24 Affiche bij *Contour* 1966, maker onbekend. (SAD 219147)

25 Omslag van de catalogus van de laatste *Contour onze Beeldende Kunsten*, 1967. (MPD)

ties. Na een korte onderbreking had Doelman voor de tiende keer zitting, Mooren en Redeker voor de negende maal. De commissie was ondertussen afgewisseld met G. Oudshoorn en M. van Beek, maar ook zij namen inmiddels voor de zevende keer deel. 'Het zijn bekwame adviseurs maar zij hebben hun persoonlijke voorkeuren', aldus Oosterloo. Het gevolg was dat steeds dezelfde kunstenaars hun werk presenteerden en er slechts incidenteel vertegenwoordigers van nieuwe stromingen te zien waren.⁸⁴ Alleen een radicaal gewijzigde opzet zou nog kans van slagen hebben gehad. Gedacht werd aan thematentoonstellingen, maar de financiële middelen daarvoor waren ontoereikend.⁸⁵ (afb. 25 en 26) Na nog een halfslachtige poging om *Contour* 1968 door te schuiven naar het daaropvolgende jaar, viel het doek voor de exposities die van een 'modern maar toch beschaafd' karakter waren geweest.⁸⁶

26 Affiche bij *Contour* 1967, maker onbekend. (SAD 219157)

NOTEN

- 1 Per 1 maart 1953 zouden Kring '46 en Kunstkring Delft fuseren tot De Kring. Vereniging voor Schone Kunsten.
- 2 Stadsarchief Delft (hierna: SAD), Vereniging voor schone kunsten De Kring 1946 (hierna: De Kring), inv.nr 22, Brief van H.W. Herwig aan Jos de Gruyter (met cc aan Doelman, Janssen, Oosterloo, Engelman, Wentinck), Delft 10 mei 1951.
- 3 SAD, De Kring, inv.nr 22, Brief van Herwig aan Jan Engelman, Delft 14 juni 1951.
- 4 Jonneke Jobse, *De schilderkunst in een kritiek stadium? Critici in debat over realisme en abstractie in een tijd van wederopbouw en Koude Oorlog 1945-1960* (Rotterdam 2014) 24, 260 en 273-274. Charles Wentinck is een pseudo-niem van Anton Charles van der Gaag. Hoewel Wentinck tot de behoudende critici gerekend kan worden, behoorde hij, samen met Cees Doelman en Hans Redeker, tot de critici die de ontwikkelingen in de beeldende kunst in de jaren vijftig het meest intensief hebben gevolgd.
- 5 Jobse (2014) 28, 45 en 262. Engelman speelde een belangrijke rol bij de emancipatie van kunst en kunstenaars ten zuiden van de grote rivieren.
- 6 Jobse (2014) 18 en 264. De Gruyter publiceerde in tal van andere periodieken. In 1955 werd hij benoemd tot directeur van het Museum voor Oudheden in Groningen (nu het Groninger Museum).
- 7 Jobse (2014) 29-30 en 260. Doelman schreef nog in tal van andere periodieken.
- 8 M.L. Roholl, 'De fototentoonstelling *Wij mensen – The Family of Man* in het Stedelijk Museum in Amsterdam: een Amerikaans fotoalbum als wapen in de koude oorlog', in: *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas*, red. E.O.G. Haitsma, L.H. Maas en J. Vogel (Hilversum 2000) 133-153, hier 141; Jobse (2014) 10.
- 9 <http://www.adlansink.nl/bwg/pierre-janssen-1926-2007-journalist-museumdirecteur-kunstverteller>
- 10 Catalogus *Contour onzer Beeldende Kunsten 1961*; 'Contour zoekt naar

- nieuwe vorm', in: *Delftsche Courant*, 12 maart 1970; 'Terugblik op befaamd Delfts evenement. Contour nader bekeken', in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 10 maart 1978. Louis Wijsenbeek, tot 1951 directeur van 'Het Prinsenhof' en vervolgens directeur van het Haags Gemeentemuseum, was betrokken bij de opzet van de eerste tentoonstelling.
- 11 *Catalogus Contour onze Beeldende Kunsten 1951*.
 - 12 SAD, De Kring, inv.nr 22, Brief van H.W. Herwig aan Pierre Janssen, Delft 4 juni 1951. Ik richt me in dit artikel alleen op de schilderkunst, die vanaf het begin het uitgangspunt was, en niet op tekeningen, grafiek en beeldhouwkunst, later aangevuld met bijvoorbeeld keramiek, glas en wandkunst.
 - 13 SAD, De Kring, inv.nr 22, Brief van W.H. Herwig aan Jan Engelman, Delft 14 juni 1951; Briefkaart van Engelman aan Herwig, Utrecht 22 juni 1951; Briefkaart van Engelman aan Herwig, Utrecht 29 juni 1951.
 - 14 Claar van Kroonenburg-de Kousemaeker en Annelies Haase, 'De rol van Sandberg', in: Willemijn Stokvis (red.) *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. Vernieuwingen na 1945* (Amsterdam 1990) 63-92, hier 75 en 79.
 - 15 Jobse (2014) 32.
 - 16 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 63.
 - 17 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 71-72 en Jobse (2014) 33-34.
 - 18 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 63 en 72-75.
 - 19 Frédérique Hauffmann, 'Contacten met Parijs', in: Willemijn Stokvis (red.) *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. Vernieuwingen na 1945* (Amsterdam 1990³) 47-62, hier 48.
 - 20 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 78.
 - 21 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 80-81; Willemijn Stokvis, 'Inleiding – De omstreken hergeboorte van de moderne kunst in Nederland; de jaren 1945-1951', in: Willemijn Stokvis (red.) *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. Vernieuwingen na 1945* (Amsterdam 1990³) 11-36, hier 23; Isabel Brouwer en Willemijn Stokvis, 'De kunstenaarsgroep Vrij Beelden', in: Willemijn Stokvis (red.) *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. Vernieuwingen na 1945* (Amsterdam 1990³) 133-154, hier 134 en 139-140.
 - 22 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 80-81; Jobse (2014) 97.
 - 23 Stokvis (1990³) 20 en 25.
 - 24 Van Kroonenburg en Haase (1990³) 80-81; Jobse (2014) 97.
 - 25 Stokvis (1990³) 25.
 - 26 Stokvis (1990³) 21-22; Van Kroonenburg en Haase (1990³) 81.
 - 27 Brouwer en Stokvis (1990³) 150-151.
 - 28 Stokvis (1990³) 20; Jobse (2014) 29 en 33.
 - 29 Stokvis (1990³) 29-33.
 - 30 Roholl (2000) 142.
 - 31 Max Arian, 'J.M. Prange', in: *De Groene Amsterdammer* 37 (13 september 1995), <https://www.groene.nl/artikel/j-m-prange>; Roholl (2000) 142; Jobse (2014) 269. Prange maakte de abstracte kunst belachelijk in het schotschrift *De God Hai-Hai en rabarber. Met het kapmes door de jungle der moderne kunst* (1957).
 - 32 *Catalogus Contour 1951*.
 - 33 Jobse (2014) 30 en 270. Redeker publiceerde nog in tal van periodieken.
 - 34 Jobse (2014) 28 en 45.
 - 35 *Catalogus Contour 1951*.
 - 36 SAD, De Kring, inv.nr 22, Brief van Herwig aan Janssen, Delft 13 september 1951. Herwig berichtte aan Janssen dat het laatste voorstel was: *CONTOUR van de Nederlandse Beeldende Kunsten 1951*. Daarop werd de naam kennelijk vereenvoudigd tot *Contour onze Beeldende Kunsten 1951*.
 - 37 De tentoonstellingen werden totaal zestien keer gehouden. De expositie in het jaar 1953 kwam te vervallen doordat *Contour 1952* in december werd gehouden, waardoor de volgende *Contour* doorgeschoven werd naar het voorjaar van 1954.
 - 38 *Catalogus Contour 1951*.
 - 39 Victor Freijser, 'De kunsttijdschriften en de receptie van de moderne kunst 1945-1951', in: Willemijn Stokvis (red.) *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. Vernieuwingen na 1945* (Amsterdam 1990³) 173-191, hier 187.
 - 40 *Catalogus Contour 1951*.
 - 41 'Onze schilderkunst: de stand van zaken geschetst', in: *NRC Handelsblad*, 10 november 1951.
 - 42 J.M. Prange, "'Contour", homogene en boeiende tentoonstelling. Nederlandse beeldende kunst in Prinsenhof', in: *Het Parool*, 12 oktober 1951.
 - 43 J.H. Oosterloo, 'Hans Nahuys de ontdekking. Beschouwing naar aanleiding van "Contour 1951" in het Prinsenhof', in: *Delftsche Courant*, 20 oktober 1951; SAD, De Kring, inv.nr 22, Brief van Wentinck aan Herwig, Amsterdam 26 september 1951.
 - 44 Jan Engelman, "'Contour" der beeldende kunst. Tentoonstelling te Delft', in: *De Tijd*, 8 november 1951.
 - 45 J.H. Oosterloo, 'Hedendaagse beeldende kunst. De tentoonstelling "Contour" 1952 in het stedelijk museum "het

- Prinsenhof". De non-figuratieven', in: *Delftsche Courant*, 1 november 1952.
- 46 'Onze schilderkunst: de stand van zaken geschetst', in: *NRC Handelsblad*, 10 november 1951.
- 47 'Contour der beeldende kunst '52 te Delft', in: *Algemeen Handelsblad*, 25 oktober 1952; J.M. Prange, 'Weinig hoopgevende "Contour" van onze beeldende kunst', in: *Het Parool*, 13 november 1952.
- 48 Jan Engelman, 'Gaaf het schilderen achteruit? Tentoonstelling "Contour" te Delft', in: *De Tijd*, 20 november 1952.
- 49 Pierre Janssen, 'Omtrekken van onze kunst opnieuw uitgestippeld. Indrukwekkend werk van Zeeuws schilder', in: *Het Vrije Volk*, 31 oktober 1952.
- 50 Oosterloo (1952).
- 51 Jobse (2014) 44.
- 52 Hauffmann (1990³) 57.
- 53 Jobse (2014) 44-45.
- 54 Jobse (2014) 29-30, 45, 234 en 260.
- 55 SAD, De Kring. inv.nr 26, Stuk gedateerd februari 1955.
- 56 Wim A.L. Beeren, 'Contour 1955. Tamelijk zuiver, maar beperkt beeld van de moderne kunst', in: *Het Vaderland*, 23 april 1955, afgedrukt in Jobse (2014) 185-188. De doeken van Appel dateren van 1949, 1950, 1951, 1952 (drie stuks) en 1953.
- 57 *Catalogus Contour onze Beeldende Kunsten 1955*.
- 58 Beeren (1955).
- 59 M., 'Contour der Nederlandse beeldende kunsten', in: *De Tijd*, 3 mei 1955; Hauffmann (1990³) 60 en Jobse (2014) 47 en 205.
- 60 Jobse (2014) 205.
- 61 J.M. Prange, 'Contour toont weinig dat de moeite waard is', in: *Het Parool*, 12 april 1955.
- 62 Beeren (1955).
- 63 Jan H. Oosterloo, 'Contour 1955. Teleurstellend beeld van de schilderkunst in ons land', in: *Delftsche Courant*, 2 april 1955.
- 64 Beeren (1955).
- 65 Hs. R. (= Hans Redeker), 'Oude bekenden en nieuwe gezichten op Contour 1955', in: *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1955.
- 66 'Goede verkoop op Contour 1955', in: *De Tijd*, 4 augustus 1955; *Catalogus Contour 1961*.
- 67 'Subsidie bij aankopen op de Contour 1956', in: *De Tijd*, 24 april 1956.
- 68 *Catalogus Contour onze Beeldende Kunsten 1956*; 'Contour der beeldende kunst te Delft', in: *Algemeen Handelsblad*, 30 april 1956; J.G., 'Contour 1956 geopend. Ruime plaats voor aquarel', in: *De Tijd*, 30 april 1956.
- 69 'Op Contour reeds 35 werken verkocht', in: *De Tijd*, 5 mei 1956.
- 70 J.G., 'Contour 1957 te Delft. Wederom subsidies bij aankopen', in: *De Tijd*, 25 maart 1957.
- 71 Jan Engelman, '"Contour 1957" te Delft. Het oude en het hedendaagse', in: *De Tijd*, 13 april 1957.
- 72 Hs. R. (= Hans Redeker), 'Contour 1957: Overtuigend beeld der huidige Nederlandse kunst', in: *Algemeen Handelsblad*, 6 april 1957.
- 73 Jan H. Oosterloo, '"Contour", een matige expositie', in: *Delftsche Courant*, 4 april 1957.
- 74 *Catalogus Contour onze Beeldende Kunsten 1959*.
- 75 Lambert Tegenbosch, 'Abstracte kunst op "Contour"', in: *De Volkskrant*, 1 mei 1959.
- 76 G.K., 'Contour van een tijdsbeeld', in: *Trouw*, 21 april 1959.
- 77 Hans Engelman, 'Contour 1959. Druilerige vertoning van nare abstractie', in: *De Telegraaf*, 7 april 1959.
- 78 Jobse (2014) 46.
- 79 Arjan Reinders, 'Terug naar Nul. De erfenis van Zero', in: *De Groene Amsterdammer* 49 (3 december 2014); <https://www.groene.nl/artikel/terug-naar-nul>
- 80 Paul van 't Veer (1966), 'Expositie Contour '66 te Delft. Keert Jugendstil terug?', in: *Het Vrije Volk*, 29 april 1966.
- 81 *Catalogi Contour onze Beeldende Kunsten 1963 en Contour onze Beeldende Kunsten 1964*.
- 82 Van 't Veer (1966); 'Grillig Contour van Nederlandse kunst. Vijftien jaar in Prinsenhof. Bang voor actualiteit?', in: *De Telegraaf*, 7 april 1966.
- 83 'Grillig Contour van Nederlandse kunst. Vijftien jaar in Prinsenhof. Bang voor actualiteit?', in: *De Telegraaf*, 7 april 1966.
- 84 Jan H. Oosterloo, 'Contour dreigt aan verstarring ten onder te gaan. Twaalfde tentoonstelling gaat meer in de richting van huisvlijt dan in die van de kunst', in: *Delftsche Courant*, 9 april 1963.
- 85 'Terugblik op befaamd Delfts evenement. Contour nader bekeken', in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 10 maart 1978.
- 86 Stokvis (1990³) 217, noot 38.

Vrede houden is beter dan vrede stichten

Koos Ooms, biochemicus van wereldfaam

MARINUS L. HOM EN ANNE-MARIE VAN NOORT-RISSEEUW

De verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog maakten duidelijk dat internationale samenwerking noodzakelijk was om een nieuw strijdtoneel te voorkomen. Al in 1945 tekenden tientallen staten het Handvest van de Verenigde Naties (VN), waarmee zij instemden om voortaan gezamenlijk naar duurzame vrede te streven. De kort daarna uitgebroken Koude Oorlog zorgde weer voor spanningen op het wereldtoneel. De VN bleef echter onverkort streven naar een wereld zonder oorlog. Het in 1992 geratificeerde Verdrag van het Verbod op Chemische Wapens gold als een van de belangrijkste mijlpalen hierin. De bij TNO werkzame Delftenaar Koos Ooms wordt door velen beschouwd als de peetvader van dat Verdrag. Hij zette zich 23 jaar lang in voor de totstandkoming van het verdrag en hij vertegenwoordigde ons land bij de ondertekening ervan in Genève. Ooms genoot internationaal groot aanzien.¹*

Arie Jacobus Johannes (Koos) Ooms werd op 12 januari 1925 in Rotterdam geboren waar hij opgroeide in de wijk Blijdorp. Hij was een slimme, rustige en bescheiden jongen die zonder problemen de Christelijke HBS-B doorliep. Midden in de Tweede Wereldoorlog startte hij zijn studie scheikunde aan de toenmalige Rijksuniversiteit van Utrecht. Evenals 90 procent van de studenten weigerde ook Koos in 1943 de loyaliteitsverklaring te tekenen die de Duitsers van de studenten eisten. Hij stopte met zijn studie en besloot een chemisch-analistenopleiding te volgen. Ook deze studie was van korte duur, want rond de grootste razzia van Nederland, die op 10 en 11 november in Rotterdam plaatsvond, verdween Koos uit het zicht. Op zijn curriculum vitae vermeldde hij dat hij in 1944 onder de rang en naam *sergeant major* Jack Ooms als tolk in het Amerikaanse leger in dienst was getreden. Hij zou aangesloten zijn geweest bij het 7th USA Army, dat onder leiding stond van *lieutenant general* George S. Patton, maar het enige bewijs dat is gevonden, is een insigne met het teken

¹ USA Army, insigne *sergeant major*. (PARTICULIERE COLLECTE, FOTO STEPHAN VAN DER LINDEN, AMSTERDAM)

MARINUS L. HOM

(1948 Delft) volgde de opleiding HTS Elektrotechniek en is bestuurslid van de Historische Vereniging Delfia Batavorum. Hij woonde veertien jaar met zijn gezin naast Koos en Marianne Ooms. In die jaren is een hechte band ontstaan die nog immer voortduurt.

ANNE-MARIE VAN NOORT-RISSEEUW

(1940 Den Haag) studeerde aan de Sorbonne in Parijs en werkte vier jaar aan de Nederlandse ambassade aldaar. Vervolgens werd zij directiesecretaris van Koos Ooms bij PML-TNO, en raakte zij goed bevriend met het echtpaar Ooms.

van zijn rang *sergeant major*. In een aantal artikelen wordt ook gemeld dat hij als Engelandvaarder via Frankrijk, Spanje en Portugal naar het Verenigd Koninkrijk zou zijn gevlucht.² Zijn echtgenote trekt deze zienswijze echter in twijfel, want Koos heeft hier zelf nooit melding van gemaakt.

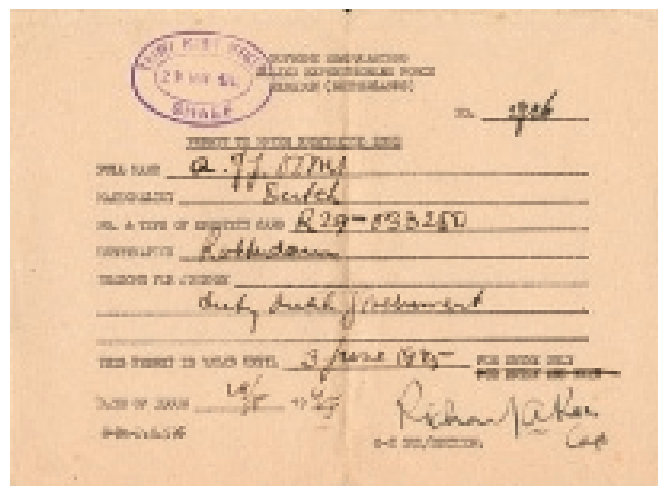
WETENSCHAPPELIJKE CARRIÈRE Na de oorlog pakte Koos zijn studie scheikunde weer op en deed in 1948 zijn kandidaatsexamen. Na het kandidaatsexamen moest hij aansluitend verplicht in militaire dienst, in die tijd nog drie jaar vanwege de onafhankelijkheidsoorlog in Nederlands-Indië. Koos ontsprong aanvankelijk de dans, want hij kreeg een baan aangeboden op het nieuwe Chemisch Laboratorium van de Rijksverdedigingsorganisatie (RVO) van TNO. Na de Tweede Wereldoorlog was besloten om het militair-wetenschappelijk onderzoek onder te brengen bij TNO en als onderdeel daarvan was in 1948 het RVO opgericht, vooral om meer kennis te verzamelen over de werking van nieuwe zenuwgassen.³ Dit onderzoeksinstituut, dat in de oorlogsjaren vanuit Engeland was aangestuurd, was gevestigd in het voor de Technische Hogeschool gebouwde Scheikundig Laboratorium (Rode Scheikunde) aan de Julianalaan. In de oorlogsjaren was de Julianalaan omgedoopt geweest in Poortlandlaan, het laboratorium had gedurende deze tijd gewerkt onder de naam 'Laboratorium Poortlandlaan'. Tot de verhuizing in 1957 naar de Lange Kleiweg in Rijswijk, bleef het gebouw Rode Scheikunde de basis van het Chemisch Laboratorium.

In juni 1949 werd Koos alsnog opgeroepen voor de militaire dienst. Na de korte basisopleiding werd hij als 'reserveofficier academisch gevormd' gedetacheerd bij RVO-TNO, waardoor hij zijn werkzaamheden op het Chemisch Laboratorium kon voortzetten. Koos werd er in de gelegenheid gesteld zijn werk te combineren met de studies biochemie en farmacologie aan de Universiteit van Utrecht, en microbiologie bij A.J. Kluyver, hoogleraar microbiologie aan de TH Delft.

Direct na de dienstplicht in 1952 rondde Koos zijn studie af met het doctoraalexamen waarna hij weer als onderzoeker bij RVO-TNO in dienst trad. Over zijn wetenschappelijke werk op het Chemisch Laboratorium schreef hij vele publicaties. Een belangrijk deel van zijn onderzoek publiceerde hij in

2 Koos Ooms in militaire dienst, 1950. (PARTICULIERE COLLECTIE)

3 Travel permit voor Koos Ooms om door het geallieerde bezette gebied terug naar Nederland te reizen. (PARTICULIERE COLLECTIE)

4 Het TNO-complex aan de Schoemakerstraat gezien vanaf de flat aan de Professor Evertslaan naar het zuiden, 1983. (SAD 7195, FOTO TON KERKLAAN)

1961 in zijn proefschrift *De reactiviteit van organische fosforverbindingen ten opzichte van een aantal esterasen*. Ofwel: onderzoek naar de werking van zenuwgassen en verwante organische fosforverbindingen. Zijn promotor was J.A. Cohen, directeur van het Medisch-Biologisch Lab van TNO en hoogleraar aan de toenmalige Rijksuniversiteit Leiden. Naast zijn dissertatie publiceerde Koos zijn wetenschappelijke inzichten in tientallen nationale en internationale tijdschriften.

Koos Ooms werd in 1965 benoemd tot directeur van het Chemisch Laboratorium als opvolger van J. van Ormondt. Na een reorganisatie bij TNO in 1978 werd het Prins Maurits Laboratorium (PML) opgericht, een samenvoeging van het Medisch-Biologisch Laboratorium, het Technologisch Laboratorium en het Chemisch Laboratorium van TNO.⁴ Het was de bedoeling om het laboratorium te vernoemen naar

Simon Stevin, de krijgswetenschapper achter prins Maurits, maar deze naam was al vergeven aan een instituut binnen de TH Delft, zodat de stadhouder de eer te beurt viel. Koos Ooms werd de eerste directeur van het nieuwgevormde PML-TNO, een functie die hij tot aan zijn pensioen bekleedde. Onder zijn leiding groeide de organisatie uit tot een gezaghebbend, internationaal instituut.⁵ Zijn pensionering in 1988 viel samen met de viering van 150 jaar chemisch onderzoek in Nederland. Ter gelegenheid hiervan publiceerde de Historische Vereniging Delfia Batavorum in samenwerking met het PML-TNO het boek *Kruit en Krijg. Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium-TNO*, dat werd opgedragen aan Koos Ooms.⁶

In 1988 werd Koos Ooms benoemd tot lid van het bestuur van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkin-

gen Clingendael. Met directeuren als Joris Voorhoeve en Henk Neuman was dit een prima plek om zijn kennis en ervaringen over zijn vakgebied te delen. Na vier jaar werd hij voor een tweede termijn benoemd. In 1996 nam hij afscheid van Clingendael.⁷

NEDERLANDSE ORGANISATIE VOOR TOEGEPAST-NATUURWETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK (TNO)

TNO, een onafhankelijke onderzoeksorganisatie, werd in 1932 opgericht. Zij richt zich op negen maatschappelijke domeinen en werkt daartoe samen met andere partijen. Als publiekrechtelijke organisatie levert TNO oplossingen voor de grote uitdagingen waarmee onze samenleving te maken heeft. De ca. 2600 werknemers (2019) houden zich bezig met innovaties, onderzoeken en data die direct kunnen worden toegepast door bedrijven en overheden. Het hoofdkantoor was tot 2015 in Delft gevestigd in het markante groene gebouw aan de Schoemakerstraat, daarna verhuisde het naar Den Haag.

HET PRINS MAURITS LABORATORIUM: VOORGANGERS EN OPVOLGERS

**1838-1900 – Scheikundig Laboratorium van de Pyrotechnische werkplaatsen, Delft, Paardenmarkt
1900-1930 – Scheikundig Laboratorium, Zaandam
1939-1948 – Scheikundig Laboratorium, Delft, Julianalaan (Rode Scheikunde), in 1940-1945 tijdelijk Laboratorium Poortlandlaan
1948-1957 – Chemisch Laboratorium RVO-TNO, Delft, Julianalaan (start met drie medewerkers, met als directie drs. J. van Ormondt en P.A. Jonquière)
1957-1978 – Chemisch Laboratorium RVO-TNO, Rijswijk, Lange Kleiweg
1958-2005 – Prins Maurits Laboratorium, Rijswijk, Lange Kleiweg
2005-heden – TNO (kerngebied TNO Defensie en Veiligheid), locatie Rijswijk**

ONDERTEKENING VAN HET VERDRAG OP HET VERBOD VAN CHEMISCHE WAPENS

Koos had een bijzondere interesse voor de Tweede Wereldoorlog en hij legde zich specifiek toe op de gevolgen ervan. Hij had een grote bibliotheek van ruim 3000 boeken over oorlogen, wapensystemen, vrede enzovoorts. Ooms werd eind jaren zestig adviseur bij de Ontwapeningsconferentie. Hij deed dat mede om persoonlijke redenen. Chemische wapens ‘discrimineren’ niet, ze maken slachtoffers onder mensen die er niets mee te maken hebben.⁹ Tijdens een cursus in 1973-1974 in Rome bij het NATO Defense College verdiepte hij zich verder in vredes- en veiligheidsvraagstukken.¹⁰ Zijn deelname en bijdrage waren zo indrukwekkend dat hij werd gevraagd om zelf toe te treden tot het College Faculty at Deputy level.

Koos was ook lid van de Pugwash-beweging, een groep wetenschappers die werkte in dienst van de vrede.¹¹ Tijdens de burgeroorlog die in de jaren zestig in Jemen woedde, gebruikten Egyptische troepen mosterdgas tegen Jemenitische rebellen. Secretaris-generaal van de Verenigde Naties, U Thant, richtte daarom in 1969 een onderzoekscommissie op voor de bestudering van deze problematiek die een plaats kreeg in de Geneefse ontwapeningsconferentie. Koos werd technisch-wetenschappelijk adviseur van de Nederlandse diplomaten in Genève én van de minister van Buitenlandse Zaken.¹² In 1977 werd hij benoemd in de Adviescommissie en in 1980 werd Koos volwaardig lid van de Nederlandse delegatie van de Conferentie over Ontwapening in Genève. Elk jaar vergaderde hij met deze delegatie de hele maand juli, daarna woonde hij in september de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in New York bij.

5 Chemical Weapons Convention-penning, uitgereikt bij de ondertekening van het Verdrag van het Verbod op Chemische Wapens in 1993. (PARTICULIERE COLLECTIE, FOTO STEPHAN VAN DER LINDEN, AMSTERDAM)

Dit vele werk leidde na 23 jaar eindeloos onderhandelen, op 3 september 1992 in Genève op de Conferentie van Ontwapening, tot de vaststelling van het Verdrag op het Verbod van Chemische Wapens – Chemical Weapons Convention (CWC), een wereldwijd verbod op het gebruik en in voorraad hebben van chemische wapens. Door zijn technische expertise, zijn persoonlijke betrokkenheid, diplomatie en grote ervaring verwierf hij met dit soort uitputtende besprekingen een groot internationaal respect. Koos was een van de weinigen, zo niet de enige, die er alle 23 onderhandelingsjaren bij betrokken is geweest, en daarmee een van de weinigen die de geschiedenis van de onderhandelingen helemaal paraat had. Zijn invloed blijkt ook uit het feit dat de beschrijving van de chemicaliën die gebruikt kunnen worden voor de productie van chemische wapens in de wandelgangen de ‘Lijst Ooms’ wordt genoemd.¹³

De daadwerkelijke ondertekening van het CWC was op 13 januari 1993 in Parijs door Boutros Boutros-Ghali, George Bush sr., François Mitterrand, Boris Jeltsin en vele andere machthebbers. In totaal ondertekenden 137 landen het Verdrag.¹⁴ De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Pieter Kooijmans, de betrokken diplomaten en Koos Ooms vertegenwoordigden Nederland. Vier jaar later, op 29 april 1997, werd het verdrag officieel van kracht.

In datzelfde jaar werd de Organization for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW) – Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens – opgericht, het uitvoerend orgaan van het verdrag. Alle deelnemende landen werden automatisch lid van de OPCW.¹⁵ De OPCW vermeldt anno 2019 dat 97 procent van de voorraden chemische wapens vernietigd zijn en dat 183 landen zich hebben gecommitteerd aan het verdrag. Er zijn 196 internationaal erkende onafhankelijke staten, dus 98 procent van de wereldbevolking leeft in een gebied waar dit verdrag geldt.

 DE OPCW IN DEN HAAG, MEDE DANKZIJ KOOS Vóór het in werking treden van het Verdrag op het Verbod van Chemische Wapens kreeg de Nederlandse delegatie de opdracht de nieuwe VN-organisatie OPCW naar Nederland te halen. Maar ook Wenen, Genève en Brussel dongen mee om dit felbegeerde instituut. De Nederlandse delegatie bij de Preparatory Commission for the OPCW

OPCW

6 Chemische kennis ingezet voor wereldvrede: het logo van de Organization for the Prohibition of Chemical Weapons.

benoemde Koos tot wetenschappelijk adviseur. Dit was een slimme zet, want dankzij zijn inzet en zijn grote bekendheid bij alle deelnemers kozen de Verenigde Naties in 1992 voor Den Haag: de internationale stad van vrede, recht en veiligheid.¹⁶ Na eerst gevestigd te zijn geweest in tijdelijke onderkomens werd het nieuw ontworpen gebouw aan de Johan de Wittlaan in Den Haag in 1998 officieel geopend door koningin Beatrix.

Als eerbetoon aan Koos, voor zijn enorme inzet voor het CWC-verdrag, is na zijn overlijden één van de vergaderzalen in het gebouw naar hem vernoemd: de ‘Ooms Room’. In 2006 onthulde toenmalig minister-president Jan-Peter Balkenende, in het bijzijn van echtgenote Marianne Ooms een foto van Koos Ooms bij deze zaal. De kers op de taart was de Nobelprijs voor de Vrede die ‘zijn’ OPCW in 2013 mocht ontvangen.¹⁷ Helaas heeft hij dit niet zelf mogen meemaken.

De impact van het CWC-verdrag was groot. Het betrof niet alleen de militair-chemische bedrijven, maar tevens de volledige chemische industrie, aangezien soortgelijke middelen ook worden gebruikt in de farmacie en bij gewasbestrijding. De omschrijving van al deze grondstoffen – de ‘Lijst Ooms’ – was dan ook een omvangrijk deel van deze overeenkomst. Bovendien vallen alle industrieën die deze grondstoffen gebruiken onder het controleregime van OPCW. Dit was een groot dilemma in verband met eventuele concurrentieproblematiek. De inspecteurs moeten immers toegang kunnen krijgen tot alle bedrijven en laboratoria waar met de in de lijst vermelde stoffen gewerkt wordt. Uit concurrentieoverweging was het vrijgeven van deze informatie een heikel punt.

Met enige trots wist Koos te vertellen dat het PML-TNO een grote bijdrage heeft geleverd in de controle van de chemische bedrijven bij hun betrokkenheid van de productie van strijdgassen. In een interview in *TNO Kontakt* is door Ed Breeman het volgende opgetekend:

7 De OPCW is het uitvoerend orgaan van het Verdrag van het Verbod op Chemische Wapens en heeft zijn hoofdkantoor in Den Haag aan de Johan de Wittlaan. (PARTICULIERE COLLECTIE)

‘Onderzoekers van de Researchgroep Analytische Chemie van het PML-TNO hebben geprobeerd een bijdrage te leveren aan de oplossing van dergelijke problemen. Enkele jaren geleden ontwikkelden zij een methode om te kijken of een chemische fabriek bepaalde strijdgassen maakt zonder dat controleurs de fabriek binnen hoeven te gaan. Chemische fabrieken lozen hun afvalwater meestal in rivieren of kanalen. Tot op enkele honderden meters stroomafwaarts kunnen internationale controleurs met de TNO-methode de aanwezigheid vaststellen van methylfosfonzuur. Deze stof is een kenmerkend afvalproduct van bijna alle zenuwgassen, de gevaarlijkste chemische wapens. Als er (een zeer kleine hoeveelheid) methylfosfonzuur in het afvalwater zit, is het zeer waarschijnlijk dat de fabriek zenuwgassen zoals Sarin, Soman, VX of Tabun

vervaardigt. Dr. Ooms: “Als er geen methylfosfonzuur in het afvalwater zit, is betreden van de chemische fabriek veel minder dringend. Deze TNO-methode is in Genève best wel aardig ontvangen en zal zeker mee worden genomen in het verdere internationale overleg. Het is leuk dat je als wetenschapper iets kunt bijdragen aan het tot stand komen van een verdrag tegen chemische wapens.”¹⁸

In een recent gesprek van de auteur Marinus Hom met de ontwikkelaar van deze methode, Albert Verweij, gaf deze trots aan dat de detectiemethode goed gewerkt heeft en intussen sterk verbeterd is. De ontdekking van deze detectiemethode is gepubliceerd in een artikel in het wetenschappelijke tijdschrift *Science*.¹⁹

AAN TAFEL MET DE REGERING HOESSEIN

De United Nations Special Commission (UNSCOM) werd in 1991 door de Verenigde Naties opgericht om toe te zien op de belangrijkste voorwaarden voor de wapenstilstand na de Golfoorlog, met name dat Irak zich vrij zou maken van massavernietigingswapens.²⁰ Hiervoor benoemden de Verenigde Naties wapeninspecteurs die ook de onderhandelingen voerden. De commissie startte onder leiding van de Zweed Rolf Ekéus, die in 1997 werd opgevolgd door de Australiër Richard Butler. Ze bestond uit 21 leden onder wie Koos Ooms. Vanuit Bahrein was hij aanwezig bij de vele besprekingen, maar ook bij enkele inspectietochten. Wie Koos kende, wist ook dat hij de gave van het woord had: hij wist te overtuigen. Bovendien werd hij vertrouwd vanwege zijn brede kennis, maar ook als mens. Zo onderhandelde hij jarenlang met de naasten van Saddam Hoessein. Met vicepresident Tariq Aziz zat de commissie urenlang rond de tafel om toegang tot alle gebieden te krijgen en vooral ook om de laatste wapens te vernietigen. UNSCOM heeft samen met een groep van 165 internationale inspecteurs in de zeven jaar dat zij actief was nagenoeg alle wapensystemen ontmanteld en laten vernietigen. Op cruciale punten werden camera's geplaatst en er was de afspraak dat er inspecties uitgevoerd konden worden. De regering van Irak wilde af van de zware sancties van de Veiligheidsraad, maar de coalitiepartners waren verdeeld en kondigden niet snel genoeg vermindering van de sancties af waardoor er een impasse ontstond. Daarop heeft de regering van Irak de samenwerking met de inspecteurs van UNSCOM eenzijdig stopgezet en op 31 oktober 1998 beëindigde Irak de toestemming voor verdere inspecties; de dreiging van een inval door de Verenigde Staten werd voelbaar. Achter de schermen onderhandelden enkele leden van UNSCOM, in opdracht van Kofi Annan, de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, nog enkele maanden met de regering van Saddam Hoessein. Een nieuw akkoord was in de maak, maar zoveel geduld hadden de Verenigde Staten niet.

Op 16 december 1998 voerde de regering van de VS onder leiding van president Bill Clinton, samen met het leger van het Verenigd Koninkrijk, onder de naam Operation Desert Fox een grootschalige raketaanval uit.²¹ Deze inval was naar idee van Koos Ooms volstrekt onnodig en was voor hem dan ook een buitengewoon grote teleurstelling. Het werk van de

UNSCOM werd hierdoor onmogelijk gemaakt en de UNSCOM werd derhalve in 1999 ontbonden.

Koos Ooms was een bescheiden mens, die het beste voor had met de mensheid en die zelf het goede voorbeeld gaf door zijn footprint op deze aarde zo bescheiden mogelijk te laten zijn. Hij reisde voor zijn internationale werk met het vliegtuig,

8 Koos Ooms stond aan de wieg van het Verdrag van het Verbod op Chemische Wapens. (PARTICULIERE COLLECTIE)

maar privé was hij een fanatiek treinreiziger. In zijn schaarse vrije tijd nam hij met plezier buurjongetje Rutger mee om hem per trein een stuk van Nederland te laten zien met onderweg een paar leuke en leerzame tussenstops. Met grote regelmaat, maar vooral tijdens de Irak-periode kreeg hij dagelijks meerdere aanvragen voor interviews in vele media. Experts worden hiervoor altijd betaald, maar Koos weigerde pertinent: 'Het is mijn burgerplicht om aan deze uitnodigingen belangeloos gehoor te geven en zo de wetenschap te delen.'

Hij was wars van bijzondere plichtplegingen en zag dan ook als een berg op tegen deze activiteiten, zoals in 1973 de viering van zijn 25-jarige dienstverband bij TNO. In het artikel over dit jubileum in *TNO Kontakt* staat: 'Het dankwoord van dr. Ooms was precies, zoals die hem van nabij kennen konden verwachten. In een ontspannen stijl en vol humor bedankte hij voor de woorden van vriendschap en waardering, voor de geschenken, van de aanwezigheid van zovelen. Hij had wel wat opgezien tegen deze jubileumviering.' Zijn vrouw had hem daar echter overheen geholpen met de opmerking: 'Het is net of je met pensioen gaat, maar je mag morgen terugkomen.'²²

DE MENS ACHTER DE WETENSCHAPPER

Koos Ooms was in alles snel: hij bewoog snel, hij dacht snel en nam ook snel een weloverwogen besluit. Hij was buitengewoon geïnteresseerd in nieuwe technologische ontwikkelingen en verzot op complexe rekenmachines en zijn computer. Zodra er een sneller of beter systeem op de markt kwam, was Koos de eerste die het kocht. En na ieder bezoek aan de Verenigde Staten kwam hij met de nieuwste gadgets thuis. Eenzelfde interesse had hij ook voor fotografie. Er zijn mooie fotoreportages van zijn vakantie-reizen, maar helaas geen enkele van zijn indrukwekkende missies voor de Verenigde Naties. Als verwoed muziekliefhebber van boogie-woogie tot jazz (Eroll Garner, Toots Thielemans, Stephane Grapelli) nam hij op al zijn reizen nieuwe cd's mee naar huis en voor zijn vrouw altijd wel een paar cd's met klassieke muziek.

In 1953 was hij op een stormachtige dag getrouwd, met Marianne de Regt. Marianne: 'Na het huwelijksdiner werden we door een familielid met de auto naar onze nieuwe woning

9 In 1988 ontving Koos Ooms als vierde niet-militair de prestigieuze Prins Mauritsmedaille. (PARTICULIERE COLLECTIE)

in Rijswijk gebracht. De tocht voerde langs de Vliet en het viel de bestuurder, die werkzaam was bij een waterschap, op dat het water in de Vliet gevaarlijk veel hoger stond dan normaal. Die nacht, 1 februari 1953, werd Zeeland getroffen door de grote Watersnoodramp.'

10 Prins Mauritsmedaille.
(PARTICULIERE COLLECTIE,
FOTO STEPHAN VAN DER LINDEN,
AMSTERDAM)

Koos en Marianne woonden vanaf 1967 jarenlang op de Florence Nightingalelaan in Delft. Daarnaast hadden zij een vakantiebungalow in Ouddorp. Koos genoot ervan om daar in zijn Triumph TR7 naartoe te rijden, maar bij mooi weer ging hij ook wel met de fiets. Hoewel Koos veel kon en deed in weinig tijd lukte het hem vaak niet om zijn verjaardag te vieren of die van anderen te bezoeken, omdat hij in het buitenland zat.

Tijdens zijn sporadische bezoeken aan anderen vertelde hij vol passie en beeldend over zijn werk voor de Verenigde Naties, vooral over de ontmoetingen en onderhandelingen in Irak, met de regeringsleden van Saddam Hoessein. Gruwelikheden liet hij achterwege, dat was meer voor de landelijke pers.

In 1996 verhuisden Koos en Marianne van Delft naar Alfaz del Pi in Spanje. Het vooruitzicht was het heerlijke klimaat, maar ook de goede medische voorzieningen – mocht dat nodig zijn – én een internationaal vliegveld in de buurt. Dat laatste was noodzakelijk vanwege zijn doorlopende activiteiten voor de Verenigde Naties. Koos en Marianne hebben helaas niet

lang van een rustiger leven in Spanje kunnen genieten. Na een kort ziekbed overleed Koos op 6 september 1999; in kleine kring werd hij in Villajoyosa gecremeerd. De ambassadeur van Nederland in Spanje vertegenwoordigde de Nederlandse regering en Anne-Marie van Noort vertegenwoordigde TNO als voormalig directiesecretaris.

ONDERSCHEIDINGEN Oud-directeur J. van

Ormondt, Ooms' voorganger op het Chemisch Laboratorium, reageerde in de jaren zeventig geschrokken op persberichten die schreven dat overwogen werd om de lintjes-regen af te schaffen. Hij nam het initiatief om de inzet van Koos voor de wereldvrede te belonen met een lintje nu dit nog kon. Op 29 april 1975 werd Koos door de toenmalige minister van Defensie, ir. Henk Vredeling, benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Dit zou niet het laatste lintje van verdienste zijn.

Koos Ooms werd bij zijn afscheid van TNO in 1988 tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw benoemd. Tijdens het symposium *Wetenschap en ontwapening* in de Nieuwe Kerk in Den Haag kreeg hij de versierselen opgespeld door de toenmalige minister van Defensie, dr. Wim van Eekelen.

Met regelmaat werd Koos Ooms gevraagd voor gast-colleges op vele universiteiten. Zo ook op zijn oude Universiteit van Utrecht over conflict- en veiligheidsrecht. Het was de tijd dat alles wat een uniform droeg taboe was, en mensen betrokken bij defensieonderzoek waren al helemaal verdacht. Studenten verschenen dan ook in 'uniforme' spijkerbroek en T-shirt, waarop Koos zei: 'Ik zie dat u allen in uniform bent', hetgeen door de studenten meesmuilend werd aangehoord. Maar Koos wist alle studenten met zijn enorme kennis en rustige en zachtmoedige stem van begin tot eind te boeien. Vragenuurtjes liepen dan ook met regelmaat uit. Ook studenten van het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM) en de Koninklijke Militaire Academie (KMA) werden door Koos Ooms ingewijd in de problematiek rond chemische en biologische wapens, nucleaire strategie en ontwapening. Mede hiervoor werd Koos in 1988 geëerd met de zeer prestigieuze Prins Mauritsmedaille van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'. Koos was de vierde niet-militair die deze eremedaille ontving. Vóór hem viel de eer te beurt aan

onder anderen prins Bernhard. Zijn oorkonde die werd uitgereikt bij de huldiging draagt het volgnummer 39. Toenmalig minister van Buitenlandse Zaken, mr. Hans van den Broek, reikte hem de versierselen uit. Felicitaties kwamen vanuit het hele land, maar een bijzondere felicitatie kwam per telegram van prins Bernhard: 'Vanuit Engeland wens ik u van harte geluk met de aan u verleende Prins Mauritsmedaille.' In zijn laudatio zei minister Van den Broek over Koos:

'Zonder enige overdrijving wil ik stellen dat de door dr. Ooms sinds 1969 aan de onderhandelingen over een "chemische wapens verdrag" geleverde bijdrage van uitzonderlijke betekenis is geweest. Of hij nu een diploma-tiek wetenschapper of een wetenschappelijk diplomaat is, weet ik niet. Zoveel is zeker, dat hij in beide milieus een onaantastbare reputatie van inzet, toewijding en professionele kennis bezit. Dr. Ooms' specifieke inbreng is altijd met name gericht geweest op het zoeken naar verificatiemiddelen met betrekking tot de niet-productie van chemische wapens. Als een van zijn vele initiatieven rond de onderhandelingen noem ik dat mede door zijn toedoen in 1987 een bijeenkomst in Genève werd belegd tussen vertegenwoordigers van de chemische industrie en onderhandelaars uit de veertig staten van de ontwapenings-conferentie. Ik vind het een hele geruststelling dat dr. Ooms na zijn formele afscheid bij TNO zijn werk op een ad-hocbasis blijft voortzetten.'

Koos reageerde hierop als volgt: 'Het is de taak van de wetenschapper, de politicus te wijzen op de verschillende opties, en de consequenties van die opties.'²³

POSTUUM EERBETOON De inzet van Koos

Ooms voor wereldwijde vrede was zo groot en had zoveel impact dat hij ook na zijn overlijden niet wordt vergeten. Zijn inzet voor het verdrag over chemische wapens wordt bij vele gelegenheden genoemd. Bij officiële gelegenheden is zijn echtgenote Marianne nog altijd een eervolle gast. Niet alleen heeft het OPCW-gebouw in Den Haag een naar hem vernoemde vergaderruimte, de Ooms room, ook wordt voor de beschrijving van alle chemicaliën nog altijd de 'Lijst Ooms'

11 Koos en Marianne Ooms met minister Van den Broek na de uitreiking van de Prins Mauritsmedaille, 1988. (PARTICULIERE COLLECTIE)

gebruikt. In 2001 schreef Eric P.J. Meyer, hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht, het boek *Issues of Arms Control Law and the Chemical Weapons Convention*, dat aan Koos Ooms werd opgedragen. De opdracht luidt: *This volume is dedicated to the memory of dr. Koos Ooms (1925-1999).*

Ook na zijn overlijden worden zijn visie en ideeën nog altijd ingezet voor de wereldvrede. Zijn levensmotto luidde: 'Overzie de situatie en kijk vooruit.'

NOTEN

- * De auteurs danken Marianne Ooms voor haar geduld en haar inzet voor het aanleveren van relevante informatie en materiaal. Zij danken Marlies van Voorthuizen-van Noort, senior communicatiespecialist en dochter van Anne-Marie van Noort, voor het bewerken van de aantekeningen tot een leesbaar script.
- 1 De naam van dit artikel is ontleend aan 'Biochemicus van wereldfaam' (necrologie), in: *NRC Handelsblad*, 10 september 1999. Voor dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van www.delpher.nl. Een aantal interviews met A.J.J. Ooms, op chronologische volgorde: H.F. van Loon, 'Expert Ooms over oproep NATO-bevelhebber', in: *De Telegraaf*, 10 januari 1981; H.F. van Loon, 'Chemische wapens hoeksteen Sovjetlegers', in: *De Telegraaf*, 24 maart 1984; 'Verdrag chemische wapens lijkt haalbaar', in: *Nederlands Dagblad*, 24 maart 1984; Ed Breeman, 'Ooms: Verdrag chemische wapens kan er snel zijn', in: *TNO Kontakt*, 15 februari 1985, 4-5; 'Ministers installeren adviesraad voor vrede en veiligheid', in: *NRC Handelsblad*, 15 oktober 1985; Hans de Vrey, 'Dr. Ooms, peetvader van verbod op chemische wapens', in: *Trouw*, 23 januari 1988; Felix Eijgenraam, 'Gifgas expert naar Irak', in: *NRC Handelsblad*, 6 mei 1991; S. van der Driel, 'C-wapens liggen te lekken in de zon', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 4 oktober 1991; 'VN-commissie over Irak ontevreden over hulp uit Den Haag', in: *De Volkskrant*, 19 december 1992; Hetty Nietsch, 'Een leven lang in het gif', in: *Trouw*, 13 maart 1993; J.A.E. Vermaat, Dr. Ooms al een halve eeuw in de ban van strijdgasen', in: *Reformatorisch Dagblad*, 18 juni 1994; Rudie van Meurs, 'Chemische wapens geen leuk onderwerp', in: *Vrij Nederland*, 20 april 1995; <https://chg.kncv.nl/geschiedenis/biografieen/o/ooms-a.j.j>.
- 2 Ook Wikipedia vermeldt zijn deelname als Engelandvaarder, zie https://en.wikipedia.org/wiki/Jack_Ooms. Hans Schippers, 'Bescherming tegen chemische oorlogvoering', in: Harry Lintsen (red.), *Tachtig Jaar TNO 1932-2012* (Delft/Eindhoven 2012) (184-188) hier 187-188 vermeldt dat Ooms vluchtte, omdat hij weigerde de loyaliteitsverklaring van de Duitsers te tekenen. Hij noemt hem geen Engelandvaarder, wel dat hij grotendeels lopend naar Spanje en later naar Portugal trok, om vandaaruit naar de Verenigde Staten te reizen, waar hij dienst nam in het Amerikaanse leger. In 1944 landde hij als militair in Zuid-Frankrijk.
- 3 De kern van dit chemisch laboratorium TNO leeft voort in TNO Defensie & Veiligheid; <https://chg.kncv.nl/activiteiten/voorgaande-activiteiten/gas-en-tegengas>
- 4 Sinds 2005 maakt het Prins Maurits Laboratorium deel uit van TNO Defensie & Veiligheid.
- 5 'Biochemicus van wereldfaam'.
- 6 H.L. Houtzager e.a. (red.), *Kruit en Krijg. Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium TNO* (Amsterdam 1988) serie-uitgave van het Historisch Genootschap Delfia Batavorum, nummer 15. Zie voor een boekbespreking: J.M. Dirkzwager, in: *Gewina*, vol. 12 (1989) 101-103.
- 7 Clingendael: <https://www.clingendael.org/nl>
- 8 C.W. de Jong, 'Uit Delft en weer terug', in: Houtzager e.a. (1988) 219-228.
- 9 Schippers (2012) 188; [https://www.histech.nl/files/get/publications/TACH-TIG%20JAAR%20TNO%20\(digitaal\).pdf](https://www.histech.nl/files/get/publications/TACH-TIG%20JAAR%20TNO%20(digitaal).pdf)
- 10 https://en.wikipedia.org/wiki/NATO_Defense_College
- 11 <https://pugwash.org/>
- 12 'Biochemicus van wereldfaam'.
- 13 'Biochemicus van wereldfaam'.
- 14 <https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention>; Schippers (2012) 187.
- 15 <https://www.opcw.org>
- 16 Schippers (2012) 188.
- 17 Bij het tienjarig bestaan van de OPCW in 2007 onthulde koningin Beatrix een monument ter herinnering aan alle slachtoffers van chemische wapens.
- 18 Ed Breeman, *TNO Kontakt* (15 februari 1985) 4-5.
- 19 Albert Verwey e.a., 'Chemical Warfare Agents. Verification of Compounds Containing the Phosphorus-Methyl Linkage in Waste Water', in: *Science*, 204 (11 mei 1979) 616-618.
- 20 UNSCOM: een door de VN ingestelde commissie voor volledige ontwapening van chemische, biologische en nucleaire wapens, <https://www.un.org/Depts/unscom/unscom.htm>
- 21 Operation Desert Fox: [https://en.wikipedia.org/wiki/Bombing_of_Iraq_\(1998\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Bombing_of_Iraq_(1998)).
- 22 *TNO Kontakt* 17-3 (maart 1973) 62-63.
- 23 *Armex*, uitgave van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger', 73-1 (januari 1989) 6-8.

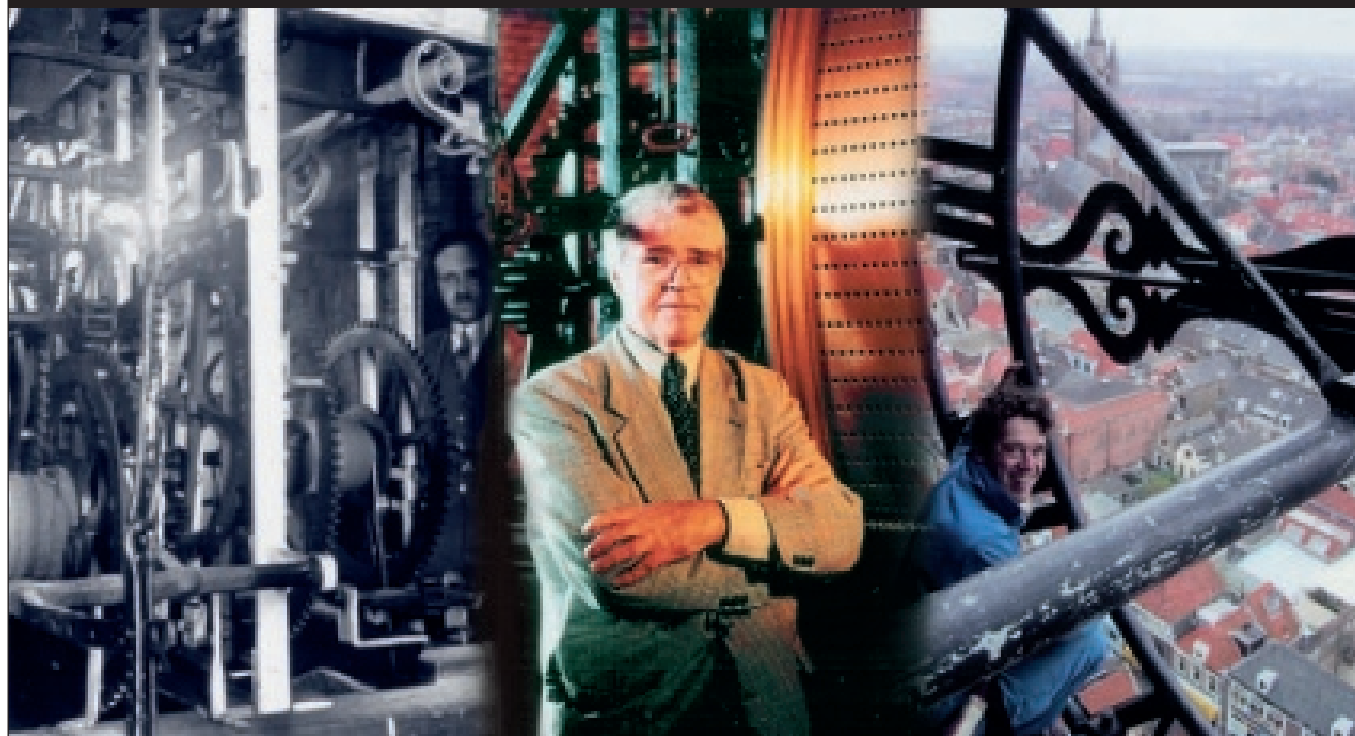
De Salamander

de drogisterij van Delft

Drogisterij
De Salamander
Markt 47
2611 GR Delft
015 212 3777
info@salamanderdelft.nl
www.salamanderdelft.nl

3 GENERATIES VAN LOENEN

Willem van Loenen

Gert van Loenen

Tjan van Loenen

sinds 1842 is ons bedrijf gespecialiseerd in het restaureren van klokken en horloges.
sinds 1919 onder de naam van Loenen, dus dit jaar **101** jaar.
sinds 1966 zijn wij ook stadsuurwerkmaker van de stad Delft.

Van Loenen
de horloge-speciaalzak van Delft

Markt 63, 2611 GS Delft | 015 2188735
www.vanloenen.nl

Rubrieken

Kroniek over 2019

Samengesteld door Gab L. Lansbergen

JANUARI

2 Chris Oomen ontvangt de Bronzen Hugo. De directeur van zorgverzekeraar DSW is door de lezers van *Delft op Zondag* uitgeroepen tot de Bekendste Delftenaar van 2018.

5 Tijdens de openluchtnieuwjaarsreceptie op de Markt brengt burgemeester Marja van Bijsterveldt een toast uit op 2019. Ze merkt op dat de stad goud in handen heeft met zijn verleden, het heden en de toekomst. Ze vraagt aandacht voor verbondenheid van alle inwoners. Zij opent tevens het themajaar Delft en de Gouden Eeuw.

5 In de eerste helft van 2018 werd 45 procent van de sociale huurwoningen in Delft toegekend aan Delftenaren. De resterende woningen gingen naar mensen van buiten de gemeente. Delftse woningzoekenden hadden in 2014 nog 15,8 procent kans op een sociale huurwoning, dat is nu 9,7 procent.

11 Station Delft Zuid wordt verbouwd en krijgt een overkapping bestaande uit zonnepanelen. De capaciteit gaat van twee naar vier sporen. Staatssecretaris Stientje van Veldhoven opent samen met de gemeente Delft en spoorbeheerder ProRail de werkzaamheden. Het station wordt volledig energieneutraal en zal in 2023 worden opgeleverd.

17 januari (FOTO
DANIËL VERKLUK,
[HTTP://VERKLUK.NL/](http://verkluk.nl/))

12 In 2018 rukte de brandweer 35 keer uit voor een autobrand, een stijging van 30 procent in vergelijking met 2017. Vanuit de gemeenteraad wordt gevraagd om actie van de politie.

17 Burgemeester Marja van Bijsterveldt opent op de campus van de TU Delft het RoboHouse, waar nieuwe technologische toepassingen op het gebied van robotica en kunstmatige intelligentie worden ontwikkeld. Dit initiatief van TU Delft, Festo, ABB, TNO, InnovationQuarter en Robo-Valley is tegelijk opgezet als een expositie-, innovatie- en leercentrum voor bezoekers.

17 Het Hoogheemraadschap Delfland trekt aan de bel met de *Zwemwater-evaluatie 2018*. Vooral de waterspeel-

tuinen scoren slecht, de bacterieconcentraties daar overschrijden ruim de norm. Het terugkerende probleem van blauwalg in het zwemwater van de Delftse Hout moet definitief worden bestreden. Delfland en de gemeente gaan zich hier samen sterk voor maken.

17 In het kader van het internationale themajaar Rembrandt en het Delftse Gouden Eeuwjaar heeft bij Royal Delft de opening plaats van de tentoonstelling *Glorious Delft Blue*. Naast iconische stukken van Royal Delft zijn er ook bijdragen van moderne ontwerpers.

22 Het Stadsarchief ontvangt het boekje met de afscheidsbrieven van Harmen Schinckel: *Den Delfschen martelaer ofte Laetste afscheyd-brieven van Har-*

22 januari (FOTO FRED LEEFLANG)

mannus Schinckel. Annet Thoms schenkt het boekwerkje, dat Schinckels achterkleinzoon Theodorus Verburch in 1652 uitgaf. Harmen Schinckel werd in 1568 op de Markt in Delft onthoofd vanwege het drukken van 'ketterse' teksten.

24 Uit onderzoek van de Delftse studentenvakbond VSSD blijkt dat 18 procent van de studenten last heeft van stress. Dat leidt tot studievertraging, burn-out en toenemend bezoek aan studentenpsychologen. De voornaamste oorzaken zijn studiegerelateerd, maar ook de invoering van het leenstelsel geeft stress.

FEBRUARI

1 Het AD meldt dat uit een recent koopstromenonderzoek blijkt dat de bestemming van winkelpanden aan het schuiven is. De binnenstad telde 338 winkelpanden

in 2016, dat is gedaald naar 312. Toegenomen is het aantal koffietentjes en horecagelegenheden zodat er nauwelijks leegstand is in het centrum van de stad.

4 De gemeenteraad neemt unaniem het besluit om voortaan in Delft alleen nog circulair te bouwen. Dat houdt in dat voor het ontwikkelen, gebruiken en hergebruiken van gebouwen natuurlijke hulpbronnen niet onnodig worden uitgeput, de leefomgeving niet wordt vervuild en ecosystemen niet worden aangetast.

6 Voor de eerste keer wordt de trofee Kleurrijke Delvenaar uitgereikt. De prijs is bestemd voor iemand die Delft een beetje mooier, levendiger en meer eensgezind maakt. Aan Joost Verhoeff, die in augustus 2018 overleed, wordt postuum de eerste onderscheiding toegekend. Joost begon in 1988 met Kobus Kuch, en zorgde er zo mede voor dat de Beestenmarkt een gezellig horecaplein werd. Hij was ook de uitbater van Knus in de Delftse Hout en oprichter van het Bestuurlijk Overleg Binnenstad.

11 Uit onderzoek van Capital Value in samenwerking met ABF Research blijkt dat het woningtekort in de regio Delft en Westland met een tekort van 7,4 procent het hoogste is van heel Nederland. Er zijn vooral nieuwe woningen nodig voor ouderen en starters.

13 In het kader van Valentijnsdag verwelkomt op de kop van de Binnenwatersloot een Delfts blauw kussend paartje de bezoekers van de stad.

14 Met de afsluiting van de Sint Sebastiaansbrug starten vandaag, na dertien jaar overleg, de werkzaamheden voor een nieuwe brug.

15 Het *Plakkaat van Verlatinge*, dat vorig jaar werd uitgeroepen tot pronkstuk van Nederland, is voor een weekend op bezoek in Museum Prinsenhof. Het krijgt een prominente plaats in de tentoonstelling over Willem van Oranje. Het bijzondere document ligt normaal gesproken opgeborgen in het Nationaal Archief in Den Haag.

13 februari (FOTO RENÉ VAN DER KROGT)

21 februari (FOTO PHOTO REPUBLIC VOOR TU DELFT)

17 In volkstuintuincomplex Biesland van tuinvereniging Levenslust hebben vandalen huisgehouden: 80 procent van de tuinen is beschadigd. Ramen zijn ingeslagen, bomen zijn afgezaagd en waardevolle spullen zijn vernield. De totale schade bedraagt 10.000 euro.

18 Burgemeester Marja van Bijsterveldt slaat bij de Koninklijke Nederlandse Munt met behulp van een historische slingers een dukaton, een herslag van de zilveren rijder, een munt uit de zeventiende eeuw. De munt wordt getoond in een unieke munthouder uit het atelier van Royal Delft.

21 Koning Willem-Alexander opent het Microsoft Quantum Lab op de campus van TU Delft. Het laboratorium, een samenwerking van Microsoft, QuTech en de TU Delft, is het eerste lab dat volledig

gericht is op de bouw van een quantum-computer.

23 In de Prinsenkelder van Museum Prinsenhof opent pop-uprestaurant de Hartige Samaritaan weer de deuren. Vluchtelingen, studenten en inwoners werken samen om de integratie en acceptatie tussen nieuwkomers en Nederlanders te bevorderen.

25 De TU Delft streeft naar een CO₂-neutrale campus in 2030. Op dit moment komen er zo'n 1800 medewerkers die binnen een straal van 15 kilometer wonen met de auto naar hun werk. Als proef krijgen honderd medewerkers binnenkort acht weken lang een elektrische fiets, daarnaast stimuleert de TU het thuiswerken en biedt men de mogelijkheid aan van een ov-kaart gecombineerd met een e-step of een ov-fiets.

MAART

2 Uit de nieuwe editie van de AD Misdaadmeter blijkt dat Delft in het afgelopen jaar onveiliger is geworden, de stad klimt van plek 47 naar plek 34. Het aantal auto-inbraken nam af met 40 procent, maar er was een toename bij inbraken in woningen van 5 procent en in schuren en garages van 22 procent. De aangifte voor mishandeling steeg van 239 in 2017 naar 291 in 2018. De gemeente en de politie geven in het Veiligheidsplan 2019-2022 prioriteit aan de aanpak van woning-inbraak, straatroof en overvallen.

7 Woningcorporatie Vidomes en aannemer BAM beginnen met de sloop van de 36 maisonnettewoningen in de Van der Goesstraat en de Van Schuijlenburchstraat. In plaats daarvan komen er sociale huurwoningen: 68 appartementen en 23 eengezinswoningen.

12 De beroepenvoorlichting Delft on Stage in de sporthal De Buitenhof trekt massa's scholieren.

12 maart (FOTO FRED LEEFLANG)

15 Joke Verplanke van Water Natuurlijk pleit voor het uitbaggeren van de grachten ter bevordering van de waterkwaliteit; het heeft meer dan twintig jaar geleden voor het laatst plaatsgevonden. Het Hoogheemraadschap is terughoudend vanwege de kosten, maar wil ook niet te veel planten uit het water halen en gevaarlijke stoffen zoals lood en ijzer opwoelen.

16 De bibliotheek van Stadsarchief Delft heeft een groot aantal historische tijdschriften laten digitaliseren. Naast de jaargangen 1882-1951 van *De Fabrieks-bode*, het personeelsblad van de Delftse Gist- en Spiritusfabriek onder andere ook het *Jaarboekje voor de stad Delft*, *De Spiegel* en het *Delftsch Studenten-weekblad*.

19 Ondanks de bezwaren van DSM Delft, dat bang is voor klachten over geluidsoverlast, zet de gemeente de bouw van woningen bij de voormalige Pastoor van Arskerk door. Ook de bezwaren van het Cuypersgenootschap, dat al eerder een rechtszaak in deze verloor, legt de gemeente naast zich neer.

20 Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten haalt de nieuwkomer Forum voor Democratie 10,2 procent van de stemmen en wordt daarmee achter GroenLinks (16,8 procent), D66 (16 procent) en VVD (13,5 procent) de vierde partij van Delft.

29 In het Prinsenkwartier presenteert Jan van der Mast de uitgebreide biografie *Jacques van Marken, de eerste sociaal ondernemer van Nederland*. Van

dezelfde auteur verscheen in 2015 de roman *Agnet*, zij was de echtgenote van Van Marken.

APRIL

5 In de Oude Kerk opent burgemeester Marja van Bijsterveldt de expositie *Herren, het Passieverhaal in beeld*, waarin acht in de vergetelheid geraakte staties uit de voormalige Sint-Hippolytuskkerk (gesloopt in 1974) na een uitgebreide restauratie te zien zijn. De staties werden tussen 1922 en 1925 ontworpen en gemaakt door de Delftse kunstenaar Herman Veldhuis. In 2014 nam de Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft het initiatief de Jugendstil kunstwerken te laten restaureren en tentoon te stellen.

12 Het tien meter hoge beeld *Mikkel* van Tom Claassen, dat sinds 2017 jaarlijks op festival Lowlands als poortwachter fungeert, vraagt ter hoogte van het Sint Agathaplein om aandacht voor de expositie in Museum Prinsenhof *MOJO Backstage, Delftse meesters in de muziekindustrie*. Het beeld zou tot september blijven staan, maar is na een paar weken al weggehaald om niet bekendgemaakte redenen.

14 Jan van der Mast neemt het initiatief tot een museum over Jacques van Marken, de grondlegger van de Gist- en Spiritusfabriek en de Nederlandse Oliefabriek, en de stichter van het Agnetapark.

15 Uit een tussentijdse evaluatie blijkt dat de klachten over studentenoverlast toenemen. De huisvesting schiet tekort,

de 'verkamering' van woningen neemt nog steeds toe en het aantal studenten is ieder jaar groter. Uit de laatste CBS-cijfers blijkt dat van de 101.000 inwoners er 20.000 tussen de 15 en 25 jaar zijn. De gemeente probeert ambassadeurs te werven bij bewoners, studentenverenigingen, de studentenvakbond en studentenhuusvesters.

12 april (FOTO RENÉ EN PETER VAN DER KROGT)

19 april (FOTO FRED LEEFLANG)

19 Op het stadhuis ontvangt burgemeester Marja van Bijsterveldt premier Mark Rutte en minister Hugo de Jonge om aansluitend de uitvoering van de *Matthäus Passion* in de Nieuwe Kerk bij te wonen. Ook aanwezig zijn oud-premier Jan Peter Balkenende, burgemeester van Rotterdam Ahmed Aboutaleb, minister Fred Grapperhaus en CDA'ers Jan Kees de Jager en Sybrand van Haersma Buma.

26 Negen Delftenaren ontvangen een koninklijke onderscheiding. Driemaal betreft het een benoeming tot Lid in de Orde van Oranje Nassau, viermaal tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau en tweemaal tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

MEI

2 Door ondersteuning van beginnende bedrijven heeft Yes!Delft in de afgelopen jaren voor 1400 banen gezorgd. Zeven van de tien startups redden het niet. Het jaarverslag van 2018 kondigt een verbetering van de begeleiding aan. Dat Delft, evenals het Westland, in 2017 en 2018 ruim drie keer zoveel octrooien heeft aangevraagd als elders in het land, houdt verband met het grote aantal innovatieve bedrijven.

4 Studenten van het Delftsch Studenten Corps organiseren drie stadswandelingen met als thema de Tweede Wereldoorlog. Ze leiden deelnemers langs plekken waar

studenten en hoogleraren een rol speelden tijdens de bezettingsjaren. De route gaat onder meer langs de Van Hassellaan, de Schoemakerstraat en het Mekelpark, alle vernoemd naar verzetshelden.

4 Burgemeester Marja van Bijsterveldt en wethouder Bas Vollebregt geven het startschot voor de actie 'Delft is goud, jij bent goud', onderdeel van het Gouden Eeuwjaar. Iedereen die vindt dat een familielid, vriend of collega eeuwige Delftse roem verdient, kan een gouden klinker laten maken, waarmee de Jozefstraat omgetoverd wordt tot een gouden loper.

9 De Franse kunstenaar Olivier Grosse-tête bouwt in een week tijd naast het NS-station, met hulp van studenten bouwkunde, van kartonnen dozen een typisch Delfts trapgevelhuis. Op vrijdagmiddag 10 mei wil hij het kunstwerk weer afbreken, maar door een hevige regenbui donderdagnacht stort het gebouw al voortijdig uit zichzelf in.

9 mei (FOTO PETER VAN DER KROGT)

17 De gebroeders Anton en Gerrit Brands vierden dat zij al vijftig jaren met hun rondvaartboten aan toeristen de stad tonen. Met hard werken hebben zij onder het motto 'niet lullen maar boten vullen' het bedrijf opgebouwd.

18 Inwoners van Delft kunnen vanaf vandaag in het kader van 'Ons Delft, maak de stad!' meepraten over hoe de stad er in 2040 uitziet. De gemeente gaat flink investeren met uitgebreide woningbouw en het creëren van duizenden nieuwe banen. Veel Delftse organisaties presenteren vandaag hun plannen voor de toekomst. Tegelijk vraagt de gemeente input van de bewoners voor de nieuwe Erfgoednota die in 2020 verschijnt. Daarin wordt vastgelegd hoe het stadsbestuur de komende tien jaren wil omgaan met archeologische waarden en historische monumenten.

22 Het college stuurt in de stedelijke ontwikkelingsstrategie aan de gemeenteraad een voorstel om 1,4 miljard euro te steken in gebiedsontwikkeling van met name Nieuw Delft en de Schieoevers. Het grootste deel van het bedrag moet worden aangeleverd door marktpartijen.

23 In verpleeghuis De Bieslandhof heeft de presentatie plaats van het boek *De reis van De Bieslandhof*. Het vertelt het verhaal van bewoners, mantelzorgers, medewerkers en vrijwilligers. Het eerste exemplaar wordt uitgereikt aan bewoonster en schilder Petra Nooijen, die meewerkte aan de totstandkoming van het boek.

17 mei (FOTO RENÉ VAN DER KROGT, 1973)

26 Bij de Europese Verkiezingen op 23 mei kreeg in Delft GroenLinks met 18,9 procent de meeste stemmen. De PvdA werd tweede met 17,6 procent van de stemmen. Het opkomstpercentage was 49,5 procent, dat is 6,8 procent meer dan vijf jaar geleden.

JUNI

2 In een portiekflat aan de Camerlingstraat breekt brand uit nadat op een feestje ruzie is ontstaan. Omwonenden vrezen dat er sprake is van vetes tussen drugdealers die elkaar in de wijk beconcurreren.

3 Paula Kouwenhoven, directeur van kunstcentrum World Art Delft, bracht in

het voorjaar keramisten, schilders, een illustrator en een fotograaf samen om gedurende een week elkaar te inspireren en nieuwe paden te ontdekken rond Delfts blauw. Wethouder Bas Vollebregt opent nu de tentoonstelling *Delft Blue New Images* waar de resultaten getoond worden.

5 Co Verdaas, hoogleraar bij de faculteit Bouwkunde en Gido ten Dolle, directeur Ruimte & Economie van de gemeente Delft ondertekenen een samenwerkingsovereenkomst gebiedsontwikkeling. De gemeente kan bij de ontwikkeling van plannen op het gebied van onder meer woningbouw en energietransitie een direct beroep doen op wetenschappers van de TU Delft.

7 juni
(FOTO FRED
LEEF LANG)

7 Op de gevel van de faculteit Civiele Techniek en Geowetenschappen op de TU Campus wordt een kunstwerk onthuld van 11 bij 5 meter, waarop de belangrijkste rivieren van de wereld in beeld zijn gebracht. Het kunstwerk is een initiatief van het gezelschap Practische Studie, de vereniging van studenten civiele techniek, die dit jaar 125 jaar bestaat.

13 De brief van koning Filips II waarin hij Balthasar Gerards bedankt voor de moord op Willem van Oranje, is onverwacht in Frankrijk opgedoken. De Koninklijke Bibliotheek heeft de brief aangekocht.

14 Met de overhandiging van zijn eigen geboortekaartje geeft wethouder Bas Vollebregt het startsein voor het project 'Stadsarchief – De hort op!' Het moet de inwoners verleiden tot het aanleveren van verhalen, foto's en documenten om zo de geschiedenis voor de toekomst vast te leggen.

18 Vanwege de schoonheid van het gebouw en het belang ervan voor de wetenschap wordt het 'Grote Kantoor' van DSM uit 1907 uitverkoren tot Nationaal Chemisch Erfgoed.

18 De gemeente opent in de hal van het stadskantoor aan het Stationsplein de tentoonstelling *Techtalk*, een expositie van Delftse innovaties die hier worden gemaakt en die ertoe doen.

20 Bij werkzaamheden aan de riolering stuit men naast de Nieuwe Kerk op fundamente van een muur die ooit om de kerk gestaan moet hebben. Tegelijk worden in de Oude Manhuissteeg de restanten van de herberg van Vermeer blootgelegd. (zie ook p. 140) Vooralsnog heeft de gemeente bij gebrek aan financiële middelen geen plan om deze archeologische vondsten tot een toeristische attractie te maken.

23 In café De Nieuwe Prins aan het Oosteinde waar honderd jaar geleden de oprichting plaatsvond, viert de Vereniging van Huurders van Volkstuinen Levenslust het jubileum. In het beginjaar had men de beschikking over 33 tuinen, nu zijn het er 539 op locaties aan de Kerkpolderweg, Hoflaan, Laantje van Levenslust en Bieslandsepad. Begonnen als tuin voor voedselproductie hebben de tuinen nu een meer recreatieve functie. Er is een wachtlijst met 150 belangstellenden.

26 De gemeente heeft een definitief plan opgesteld voor de Schieoevers Noord. Tot 2040 zullen er 15.000 woningen gebouwd worden, en bedrijven die zullen voorzien in 10.000 nieuwe banen. Het plan omvat onder andere een zwembad en een stadspark.

≡ JULI

3 De Raad van State wijst het bezwaar van de Historische Vereniging Delfia Batavorum tegen de aanleg van de voetgangersbrug van de Oude Delft naar het

18 juni (COLLECTIE MAX VAN NOORT)

13 juli (FOTO ESTHER DE CUIJPER)

Arsenaal af. (zie ook p. 151-152) Er komt ook een brug vanaf de Lange Geer.

8 De woningcorporaties Woonbron, Vestia, Vidomes en Duwo sluiten een samenwerkingsovereenkomst met de gemeente Delft en netbeheerder NetVerder om 5000 huurwoningen in de wijken Voorhof en Buitenhof aan te sluiten op een duurzaam warmtenet. In 2023 moet de klus geklaard zijn. De huurders gaan geen hoger tarief betalen.

9 Bij bouwvoorbereidingen in de Spoorzone tussen het stadskantoor en het Bolwerk stuiten archeologen op de muurresten van het station dat in 1847 werd

gebouwd. Er zijn ook andere vindplaatsen blootgelegd uit de periode tussen de vijftiende en negentiende eeuw. (zie ook p. 136-137)

10 De eikenprocessierups die heel het land teistert met jeuk, gaat aan Delft niet ongemerkt voorbij. Preventieve bestrijding kan niet voorkomen dat de rups zich in 115 eiken nestelt.

13 Wethouder Bas Vollebregt onthult in de Jozefstraat de eerste 215 gouden klinkers van de in totaal 600 die in het kader van het project 'Delft is goud, jij bent goud' als cadeau besteld kunnen worden voor een dierbare.

21 Studenten van de TU Delft ontwikkelen een hyperloopcapsule, de Atlas 02, die vanuit stilstand in 1,4 seconden naar 100 kilometer per uur gaat. De topsnelheid ligt boven de 600 kilometer. Het ruimtevaartbedrijf SpaceX in Californië organiseert dit weekend de Hyperloop Pod Competition.

25 Tijdens het Delft Chamber Music Festival worden drie wereldpremières uitgevoerd: *Ex tenebris mundi* van de componist Robert Holl, *Hommage aan Harry* van Wijnand van Klaveren en *Laudi d'amore* van Willem Jeths.

31 De illegale graffiti en de grauwe muren die de Kloksteeg al jaren ontsierden, zijn in opdracht van de gemeente door de kunstenaar Micha de Bie vervangen door een kleurrijk kunstwerk. De kunstenaar toonde al eerder werk op de schutting die tijdens de recente verbouwing om de Nieuwe Kerk was geplaatst.

31 juli (FOTO RENÉ VAN DER KROGT)

AUGUSTUS

1 Het Stanislascollege opent de International School Delft Secondary School. Daarmee komt internationaal voortgezet onderwijs beschikbaar in Delft.

7 Een uit metalen plaatjes bestaande sculptuur *Ode aan het varken* van kunstenaar Jantien Mook vindt een tijdelijke plek op de Korftlaan. Het kunstwerk trekt door het hele land en vraagt aandacht voor de erbarmelijke omstandigheden van dieren in de intensieve veehouderij. De kunstenaar wil hiermee de schoonheid en de kracht van het dier tonen.

10 Vanwege een brand in een supermarkt in de Mandelastraat ontruimt de brandweer enkele woningen, eerder deze week was er al een beginnend brandje. Ook is er de laatste tijd in de buurt al meermalen ingebroken.

11 De in Delft woonachtige Marlies Ruigrok wint de Entreprijs voor beste afstudeervoorstelling van de Fontys Hogeschool van de Kunsten en Theaterfestival Boulevard. De jury noemt haar voorstelling overrompend.

7 augustus
(FOTO RENÉ VAN DER KROGT)

14 Om in de binnenstad het parkeerprobleem van fietsen aan te pakken doet de gemeente gedurende twee maanden een proef met pontons in de grachten van de Binnenwatersloot en Dertienhuizen. Per ponton kunnen 40 tot 50 fietsen worden geplaatst. De proef is uiteindelijk mislukt.

22 De op 16 augustus overleden prinses Christina wordt gecremeerd na een plechtigheid op het Paleis Noordeinde. Net als prins Friso die in 2013 werd begraven in Lage Vuursche, wordt ook zij niet bijgezet in de grafkelder van de Nieuwe Kerk.

23 Francine Houben, de architect van het nieuwe station, onthult een nieuwe piano in de stationshal. Na de opening van het station stond er ook al een piano, maar die is vanwege vernielingen verwijderd. Nu wordt hij 's nachts veilig opgeborgen.

25 De vervoersmaatschappij EBS neemt met elektrische bussen het busvervoer in de stad over van Connexion. De frequentie van de stadslijnen wordt verhoogd en drie buslijnen worden vervangen door een Delfthopper die je gratis kunt reserveren. Nieuw is een directe verbinding tussen station Delft en Rotterdam The Hague Airport.

14 augustus
(FOTO HANS VAN BODEGOM)

26 De voorzitter van de kerkenraad Ellen Snethlage-Barnard meldt dat de Remonstrantse Gemeente in Delft na 380 jaar is opgeheven. Het Landelijk Bureau Remonstranten heeft dit besloten vanwege een gebrek aan actieve leden. De kosterswoning en het poortgebouw aan de Oude Delft worden verkocht aan het Delftsch Studenten Corps. De nieuwe bestemming van het kerkgebouw is nog niet bekend.

28 Eerstejaarsstudenten zijn opgeroepen om de strijd aan te gaan met de dikke lagen kroos op de grachten.

SEPTEMBER

3 De drie bewonersverenigingen in de binnenstad verenigen zich in een protest tegen de toenemende verhuur van woningen via Airbnb aan toeristen: 'Permanente verhuur tast het woonklimaat aan en onttrekt woningen aan de schaarse voorraad.'

28 augustus
(FOTO FRED LEEFLANG)

5 DSM, de TU Delft, de gemeente Delft en de provincie tekenen een samenwerkingsovereenkomst om een Biotech Campus te realiseren op het terrein van DSM. Dertig nieuwe bedrijven gaan hier samenwerken aan een ecosysteem van internationale betekenis.

6 september
(FOTO RENÉ VAN DER KROGT)

6 In het kader van het themajaar Gouden Eeuw wordt op het Sint Agathaplein de tentoonstelling *Déjà Vu* geopend van zeventien trotters, reclamezuiltjes met foto's van kunstwerken. Het is werk van René Jacobs van galerie Art Jacobs en de Delftse fotografe Monique Roodenburg.

9 Het tv-programma *Tijd voor Max* met Martine van Os en Sybrand Niessen wordt een week lang uitgezonden vanaf de Markt. Delft staat via de gasten mooi in de etalage. Samen met de directeur van Museum Prinsenhof Janelle Moerman schuift ook Pieter de Hooch aan tafel aan.

10 Het Delftsch Studenten Corps stelt voor het eerst in 151 jaar een *numerus clausus* van 440 in voor nieuwe aanmeldingen. Studentenvereniging Virgiel kan 447 nieuwe leden inschrijven.

12 Ter gelegenheid van de oprichting 150 jaar geleden van de Gist- en Spiritusfabriek zijn er gedurende drie maanden in de hal van het voormalige hoofdgebouw tentoonstellingen ingericht over de productie van gist en over de microben die onze wereld bepalen. Het authentieke bureau van ondernemer Jacques van Marken (1846-1906) prijkt prominent in de centrale hal.

14 Leon Keer en nog tien andere 3D-straattekenaars uit diverse landen gaan aan de slag om in de stad tekeningen te maken geïnspireerd op de schilderijen van Pieter de Hooch.

21 In de publieksruimte van het stads-kantoor toont Presentatie Nieuw Delft de ontwikkeling van het gebied tussen de Ireneboulevard en Leeuwenstein: de velden Porcelainen Hof, The Family Delft en PoortMeesters.

21 september
(FOTO PIONIERS-
KWARTIER)

21 Wethouder Bas Vollebregt verricht aan de Vulcanusweg op een terrein met de naam Pionierskwartier de opening van tien *tiny houses*. De bewoners hebben de huisjes zelf gebouwd of hebben ze laten bouwen. De bewoners willen zoveel

mogelijk zelfvoorzienend en duurzaam zijn. De huizen blijven vijf tot tien jaar op deze plek staan.

26 Tako Postma, voorheen werkzaam voor architectenbureau Inbo en lid van de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit in Amsterdam, wordt benoemd tot stadsbouwmeester. Hij volgt Wytze Patijn op die de functie zeven jaar vervulde. Postma gaat zich vooral richten op hoogbouw, klimaatadaptatie en kwaliteit van de openbare ruimte.

29 De organisaties van de drie vreugdevuren tijdens het nieuwjaarsfeest krijgen geen ontheffing meer omdat de veiligheid in het geding komt. Wel kan nog steeds een evenementenvergunning worden aangevraagd voor een kerstbo-menvuur, maar daarvan is geen gebruik gemaakt.

14 september (FOTO
RENÉ VAN DER KROGT)

OKTOBER

3 Het rijzige kantoorgebouw Torenhove uit 1975 aan het Delflandplein wordt omgebouwd tot een appartementen-complex.

4 Kim Timmermans, al tien jaar verantwoordelijk voor het beheer van het openbare water in Delft, wordt tijdens het congres van de Vereniging van Havenmeesters in Nederland uitgeroepen tot Havenmeester van het jaar 2019.

5 Producenten Rick Engelkes en Pierre Karsten hebben met de gemeente Delft en de TU Delft een intentieovereenkomst gesloten om speciaal voor de musical *Willem van Oranje* een tijdelijk theater te bouwen op de Delft Campus Zuid. De première zal plaatshebben op 7 maart 2021.

10 oktober (FOTO FRED LEEFLANG)

16 oktober
(FOTO RIET
JUTTE)

8 Delft en Den Haag ontvangen ruim honderd internationale touroperators, onder andere uit Duitsland, Groot-Brittannië, Spanje, Italië, Japan, India, Brazilië, de Verenigde Staten en China. Ze worden onthaald met een 'Grand Diner' in Museum Prinsenhof.

10 Taco Dibbets, hoofddirecteur Rijksmuseum en Marja van Bijsterveldt, burgemeester van Delft, openen in Museum Prinsenhof de tentoonstelling *Pieter de Hooch in Delft. Uit de schaduw van Vermeer*. De schilder krijgt hiermee in Nederland zijn eerste overzichtstentoonstelling. Het museum heeft 29 schilderijen in bruikleen, onder meer van de Gemäldegalerie Staatliche Museen zu Berlin, de National Gallery of Art in Washington en van de privécollectie van koningin Elisabeth. Sjoerd en Marga Kuyper verzorgden

een uitgave in de jeugdserie Gouden Boekjes: *Isabella Boem en de schilder Pieter de Hooch*.

16 In de Oude Kerk, Museum Paul Tetar van Elven en kunstencentrum Kadmium, rondom Museum Prinsenhof, en in expositieruimte 38CC tonen 24 (inter)nationaal bekende kunstenaars werk onder de titel: *Gewoon bijzonder (Bijzonder gewoon)*. Blikvanger is het Narrow House in de Oude Kerk van kunstenaar Erwin Wurm, een absurdistische versie van zijn geboortehuis.

17 Het Delftse Vattenfall Solar Team ligt tijdens de Bridgestone World Solar Challenge met de NunaX op koppositie als de wagen wegens een storing volledig uitbrandt.

25 Het Reinier de Graaf Gasthuis schenkt aan Museum Prinsenhof 47 kunstvoorwerpen afkomstig uit de collectie van de Jonkvrouwe Ricardis Stichting. De collectie bestaat grotendeels uit Delfts aardewerk naast enkele meubels en glaswerk. Het Reinier de Graaf is het oudste ziekenhuis van Nederland met een ononderbroken geschiedenis, gesticht door jonkvrouwe Ricardis.

26 In het stadskantoor opent wethouder Bas Vollebregt een tentoonstelling van de Landelijke Fotobond met werk uit de drie grote nationale wedstrijden: Foto Nationaal 2019, Foto Individueel 2018 en 2019 en de Bondsphotowedstrijd 2019. Het is de eerste keer dat dit evenement plaatsvindt.

31 Chris Oomen, initiatiefnemer en financier, burgemeester Marja van Bijsterveldt en Tim van der Hagen, voorzitter van het College van Bestuur en rector magnificus van de TU Delft slaan de eerste paal van het Huis van Delft. Naast 51 woningen wordt op de begane grond ruim 2000 vierkante meter publieke ruimte gerealiseerd voor de Innovation Gallery van de TU Delft met een auditorium, ateliers en brasserie.

NOVEMBER

2 Vanuit Friesland arriveren in Delft de 400 ton wegende nieuwe brugdelen voor de Sint Sebastiaansbrug.

2 november (FOTO RENÉ VAN DER KROGT)

4 Wethouder Martina Huijsmans metselt de laatste steen aan het gebouw Volt, het eerste bouwproject in het Van Leeuwenhoekkwartier. Het duurzame gebouw bestaat uit 130 appartementen. Op de begane grond is ruimte voor horeca, winkels en kantoren.

7 Het stadsbestuur laat aan de gemeenteraad weten dat de beslissing over de verbouwing van Museum Prinsenhof, inclusief de herinrichting van de directe omgeving, pas over twee jaar zal worden genomen. Er is meer onderzoek vereist om tot een verantwoord besluit te komen.

12 De Waarderingskamer heeft vastgesteld dat het Delfts onroerend goed vorig jaar 1,7 miljard euro meer waard is geworden. De woningen waren per 1 januari 2019 10,4 procent meer waard dan het jaar ervoor. Huizenbezitters zijn wel duurder uit, Delft haalt bij de eigenaren van onroerend goed dit jaar 26,5 miljoen euro op.

13 Op verzoek van de gemeenteraad laat wethouder Karin Schrederhof op korte termijn honderden tijdelijke huizen bouwen. Aan kamers en goedkope huurwoningen is een groot tekort. Voor de bouw worden terreinen gebruikt die de komende jaren onbebouwd zouden blijven.

19 Volgens de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek bedraagt het gemiddelde vermogen van de inwoners van Delft 9600 euro. Voor Midden-Delfland ligt het bedrag op 162.000 euro, voor Den Haag op 9000 euro.

23 november (FOTO FRED LEEFLANG)

23 Vanwege de aanleg van de Sint Sebastiaansbrug zet Sinterklaas aan de Kanaalweg voet op Delftse bodem en trekt hij van daar feestelijk de stad binnen via de Oostpoort. Vergezeld van Zwarte Pieten en Veegpieten heeft de *meet & greet* dit jaar plaats op de Markt.

24 De Koninklijke Harmoniekapel Delft behaalt op het bondsconcorso in Veldhoven twee prijzen. Op Lichtjesavond zijn ze weer te beluisteren in de stad.

25 Door de verkoop van Eneco aan het Japanse bedrijf Mitsubishi ontvangt de gemeente Delft als een van de 44 eigenaars 100 miljoen euro. Wethouder Stephan Brandligt: 'We zoeken voor dit bedrag een bestemming met het hoogste maatschappelijke rendement.'

25 Micha de Bie voltooit de wandschildering *Transitie* aan de Wateringseweg. Eerder dit jaar maakte hij een schildering in de Kloksteeg (zie 31 juli).

DECEMBER

4 Vooral internationale studenten zijn slachtoffer van malafide verhuurders die via Facebook een kamer aanbieden en borg laten betalen voor een kamer die niet bestaat of niet beschikbaar is.

7 Uit een onderzoek van ScanMovers, gebaseerd op cijfers van studentendichtheid, kamerprijzen, kameraanbod, bierprijzen, aantal studentenverenigingen, cafés, culturele activiteiten en aantal

25 november (FOTO RENÉ VAN DER KROGT)

16 december (FOTO FRED NIJS)

opleidingen, scoort Delft de tweede plaats als Beste Studentenstad van Nederland.

9 Terwijl heel Nederland discussieert over het mogelijk verbieden van consumptievuurwerk neemt de verkoop van vuurwerk in Delft met sprongen toe.

11 Het studententeam Silverwing van de TU Delft presenteert het prototype van een elektrisch eenpersoonsvliegtuigje. Het ontwerp dingt als enige uit Europa mee naar de hoofdprijs bij de Boeing GoFly-competitie op 29 februari 2020 in Silicon Valley in de Verenigde Staten.

13 Een replica van het VOC-schip *Statenjacht De Utrecht* bezorgt bij aarde-

werkfabriek De Delftse Pauw twee drie meter hoge blauwe vazen. Heinen Delfts Blauw heeft de vazen laten maken in Jingdezhen in China.

16 De wethouders Martine Huijsmans en Stephan Brandligt, samen met Helga Cuijpers van ProRail en Rob Mudde dopen NS-station Delft Zuid om tot Delft Campus. De naamsverandering markeert het begin van ingrijpende ontwikkelingen die de bereikbaarheid van de TU Campus sterk gaan verbeteren.

18 In de top 100 van de belangrijkste Nederlandse en Vlaamse kunstwerken van vóór 1750 is naast het *Melkmeisje* ook *Gezicht op Delft* van Johannes Vermeer opgenomen. De lijst is samengesteld

door Codart, een internationaal netwerk van 700 museumconservatoren van oude Nederlandse en Vlaamse kunst.

23 Ondanks de hinder van foutgeparkeerde deelfietsen van Mobike is het stadsbestuur tevreden over de proef die in 2018 startte met 100 fietsen en in 2019 opliep naar 700. De samenwerking met Mobike wordt voortgezet.

25 Op kerstavond organiseren de Stichting Couvert Extra en Café de V een stamppotmaaltijd. De deelnemers betalen € 9,50: dit levert een recordbedrag op van € 2523,10, dat in zijn geheel wordt gedoneerd aan de Voedselbank. De actie wordt gesponsord door Slagerij Leo van Vliet, groothandel Van Gelder en het team van lootjestrekken.nl.

28 Het Surinaamse buurthuis Sranti aan de Tanthofdreef, dat zich vanaf 1975 richtte op huiswerkbegeleiding van nieuw gearriveerde kinderen maar gaandeweg een ontmoetingsplek bood aan Antilliaanse en Surinaamse ouderen, is door de gemeente gesloten. Er rest een schuld van 80.000 euro.

31 Het aantal inwoners van Delft is in 2019 gestegen tot 103.601.

Archeologische Kroniek over 2019

HERTOG GOVERTKADE LOTTE BEKKERS

Archeologisch onderzoek kan heel kleinschalig zijn. In mei 2019 kwam bij Archeologie & Monumenten Delft een telefoontje binnen van iemand die bij het aanleggen van een trampoline in een achtertuin aan de Hertog Govertkade wat muurwerk was tegengekomen (afb. 1). De kleine inspectie die hierop volgde, leverde mooie plaatjes op.

Bij het onderzoek bleek dat de trampoline precies op de grens van twee huizen kwam te liggen die samen één muur deelden. Aan beide zijden van deze muur liep een goot en boven deze goot was

een putje opgemetseld, waarschijnlijk om via de goot (afval)water te kunnen lozen op de gracht. Door de gedeelde muur en de symmetrie aan beide zijden van de muur, kunnen we concluderen dat de huizen waarschijnlijk tegelijkertijd zijn gebouwd. De gevonden resten dateren uit de negentiende eeuw.

Hoewel dit soort kleine kijkgaatjes in de stad op zichzelf maar beperkt informatie opleveren, zijn ze wel erg nuttig. De aangetroffen resten zijn namelijk vaak te koppelen aan grotere onderzoeken in de buurt, zoals in dit geval aan de onderzoeken die iets zuidelijker aan de Scheepmakerij zijn uitgevoerd.

HIPPOLYTUSBUURT 43 JORRIT VAN HORSSSEN

Het archeologisch project in de middeleeuwse kelder aan de Hippolytusbuurt 43 heeft dit jaar een klein vervolg gekregen. Om het pand geschikt te maken voor horecadoeleinden moest de kelder worden verdiept. De achttiende-eeuwse plavuizenvloer die in 2018 aan het licht was gekomen, moest hiervoor worden verwijderd. Bij het onderzoek bleek de vloer uit twee lagen plavuizen te bestaan met dammetjes van baksteen ertussen (afb. 2). Water van onder de vloer kon zo makkelijk weggelopen en met een heel systeem

1 De muur onder de aan te leggen trampoline met aan weerszijden een goot. (FOTO AMD)

2 Het systeem van dammetjes van baksteen en goten onder de achttiende-eeuwse vloer. (FOTO AMD)

3 De vloer van baksteen uit de vijftiende eeuw. (FOTO AMD)

aan goten worden afgevoerd. Vanuit een put in de hoek van de kelder kon het water worden weg geschept. Dertig centimeter onder de achttiende-eeuwse vloer bevond zich nog een vloer. Deze was gelegd van bakstenen en dateert uit de vijftiende eeuw (afb. 3). De vloer was bolvormig aangelegd met goten langs de wanden van de kelder om het water af te voeren. De oorspronkelijke vloer uit de veertiende eeuw is niet gevonden. Deze kan best nog een stuk dieper liggen dan tot waar de kelder is uitgegraven.

In december is het Delfts Brouwhuis geopend en sindsdien kan er in de middeleeuwse kelder worden gegeten en gedronken.

4 Overzicht van het stationsgebouw uit 1847. Links: fundering; midden: rioolbuis, rechts: poeren. (FOTO AMD)

5 Overzicht van het stationsgebouw met op de voorgrond muren van inpandige kelders. (FOTO AMD)

 HUIS VAN DELFT
IRIS DE FUIJK EN JEAN PAUL BAKX

In de zomer van 2019 voerde Archeologie & Monumenten Delft het eerste deel van de archeologische opgraving uit op het bouwterrein van het toekomstige Huis van Delft, op de kop van Nieuw Delft, direct ten noorden van het station. Dit gebouw heeft de ambitie om het verleden, het heden en de toekomst, en het DNA van de stad Delft te symboliseren. Op basis van eerder uitgevoerd vooronderzoek was bekend dat er op deze locatie archeologische resten in de ondergrond aanwezig zijn, zoals een kleine woonwijk die vanaf de vijftiende tot en met de achttiende eeuw bewoond is geweest en resten van het eerste treinstation van Delft uit 1847 (afb. 4-5). Bij de opgraving zijn inderdaad meerdere muurresten blootgelegd en gedocumenteerd, evenals delen van de fundering van het oude stationsgebouw. Langs de westzijde van het noord-zuid gelegen gebouw lagen acht getrapte bakstenen poeren

waarop de kolommen van de overkapping van het perron rustten. Langs het perron zijn twee parallelle muren aangetroffen waartussen de eerste spoorlijn van Den Haag naar Rotterdam heeft gelegen. In een gemetselde rioolbuis die bij het station hoorde, bevonden zich meerdere gebruiksvoorwerpen uit het dagelijks leven van de negentiende eeuw, zoals lepels, aardewerk, knopen, pijpenstelen en een benen borsteltje (afb. 6). Ook is een gemetselde ronde fundering aangetroffen met een doorsnede van ruim 5 meter. Aan de hand van historisch kaartmateriaal kan deze muur worden geïnterpreteerd als een draaischijf waarop stoomlocomotieven dan wel wagons gedraaid konden worden (afb. 7). Langs de westzijde van de bouwput is een 1,25 meter brede noord-zuid lopende muur blootgelegd. Dit is de kademuur die in de eerste helft van de twintigste eeuw langs de spoorhaven liep. Deze muur is over een lengte van 35 meter waargenomen.

Het archeologisch onderzoek mocht in deze fase tot een bepaalde diepte worden uitgevoerd. Onder de resten van het oude stationemplacement zijn nog de eerste contouren van muren en waterputten aangetroffen. Deze dateren uit de periode van vóór het station en zijn toe te kennen aan het wijkje dat hier destijds stond (afb. 8). Na het plaatsen van de funderingspalen en de damwandconstructie zal het uitgraven van de toekomstige kelder archeologisch worden begeleid en kunnen de sporen van bewoning uit de vijftiende tot de achttiende eeuw verder worden onderzocht. Met dit archeologisch onderzoek wordt alvast een mooie invulling gegeven aan de ambitie van het Huis van Delft!

6 Lepel afkomstig uit de rioolbuis. (FOTO AMD)

8 Links muur- en poerfunderingen van het station en rechts de daaronder gelegen muren en een waterput horend bij de bewoning uit de vijftiende-achttiende eeuw. (FOTO AMD)

7 Werkzaamheden ter hoogte van de draaischijf met op de achtergrond het huidige stationsgebouw annex stadskantoor. (FOTO AMD)

Aan de Kruisstraat 71 is door Archeologie & Monumenten Delft een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd. Om nieuwbouw op het terrein mogelijk te maken, moesten de betonnen funderingen van de voormalige bibliotheek worden uitgegraven. Om te voorkomen dat met het sloopwerk ook veel archeologische sporen verloren zouden gaan, zijn de werkzaamheden uitgevoerd onder begeleiding van een archeoloog. Ondanks de veelal kleine putten en sleuven heeft het onderzoek een goede eerste indruk gegeven van de bewoningsgeschiedenis van het perceel.

Het terrein blijkt in de loop van de eeuwen flink opgehoogd. Op 2,10 meter onder straatniveau bevond zich een akkerlaag uit de periode dat het terrein nog geen stad was. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw werd het bijna 2 meter opgehoogd met zand, gemengd met mest en stadsvuil.

Het deel van de Kruisstraat tot aan het Yperdek en de Yperstraat heette toen nog de Achtersack. Een bakstenen huis met een fundering van planken werd kort na 1450 gebouwd en was één van de eerste huizen aan de Achtersack. Een beerput naast dat huis leverde een flinke collectie huisraad uit de tweede helft van de vijftiende eeuw op. Van huizen uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn verschillende losse stukken muur en enkele beer- en waterputten aangetroffen.

Kort voor 1600 werd aan de Molslaan plateelbakkerij De Porceleyne Schotel opgericht. Het complex van de plateelbakkerij liep door tot aan de Kruisstraat.

9 Het vrij leggen van de fundering van de plateelbakkersoven van plateelbakkerij De Twee Scheepjes. (FOTO AMD)

Aan het begin van de achttiende eeuw gingen de binnen het plangebied gelegen percelen over naar plateelbakkerij De Vergulde Blompot. Een dikke laag scherven van biscuit, het halfproduct van Delfts blauw aardewerk, onder een vloer van IJsselsteentjes zal uit een van deze twee plateelbakkerijen afkomstig zijn. Onderzoek naar de scherven kan veel duidelijk maken over het assortiment en de productietechnieken van de plateelbakkerij.

Er zaten hier meer plateelbakkerijen. Halverwege de zeventiende eeuw werd een aantal percelen toegevoegd aan het complex van plateelbakkerij De Twee

Scheepjes aan de Kruisstraat. Tijdens het onderzoek vonden we een klein stuk van de fundering van een plateeloven (afb. 9). De fundering bestond uit een raamwerk van balken met daarbinnen ingeslagen palen. De fundering is goed vergelijkbaar met de fundering van de oven van plateelbakkerij Het Hart die in 2005 werd opgegraven aan de overkant van de straat. Dendrochronologisch onderzoek dateert de oven van De Twee Scheepjes kort na 1773. Lang is de oven niet in gebruik geweest, want in 1794 ging de plateelbakkerij failliet. Voor aanvang van de nieuwbouw zal het archeologisch onderzoek een vervolg krijgen.

NIEUWBOUWLOCATIE NIEUW DELFT VELD 6

BAS PENNING

In mei 2019 voerde Archeologie & Monumenten Delft een proefsleuvenonderzoek uit op de nieuwbouwlocatie Nieuw Delft Veld 6 (afb. 10). Deze plek ligt ten zuiden van de Westlandseweg op de plaats waar vroeger het spoor liep. Tijdens het onderzoek en bij een sanering die daaraan voorafging, kwamen delen van twee boerderijen tevoorschijn. Ook zijn enkele kuilen aangetroffen die ooit deel uitmaakten van de fundering van een hooimijt. Deze hooiberg en een van de boerderijen zijn te zien op de kaart van Kruikius uit 1712 (afb. 11). Van deze boerderij is tijdens de sanering vrijwel de gehele plattegrond in het zicht gekomen, maar archeologisch onderzoek was op dat moment niet mogelijk.

10 Uitvoering van het onderzoek aan de Westlandseweg. (FOTO AMD)

11 Boerderij en hooimijt op de kaart van Kruikius uit 1712. (AMD)

12 Boerderij op het kadastrale minuutplan. (AMD)

Wel konden de funderingsresten in de ondergrond worden behouden. De andere boerderij is terug te vinden op het kadastrale minuutplan van 1832 (afb. 12). Van deze boerderij zijn in de proefsleuf resten van een goot, muren, greppels, kuilen en de bestrating van het erf teruggevonden. Uit een sloot die waarschijnlijk een van de vindplaatsen begrenst, is een grote hoeveelheid oesterschelpen gevonden. De hoeveelheid lijkt te groot om consumptieafval te zijn. Mogelijk zijn de schelpen aangebracht als versteviging van de oever. Meer in het midden van de sloot lag een grote hoeveelheid scherven van vlakglas en aardewerk. Het vlakglas is waarschijnlijk het bedrijfsafval van iemand die kleine ruitjes voor een glas-in-lood-raam sneed. Deze vondsten dateren uit de negentiende eeuw. Vooruitlopend op de nieuwbouw zullen in 2020 de contouren en erven van beide boerderijen worden opgegraven.

HOEK VAN DE MARKT EN OUDE MANHUISSTEEG

JORRIT VAN HORSSSEN

De vondst gedaan bij het graven van een rioolsleuf in de Oude Manhuissteeg haalde dit jaar aardig de publiciteit. Het betrof de funderingen van het pand waarin in de zeventiende eeuw herberg Mechelen was gevestigd, de herberg van de ouders van Johannes Vermeer. In de sleuf werden delen van de voor- en zijgevel vrij gelegd (afb. 13). Aan de hand van het formaat van de gebruikte bakstenen kon worden vastgesteld dat het huis in de tweede helft van de vijftiende eeuw moet zijn gebouwd. Het was 6,5 meter

breed. De Oude Manhuissteeg was tot de afbraak van het pand in de negentiende eeuw slechts 2 meter breed. Het nieuwe riool is naast de oude funderingen aangelegd zodat deze voor de toekomst bewaard zijn gebleven. 6 meter uit de voorgevel van herberg Mechelen bevond zich een deel van een vroeg vijftiende-eeuwse muur rond het kerkhof van de Nieuwe kerk. Ten zuiden van de muur lagen nog enkele grotendeels door jongere leidingen verstoorte begravingen.

13 De fundering van de voorgevel van de voormalige herberg Mechelen aan de Markt. (FOTO AMD)

Nieuwe straatnamen in Delft 2019

Peter van der Krogt

In 2019 zijn er maar weinig nieuwe namen van straten vastgesteld. Er waren alleen vier namen nodig voor straten in het Bethelpark, waar tot enkele jaren geleden het Bethelgebouw van het Reinier de Graaf Gasthuis stond. Als thema voor deze straten is gekozen voor vrouwen die een voortrekkersrol hebben vervuld in de Delftse gezondheidszorg. Omdat het vier straten waren, is gekozen voor een vrouw uit de geschiedenis van elk van de drie oude Delftse ziekenhuizen en voor de eerste vrouwelijke huisarts te Delft.

De Commissie Straatnaamgeving was in 2019 als volgt samengesteld: Martina Huijsmans (voorzitter), Marijke Rebel (secretaris), Marc-Jan de Bruijn (ambtelijke ondersteuning), René Dings, Peter van der Krogt, Gerrit Verhoeven en Bas van der Wulp.

Henriëtta van Meertenstraat

Bethelpark – Buitenhof. Besl. 9 juli 2019
Henriëtta van Meerten-van der Leeuw (1851-1910), dochter van de Delftse schrijver Aart van der Leeuw en echtgenote van Volkert van Meerten (jongere broer van Lambert), was medestichteres van het Bethelziekenhuis. De *Haagsche Courant* berichtte hierover op 25 oktober 1893: 'Een heerenhuis aan het Oude Delft te Delft is ingericht tot ziekenhuis – genaamd 'Bethel' – voor minvermogen-den, maar tevens ook voor betalenden. Er

zijn een operatie-, een bad- en vier ziekenkamers, benevens een evangelisatielokaal. Het ziekenhuis is gesticht door mevrouw Van Meerten, geb. van der Leeuw. Directrice is mejuffrouw C. Boissevain, die vier diaconessen tot hare hulp heeft, en geneesheer dr. J. Thomee.'

Maria Vincentiastraat

Bethelpark – Buitenhof. Besl. 9 juli 2019
Maria Jacoba Heinrichs (1848-1904), kloosternaam zuster Maria Vincentia, kwam uit Bladel, maar heeft vele jaren in Delft gewoond en gewerkt. Zij was vanaf 1886 overste van de zusters Augustines-

1 Zuster Maria Vincentia in 1888. (SAD 73165)

2 De aanwezigen bij de officiële ingebruikneming van het verbouwde Oude en Nieuwe Gasthuis aan de Koornmarkt in 1932. Theodora Eigeman staat uiterst links, half achter de ambtenaar P. van der Ploeg (SAD 9238, FOTO VEREENIGDE FOTOBUREAUX)

sen te Delft, aan wie de verzorging en verpleging van rooms-katholieke bejaarden in het Sint-Hippolytugesticht aan de Oude Delft 203 was toevertrouwd (zie J.W. de Ridder, 'De Congregatie van de Zuster Augustiessen van Barmhartigheid in Delft' in: *Jaarboek Delfia Bata-vorum* 2008 (2009) 113-128).

Nel van den Bentpad

Bethelpark – Buitenhof. Besl. 9 juli 2019
Nel van den Bent-Rens (1893-1968) was bijna vijftig jaar lang huisarts, en ook de eerste vrouwelijke huisarts te Delft. Ze trouwde in 1917 met de huidarts (dermatoloog) Zeno van den Belt. Ze vestigden zich aan de Oude Delft 6. In 1919 begon zij haar praktijk als huisarts, en ze zou tot 1966 doorgaan (zie M.A. Lindenburg, 'Nel

van den Bent-Rens', in: *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu* (1996, 3e druk) 160-163).

Theodora Eigemanstraat

Bethelpark – Buitenhof. Besl. 9 juli 2019
Theodora Eigeman (1874-1954), apotheker en vanaf 1906 de eerste vrouwelijke apotheker van het Oude en Nieuwe Gasthuis.

Vervallen namen en wijzigingen in bereik

Op 8 januari 2019 zijn door verandering in plannen nog enkele wijzigingen doorgevoerd. De naam Edisonplein is vervallen en het terrein is bij de Energieweg gevoegd, bij NS-station Delft Campus. Ook de nog niet aangelegde Cruquiusstraat vervalt en dit weggedeelte wordt bij het Van Leeuwenhoekpark gevoegd. Het oostelijk deel van de Mercuriusweg wordt een fietsstraat en is daarom Mercuriuspad genoemd – ‘pad’ wordt altijd liever gebruikt als er geen auto’s mogen komen of, zoals hier, worden toegelaten. Ten slotte is het bereik van het Glimwormpad in Tanthof-Oost wat ingekort. Na de sloop van de huizen aan de Van der Goesstraat is deze naam op 9 juli 2019 ingetrokken en bij de Van Alkemadestraat gevoegd. De naam Van Alkemadestraat was gegeven aan het zuidelijk deel van de Van der Goesstraat omdat de nieuwgebouwde huizen daar geen huisnummers aan de Van der Goesstraat konden krijgen. De straat veranderde daardoor van naam op een plaats waar geen zijstraat was. Die situatie kon nu worden opgeheven door de naam Van der Goesstraat te laten vervallen. Ten slotte moest formeel worden vastgelegd dat de nieuwe brug die de Sint Sebastiaansbrug vervangt, ook de naam Sint Sebastiaansbrug krijgt.

Website De Straten van Delft:

<http://www.stratenvandelft.nl/>

App Straatnamen van Delft:

<https://www.straatnamenvandelft.nl/>

3 Nel van den Bent-Rens. (FOTO UIT DELFTSE VROUWEN VAN VROEGER)

Jaarverslag Historische Vereniging Delfia Batavorum over 2019

VERENIGING EN BESTUUR

De algemene ledenvergadering vond plaats op 23 mei in het Vermeercentrum. Janny van der Jagt nam afscheid als bestuurslid en lid van de Commissie Behoud Stads-schoon. Zij werd onderscheiden met de J.W. Blokpenning voor haar jarenlange onvermoeibare inzet voor de geschiedenis en het erfgoed van Delft, zowel in als buiten de vereniging. Peter Jonquière bleek bereid de Commissie Behoud Stadsschoon in het bestuur te vertegenwoordigen totdat er een opvolger voor Van der Jagt is gevonden. Aan Margriet van Bebbber werd zowel de Le Comteprijs als de publieksprijs van *Delft op Zondag* uitgereikt voor het project OverBruggen. Statutair aftredend voorzitter Theo Thomassen werd voor drie jaar herbenoemd.

Het bestuur vertegenwoordigde de vereniging in de Werkgroep Cultureel Erfgoed en het Erfgoedpodium, een samenwerkingsverband van Delftse erfgoedinstellingen, waar de organisatie van het Gouden Eeuwjaar het belangrijkste onderwerp van bespreking was, en in het Strategisch Netwerk Monumentenzaken, waar de voorbereiding van de Erfgoednota centraal stond. Het nam deel aan verscheidene culturele evenementen, zoals de Open Monumentendagen en 'Ons Delft, maak de stad', en was vertegenwoordigd bij de opening van de Pieter de Hooch-tentoonstelling in Museum

Prinsenhof. Het bestuur onderhield nauwe contacten met het nieuwe Erfgoed Delft en zijn afdelingen, het Stadsarchief en de afdeling Archeologie & Monumenten, die het op het gebied van historisch onderzoek en erfgoedbeheer als zijn natuurlijke partners beschouwt. Voor de vereniging en Top Delft wordt erfgoed een gemeenschappelijk aandachtsgebied, nu erfgoed steeds meer wordt gezien als een actuele ontwerpogave en een verbindende kwaliteit bij gebiedsontwikkeling. De besturen onderhielden ook dit jaar een vruchtbare samenwerking. Het bestuur werkte samen met het Erfgoedhuis Zuid-Holland en de faculteit Bouwkunde van de TU Delft bij de organisatie van de erfgoedconferentie die het op 28 mei 2020 in het kader van het lustrum organiseert. Het voerde voorbereidende besprekingen over de organisatie van evenementen ter herdenking van de honderdste sterfdag van Antoni van Leeuwenhoek in 2023 met onder meer de afdeling Archeologie & Monumenten van Erfgoed Delft, Delft Citymarketing en het Delftse Platform Toerisme. Met Gilde Delft voerde het verkennende besprekingen over nauwe samenwerking. De pogingen om voor het oude uurwerk van het stadhuis een geschikte locatie te vinden, werden voortgezet, maar leverden vooralsnog geen succes op. Het bestuur besloot van de uitreiking van de Le Comteprijs en de aanbidding van

het *Historisch Jaarboek Delft* voortaan een afzonderlijk evenement te maken, en de leden van de vereniging die deelnemen aan de Werkgroep Achter de Gevels geen extra organisatiekosten meer in rekening te brengen.

Deelname aan de Clubactie Rabobank leverde de vereniging € 1825,- op. De bibliotheek van Delfia Batavorum, jarenlang met zorg door Elke Olsder beheerd, is opgeheven. De resterende boeken zijn deels verkocht ten behoeve van het Delfia Batavorumfonds en deels geschenken aan het Stadsarchief. Uit het Delfia Batavorumfonds werden subsidies ver-

De lezingenavonden werden telkens goed bezocht. Arjen Dijkstra (links) in gesprek met voorzitter Theo Thomassen over Johannes Vermeer als vermeende astronoom, 20 juni 2019. (FOTO IRENE JACOBS)

Tekst op bruggen in de Harnaspolder in het kader van project OverBruggen. (FOTO WIM WEVE)

strekt voor de presentatie van de Van Markenbiografie van Jan van der Mast, de realisatie van de Keramische Kaart van Delft en de cursus van de Stichting Delftologie.

LE COMTEPRIJS

De Le Comte Commissie beschikte op 1 januari 2019 over een lijst met dertien mogelijke kandidaten voor de Le Comteprijs 2018. Zij droeg hieruit de volgende nominaties voor aan het bestuur:

- Harnaspolder: project teksten op brugleuningen en banken
- Lange Geer 30: aanbrengen van een uithangbord met de historische huisnaam
- Markt 47: herstel van de stoep van De Salamander, inclusief aanbrengen van drogisterijsymbool
- Oude Delft 105: nieuw kleurenschema op de gerenoveerde gevels

- Rotterdamseweg 155: restauratie van de Hammenpoort uit 1608, met reconstructie van de historische kleuren

Het bestuur koos als winnaar het project OverBruggen in de Harnaspolder.

Tijdens de algemene ledenvergadering werd de Le Comteprijs 2018, in de vorm van het welbekende blauwe bord, overhandigd aan de winnaar.

Vanaf 2005 is de wijk Harnaspolder gepland en gebouwd op het vroegere grondgebied van de gemeente Schipluiden. Heel lang was dit een dicht met kassen bebouwd tuinbouwgebied. In de nieuwe wijk moest een flink aantal bruggen worden gebouwd en het nodige straatmeubilair worden geplaatst. Ook is er, voorafgaand aan de bouw, archeologisch onderzoek gedaan. Vervolgens rijpte de gedachte deze informatie op enige wijze publiek te maken in het gebied. In het kader van het project Over-

Bruggen zijn op de leuningen van de nieuwe bruggen thematisch samenhangende teksten aangebracht. Deze zijn bedacht door Margriet van Bebber van Het Schrijfbedrijf die hiertoe intensief met de ontwerpers heeft samengewerkt. Enkele teksten gaan over de tijdens de aanleg en nieuwbouw opgegraven archeologische vondsten, voor andere is gebruikgemaakt van interviews met bewoners van het vroegere tuinbouwgebied. De teksten zijn daarom beslist meer dan alleen maar een verfraaiing van de objecten. Individueel en als geheel hebben ze een bredere, cultuurhistorische betekenis, want ze verwijzen naar de geschiedenis van de Harnaspolder, zijn bewoners en het gebruik van dit gebied. De realisatie heeft jaren geduurd en het project wijzigde een aantal malen. Op het eind vervielen enkele bruggen, maar voor de overblijvende laatste teksten was er gelukkig een alternatief. Ze zijn aangebracht op enkele in de wijk geplaatste banken.

De bruggen zijn ontworpen door het architectenbureau DP6. De coördinatie van de totale inrichting van de wijk was in handen van de gemeente Delft. Omdat zij in alle fasen intensief bij dit project was betrokken, heeft het bestuur de Le Comteprijs 2018 overhandigd aan Margriet van Bebber.

LEZINGEN

Het jaar 2019 gaat opnieuw de boeken in als een succesvol jaar voor de lezingen die de vereniging organiseerde, met elke keer een groot aantal bezoekers én een hoge waardering. De meeste lezingen werden gegeven in de Van der Mandele-

Schilderijenrestaurator Abbie Vandivere wordt door Aat Snaterse geïnterviewd voor Stadradio Delft, 20 juni 2019. (FOTO IRENE JACOBS)

zaal in Museum Prinsenhof. Vanwege de tentoonstelling over Pieter de Hooch moest de vereniging vanaf oktober uitwijken naar een andere locatie, het Prinsenkwartier aan het Sint-Agathaplein.

Op 22 januari vertelde Kees Zandvliet (Amsterdam Museum en Universiteit van Amsterdam) over welgestelde Delftse dames en heren en hun connecties, naar aanleiding van zijn publicatie *De 500 rijksten van de Republiek*. Een van hen was burgemeester Gerard Putmans (1641-1698), wiens vader gouverneur was van Taiwan.

Architectuur- en bouwhistoricus Ronald Stenvert pakte op 19 februari de draad op van de nog steeds actuele discussie rondom de verbouwing van Museum Prinsenhof. Het bouwhistorisch onderzoek maakte de spannende wisselwerking duidelijk tussen gebouw en zijn verschillende bestemmingen. Samen bieden ze een nieuwere kijk op de complexe geschiedenis van dit intrigerende complex. Op 27 maart kon een lezing over Lieve van Ollefen en zijn beschrijvingen van Delft en Delfland door privéomstandigheden niet doorgaan. Onze Delftse stadsar-

cheoloog Steven Jongma sprong in en vertelde deze avond boeiend over zogenoemde heiligenbakkers: mensen die in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw beelden van heiligen vervaardigden. De heiligenbeeldjes, devotionalia, waren niet bestemd voor de kerken en kloosters, maar voor individuele beleving van het geloof.

De vereniging trakteerde haar leden op 7 april op een extra lezing, waarbij een van Delfts beroemdste ondernemers centraal stond: Jacques van Marken. Op een feestelijke (en warme) middag vertelde biograaf Jan van der Mast op gepassioneerde wijze over het leven en de carrière van Van Marken. Hij deed vijf jaar onderzoek voor zijn recent verschenen publicatie *Jacques van Marken, de eerste*

sociaal ondernemer van Nederland.

Op 23 april wierpen twee sprekers elk hun blik op een stukje Delftse medische geschiedenis. Jan Lamoré, voormalig chirurg te Delft, nam ons mee in de wereld van Antoni van Leeuwenhoek in de zeventiende eeuw. Lucie Beaufort vertelde over haar onderzoek naar de geschiedenis van het Sint-Jorisgasthuis tijdens de periode 1940-1945, waarover tot op heden weinig bekend is. Haar onderzoek is nog in volle gang, maar ze wist de aanwezigen al diverse opmerkelijke nieuwe feiten te vertellen.

Verrassend waren ook de lezingen op 20 juni, toen Arjen Dijkstra (Rijksuniversiteit Groningen) en Abbie Vandivere (Mauritshuis) elk een andere blik op Johannes Vermeer presenteerden.

Links: Mark Kloeg die een door zijn vader Reijnier Kloeg zelf ontworpen en gebouwd houten muziekinstrument bespeelt, de organetto, 21 augustus 2019. (FOTO P.D. VAN TIJN)

Tjan van Loenen onderhoudt het klokkenwerk in de Nieuwe Kerk van Delft, 21 november 2019.
(FOTO VAN LOENEN)

Dijkstra nam het schilderij *De Astronoom* spreekwoordelijk onder de loep, met de overtuigende conclusie dat het een Franeker wiskundige is die centraal staat. Schilderijenrestaurator Vandivere nam het schilderij *Het meisje met de parel* lèttelijk onder de loep, en vertelde boeiend over het uitgebreide nieuwe onderzoek naar aspecten als doek, penseelvoering en gebruikte pigmenten. Op de dag dat Kloeg Gelegenheidskleding 150 jaar bestond (21 augustus), stond het bedrijf centraal op een bijzondere lezingen- annex feestavond. Trudy van der Wees schreef een jubileumboek over deze bekende Delftse onderneming en opende de avond met een verhaal over hun geschiedenis. Daarna werden vader

en zoon Reijnier en Mark Kloeg door haar geïnterviewd. De avond – met maar liefst tweehonderd toehoorders – werd afgesloten met muzikale bijdragen van zowel vader als zoon, die meer in hun mars hebben dan kleding alleen.

In 2019 herdachten we dat het vierhonderd jaar geleden is dat Johan van Oldenbarnevelt werd onthoofd. Naar aanleiding hiervan schreef Jan Niessen zijn biografie en hij vertelde op 24 oktober tot in het kleinste historische detail over de staatsman. Onder de titel *Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), vormgever van de Republiek* ging Niessen in op de betekenis van Van Oldenbarnevelt voor de vorming van de Nederlandse staat en de rol die Delft hierin speelde.

Het lezingenjaar werd op 21 november afgesloten door twee sprekers die vertelden over het klokkenspel op de Nieuwe Kerktoeren. Laura Meilink-Hoedemaker sprak over de aanschaf van de klokken en de inrichting van het handspel. Zij gebruikte daarvoor de documenten van de klokkengieter Hemony en de beschrijving door Dirck van Bleyswijck uit 1667. Klokkenmaker Tjan van Loenen vertelde over het uurwerk uit 1570 met de speeltrommel uit 1663. Spannend werd het, toen hij aan de hand van foto's en verhalen liet zien wat het onderhoud betekent dat hij doet aan de uurwerken van de Nieuwe Kerk, Oude Kerk en het stadhuis van Delft.

EXCURSIES

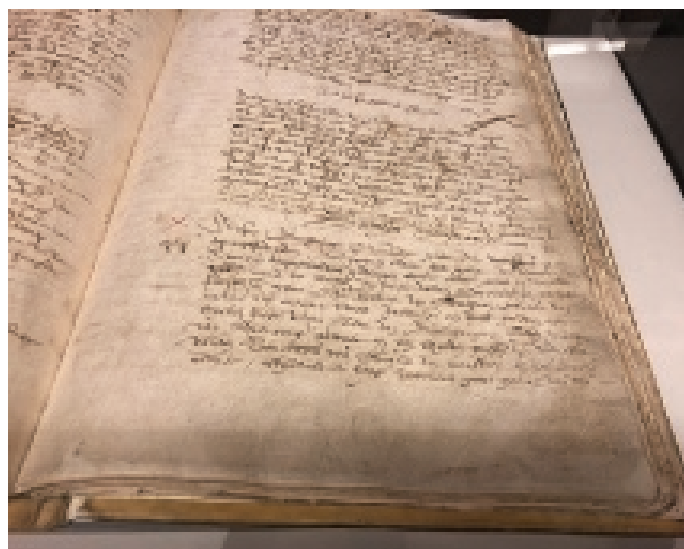
Op veler verzoek begon het jaar met een excursie naar het in de Harnaschpolder gelegen Stadsarchief van Delft en omstreken. Op 4 en 8 februari werden in totaal 45 deelnemers verwelkomd, die enkele bijzondere archiefstukken te zien kregen, waaronder het doodvonnis van Balthasar Gerards. Een gruwelijk citaat hieruit: 'Zijn rechterhand, waarmee hij het moorddadige feit medegepleegd heeft, zal met een gloeiende tang worden afgeknepen; vervolgens zal men met gloeiende tangen op verscheidene plaatsen op zijn lichaam, zoals zijn armen, benen en tenen waar het meeste vlees zit, het vlees afknippen tot op het bot. Vervolgens vierendele men hem levend, beginnend van onder, waarna het hart uit zijn borstkas gesneden en hem in het gezicht zal worden geworpen. Ten slotte zal men zijn hoofd afhakken waarna

zijn vier uiteengetrokken delen op de Haagpoort, Oostpoort, Ketelpoort en de Waterslootsepoort tentoongesteld dienen te worden. Zijn hoofd moet op een staak gespietst en vervolgens bij het voormalige huis van de prins worden geplaatst.' Voorwaar stevige kost. Aan de op 25 april gehouden Maastunnel-excursie namen 35 leden deel. Deze monumentale tunnel, waaraan groot onderhoud werd uitgevoerd, is de oudste tunnel van Nederland (1942) en ligt op 27 meter onder NAP. In Ventilatiegebouw Zuid werd gestart met een voorlichtingsfilm over de bouw van de tunnel. Vervol-

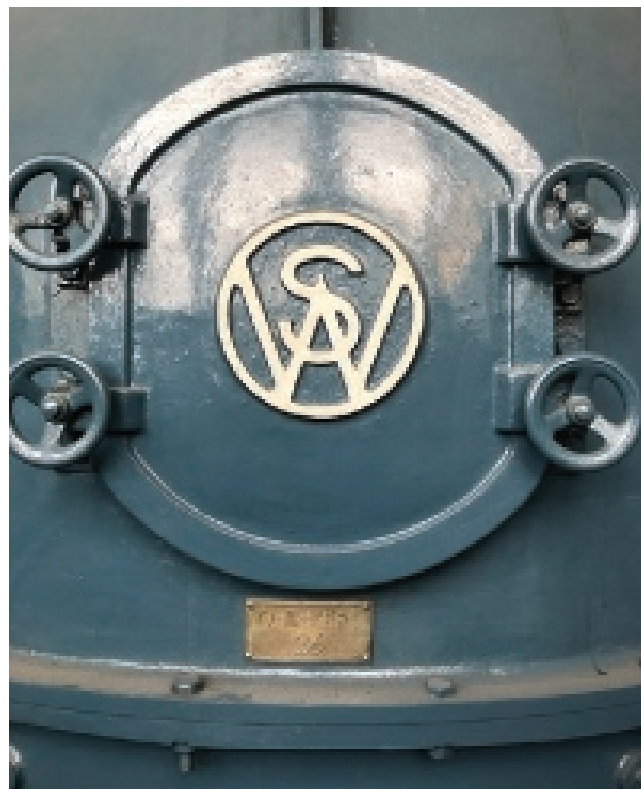
gens werden de (ondergrondse) machinekamers en andere technische ruimten onder leiding van zeer deskundige gidsen bezocht. Een aantal sportieve deelnemers liep van Ventilatiegebouw Zuid via het voetgangers- en fietsersgedeelte naar Ventilatiegebouw Noord.

In het kader van het Gouden Eeuwjaar werd op 18 juni met 32 wandelaars onder leiding van Louise de Coligny en Jacob Meerman een door Gilde Delft georganiseerde stadswandeling gelopen. Dertien deelnemers wandelden op 16 juli met taalkunstenaar Margriet van Bebber door de Harnaschpolder langs het project

*Maastunnelmachine
gemaakt door Werkspoor,
25 april 2019.
(FOTO P.D. VAN TIJN)*

Het doodvonnis van Balthasar Gerards, tot in de gruwelijkste details, bij Stadsarchief Delft, februari 2019. (FOTO P.D. VAN TIJN)

OverBruggen. Zij en beeldend kunstenaar Mariska van den Enden kregen in 2009 de opdracht om deze 28 bruggen van respectievelijk tekst en beeld te voorzien. Margriet vertelde over de uitgangspunten van het ontwerp, de hindernissen en uitdagingen, het speciaal ontworpen lettertype 'Harnasch Sans', de uitvoering tussen 2010 en 2018, het waarom van niet alleen teksten op bruggen maar ook op banken, en de link met archeologie en geschiedenis. Het Hoogovensmuseum te Velsen, dat de geschiedenis toont van het ijzer- en staalbedrijf in IJmuiden, werd op 26 september door veertig leden bezocht. Vanuit de hooggelegen lunchruimte in SHIP konden de deelnemers genieten van een weids uitzicht over het sluizencomplex.

Op 24 oktober werd Museum Paulina Bisdom van Vliet in Haastrecht aangedaan. Net op tijd, want dit sfeervol, authentiek ingericht museum sluit binnenkort lange tijd voor een grote renovatie. Daarna kregen de deelnemers een rondleiding door het negentiende-eeuwse Poldermuseum Gemaal De Hooge Boezem. Aanschouwelijk werd gemaakt hoe we op land onder zeeniveau kunnen blijven wonen en werken. Het excursieseizoen werd op 29 november afgesloten met meer dan vijftig deelnemers aan de tentoonstelling *150 jaar Gist* in het voormalige hoofdkantoor Gist Brocades/DSM. Jan van der Mast gaf een toelichting op het unieke verhaal van de geschiedenis van DSM en zijn voorgangers. Als wetenschapper en zakenman

richtte Jacques van Marken in 1869 de Gist- en Spiritusfabriek op. Met zijn speciale benadering van sociaal ondernemerschap was hij zijn tijd ver vooruit. Ter gelegenheid van deze mijlpaal presenteerden DSM en het eerste microbenmuseum ter wereld, ARTIS-Micropia, de unieke tijdelijke tentoonstelling *Klein leven, grote impact: microben bepalen onze wereld*. Bezoekers kregen te zien welke cruciale rol microben en biotechnologie spelen bij het mogelijk maken van leven op aarde en bij het aanpakken van enkele van 's werelds grootste uitdagingen op het gebied van klimaat, energie, circulariteit en voedselzekerheid.

SCHOLIERENPRIJS

Zes leerlingen van drie Delftse middelbare scholen – Christelijk Lyceum Delft, Grotius College en Stanislas College – mochten in 2019 de scholierenprijs van Delfia Batavorum in ontvangst nemen omdat zij het hoogste cijfer voor het eindexamenvak geschiedenis hadden behaald. De prijs bestond, naast een oorkonde en een jaar lidmaatschap van Delfia Batavorum, uit de herziene editie van de *Canon van Delft*. Dit jaar ging de prijs naar: Tim van Wingerde (vwo, met een 8,6) en Sven Burg (havo, met een 9,1) van het Christelijk Lyceum Delft, naar Nali Al-Khaledi (vwo, met een 8,5) en Nika Kloosterman (havo, met een 8,3) van het Stanislas College, en naar Sjors Bartels (vwo, met een 9,0) en Madelein Feij (havo, met een 9,1) van het Grotius College. Het was een genoegen dat onder hen nieuwe leden waren, die nieuwsgierig kwamen luisteren op een van de lezingenavonden. Van harte welkom in de vereniging!

Jacob Meerman en Louise de Coligny gidsten de deelnemers aan de stadswandeling door de Delftse Gouden Eeuw, 18 juni 2019. (FOTO M. HOM)

ACHTER DE GEVELS VAN DELFT

De website www.achterdegevelsvandelft.nl kreeg op 7 februari 2019 bij de prijsuitreiking van de Geschiedenis Online Prijs in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag een warm compliment. Volgens het juryrapport is Achter de Gevels een 'interessante website die aan de hand van een huis op een leuke manier de geschiedenis van klein naar groot vertelt. De site wordt gemaakt door een groep enthousiaste vrijwilligers, die ook de bewoners van de beschreven panden erbij weet te betrekken. De jury waardeert het dat op die manier een groeiende gemeenschap van

geïnteresseerden en betrokkenen bij de geschiedenis van de stad ontstaat.' Waarschijnlijk kwamen er door de Geschiedenis Online Prijs bijna tweemaal zoveel bezoekers (ruim 1500) op de website als in 2018.

In de Werkgroep Achter de Gevels zaten dit jaar zeventien actieve onderzoekers die eenmaal per maand, onder leiding van Kees van der Wiel en George Buzing, in het Stadsarchief Delft aan het werk waren. Aan het eind van 2019 heeft Kees zes cursisten ingewijd in het zoeken naar de rijke historie van hun huis, en het wel en wee van de bewoners door de eeuwen heen. Er zijn dit jaar veertien nieuwe ver-

halen op de site gezet: er staan er nu in totaal 184 op.

In het oktobernummer van *Delfts Leven* (uitgave: De Laatste Eer) staat een interview met onze webmaster Jenny Omlvee dat ook op de website te lezen is. Op 9 oktober 2019 vertelde huizenonderzoeker Piet van der Kruk op Stadsradio Delft over het project. Daarna was op dinsdag 17 november de aftrap voor een tweewekelijkse column op Stadsradio Delft (11.00 uur, herhaling vanaf 18.00 uur). In het programma *Delft Centraal* ruimt presentator Jan Willem de Vries tijd in voor een mooi verhaal over de onderzochte huizen. Tot nog toe zijn er bijdragen geweest van Henk Verbruggen over Oude Delft 157, Hans van 't Zet over Koornmarkt 81 (nog niet op de site) en Jenny Omlvee over Voldersgracht 31 (het onderzoek van Wim van Veen).

Dit jaar bracht de Werkgroep Achter de Gevels het jaarlijkse zomerbezoek aan de stadsboerderij aan de Nieuwe Plantage 110/112, waarbij ook alle burens waren uitgenodigd. De ca. 130 bezoekers kregen naast uitleg over de geschiedenis en de restauratie een uitgave mee over de bewogen geschiedenis van de boerderij. Op verzoek van het blad *Delft* is er door Kees van der Wiel en Els Kemper elk kwartaal een bijdrage geleverd over verschillende aspecten van de onderzochte huizen. De flyer met de Kaart Figuratief van Delft, met daarop aangegeven alle huizen, is veel gebruikt bij evenementen van Delfia Batavorum, zoals bij de lezingen en op de Open Monumentendagen. Voor dit laatste evenement heeft Kees van der Wiel een groot paneel gemaakt met daarop een rij huizen met vermelding van de site.

Zomerbijeenkomst van Achter de Gevels op de stadsboerderij van Frank Driehuijs (links), waar voorzitter van Achter de Gevels Ignatz de Schepper (rechts) de gastheer en de spreker Kees van der Wiel (midden) bedankt.

Op 19 februari 2019 kregen alle leden gebak ter ere van veertig jaar CBS. (FOTO IRENE JACOBS)

COMMISSIE BEHOUD STADSSCHOON

Op 19 februari 2019 bestond de Commissie Behoud Stadsschoon (CBS) veertig jaar. Op diezelfde dag werd in de Van der Mandelezaal van het Prinsenhof afscheid genomen van Janny van der Jagt en Els Kemper, steunpilaren van CBS sinds 2006 respectievelijk 2009. De vier overgebleven leden van de Commissie (Tammo Remmerswaal, Astrid Keers, Peter Jonquière en Daan de Quartel) gaan zich tegen de achtergrond van de discussie over wat erfgoed is en betekent, het komende jaar bezinnen op de noodzakelijke aanvulling, maar ook op taak en de tot nu toe gevolgde werkwijze van de Commissie. Buiten de vier reguliere vergaderingen en de gebruikelijke veelvuldige tussentijdse

overleggen van de Commissie vond gedurende het verslagjaar daartoe ook een overleg plaats met het bestuur van Delfia Batavorum. Zoals altijd waren er ook dit jaar weer positieve en negatieve punten die het vermelden waard zijn.

- Positief was het optreden van de werkgroep Prinsenhofgebied, waarin CBS in de persoon van de voorzitter een actieve rol kon vervullen. De breed samengestelde werkgroep van 27 deelnemers (!) met vertegenwoordigers uit Museum Prinsenhof, Prinsenkwartier, aanwonenden, betrokken ambtenaren en andere geïnteresseerden, afkomstig uit zowel de binnenstad als de buitenwijken, werd geïnitieerd door de gemeente na de stadsbrede ophef over de in 2018 naar

buiten gebrachte renovatie- en verbouwvoorstellen voor Museum Prinsenhof. Het College van Burgemeester en Wethouders vroeg de werkgroep met een visie te komen op de toekomstige ontwikkeling van het Prinsenhof en directe omgeving, waarbij recht werd gedaan aan het raadsbesluit van december 2017 met drie scenario's en aan de Museumvisie, zoals vastgesteld door de raad in juni 2017. In juli 2019 werd de Toekomstvisie Prinsenhofgebied aan wethouder Bas Vollebregt aangeboden. Omarmd door het college en met instemming van de raad is de visie inmiddels als harde toetssteen voor de volgende stappen in het verdere ontwikkelingsproces van het Prinsenhofgebied opgenomen.

Positief was ook de aanstelling in oktober van een nieuwe stadsbouwmeester, Tako Postma, met wie CBS een vertrouwenwekkende kennismaking had. Ook de vorming binnen de gemeente van een (nieuwe) afdeling Erfgoed met een eigen afdelingshoofd belooft een welkome versterking van het erfgoedbeleid van de gemeente Delft.

- Negatieve ervaringen waren er ook. Het bezwaar tegen de aanleg van een brug tussen Oude Delft en het terras van het Arsenaal, die naar de mening van CBS een ongewenste aantasting van het monumentale stadsbeeld ter plekke is, sneuvelde uiteindelijk inhoudelijk bij de Raad van State. Wel kreeg Delfia Batavorum gelijk dat een niet erg positief advies van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed aan de raad had moeten worden voorgelegd toen de benodigde bestemmingsplanwijziging werd vastgesteld. Toen bleek CBS ook dat het Rijk de bewa-

Al eerder lag er een brug bij het Armamentarium. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwde de Duitse bezetter een noodbrug van de Lange Geer naar het Armamentarium, deze werd in 1954 afgebroken. (SAD 124372, FOTO OPENBARE WERKEN)

king van de beschermde stadsgezichten geheel aan de lagere overheden i.c. de gemeentes heeft gedelegeerd. In Delft gaat het om drie beschermde gezichten: de binnenstad, Nieuwe Plantage/Agnetapark en het TU-Noordgebied. Een sterke afdeling Erfgoed is dus extra belangrijk. Een integrale gemeentelijke visie op (gebouwd) erfgoed wordt dan ook nog steeds node gemist.

Bij het bouwplan Bastiaanpoort (winkels waaronder een supermarkt en appartementen) op de hoek Gasthuislaan/Kruis-

straat werd het CBS-bezwaar tegen de achttien (!) ver uitkragende balkons langs de gracht slachtoffer van de deal tussen ontwikkelaar en omwonenden, die wel de gevraagde aanpassing van de bevoorradingsmanoeuvres van de supermarkt binnenhaalden, maar de door CBS ongewenste balkons moesten accepteren. Dit mag en zal voor Delfia Batavorum echter geen precedent zijn!

- Positief was het voorstel voor de aanpak van de nog steeds verloederde Gast-

huisplaats dat de onafhankelijke projectgroep Gasthuisplaats (een breed gedragen burgerinitiatief) na gedegen studie en intensief overleg aan de gemeente voorlegde. Negatief was echter dat de raad het initiatief afwees. Wel werd het college van B en W bij motie opgedragen te onderzoeken hoe het parkeren ter plekke zo snel mogelijk zou kunnen worden gereduceerd en in samenhang daarmee voor het zuidelijk deel van de binnenstad een visie te ontwikkelen. CBS nam met meerdere leden actief deel in deze zoveelste poging om de Gasthuisplaats weer deel van de stedelijke bebouwing te maken met behoud van een groene functie en de archeologie. Op 29 april hief de projectgroep zich teleurgesteld op.

Ook de planontwikkeling op het terrein van de voormalige bibliotheek aan de Kruisstraat 71 bleef veel aandacht en strijd vragen van omwonenden én CBS. Hoewel het plan architectonisch zeker verbeteringen liet zien, bleef het bezwaar van de te grote bouwhoogte overeind. Voor CBS bleef en blijft vooral de te forse afronding van het historische bouwblok tussen Molslaan en Kruisstraat/Gasthuislaan – geheel gelegen in het beschermd stadsgezicht – een struikelblok.

Veel energie ging voor CBS zitten in de nog steeds niet nagekomen belofte van de gemeente om voor het gebied rond de Watertoren/Kalverbos een integraal verbeteringsplan te maken; die toezegging was ruim drie jaar geleden immers de reden om een ingediend bezwaar in te trekken.

- Op de valreep van 2019 kon CBS (wederom) een verbindende rol spelen tussen de gemeente en de vereniging

Hendrick de Keyser met betrekking tot de voormalige (Duitse) schuilkelder aan de Westvest 41-43, die is aangelegd in wat als een laatste restant van de voormalige westelijke stadswal kan worden beschouwd. Als aankoop door vereniging Hendrick de Keyser nu snel gerealiseerd kan worden, kan niet alleen de schuilkelder als bescheiden maar betekenisvol monument worden hersteld maar kan op deze zo zichtbare plek ook de geschiedenis van de stadswal worden getoond en toegelicht.

Veel aandacht is weer gegeven aan bemoeienis met de inrichting van de openbare ruimte; niet alleen in de binnenstad, maar ook in het aan de binnenstad grenzende Spoorzonegebied. Daar is door de gemeente in samenwerking met omwonenden en CBS dit jaar een begin gemaakt met het herstel van de meest in het oog lopende ontwerpfouten. In de binnenstad blijven onder meer uitdijende terrassen, uitstallingen op stoepen, reclameborden en ontsierende luchtafvoerpipen voor velen een doorn in het oog. De overlast gevende, her en der in nog steeds toenemende aantallen rondslingerende fietsen, maar ook de zo overdadig overal aangebrachte fietsnietjes en -vlin-
ders vormen volgens CBS een grote aantasting van de verblijfskwaliteit en beleving van de historische binnenstad. Een dieptepunt was het gemeentelijke voorstel (tijdelijk) fietspontons in de historische grachten te leggen om extra fietsstallingscapaciteit toe te voegen; dit idee is na veel protest gelukkig afgeblazen. Van een integraal gebiedsbeheer van de zo algemeen gewaardeerde historische binnenstad is het echter nog steeds niet gekomen.

- CBS volgt de vergaderingen en adviezen van de Adviescommissie Omgevingskwaliteit (AOK), waarin ook de welstandsadvisering en de advisering met betrekking tot monumenten is opgenomen, op de voet. Het aanhoudende pleidooi van CBS om, naast de indieners van plannen, ook geïnteresseerde burgers spreekrecht te geven bij de behandeling van plannen heeft ook dit jaar geen gehoor gekregen. Het zal bij de komende evaluatie van het functioneren van de AOK door CBS zeker worden gebracht.

In de aanloop naar een nieuwe Erfgoednota heeft de gemeente in 2019 een Participatie Erfgoednota opgesteld. CBS nam deel aan dit proces. Er vond dit afgelopen jaar één bijeenkomst plaats van het Netwerk Strategische Monumentenzaken en wel op 14 juni in het Stadsarchief. Andere beleidsvoornemens en plannen van de gemeente Delft waarbij CBS participeerde in 2019 waren: Planvorming Kabeldistrict Schieoevers/Schiehallen, de Omgevingsvisie (in wording) en het Mobiliteitsplan 2040 (eerste aanzetten).

- CBS nam in 2019 voorts deel aan:
 - De gemeentelijke manifestatie op 18 mei 'Ons Delft, maak de stad', waar op voorstel van CBS/Delfia Batavorum een fotowedstrijd voor schoolkinderen 'Wat is jouw erfgoed?' deel van uitmaakte.
 - Het vervolgstadsgesprek op 3 juli over de vier varianten in of naast de Nieuwe Kerk voor de mogelijke uitbreiding van faciliteiten, zoals een keuken- en toiletgroep en ruimte voor ontvangsten en bijeenkomsten.
 - Een bijeenkomst in het Prinsenkwartier op 16 oktober met studentenvrijwilligers-

organisaties waar mogelijke samenwerking met diverse maatschappelijke organisaties werd besproken – tot nu toe helaas zonder resultaat.

- Voortgezet gemeentelijk overleg over de gevolgen van de stopzetting van de grondwateronttrekking door DSM.

Ten slotte kunnen nog de volgende activiteiten van CBS worden genoemd:

- De zoektocht naar een nieuwe locatie voor het historisch uurwerk met Huygensslinger, afkomstig uit de toren van het stadhuis, werd voortgezet.
- Overleg met de gemeente over de mogelijke toekomstige ontwikkelingen na de verkoop van 'Gele Scheikunde' aan de Julianalaan door de TU aan de gemeente en een ontwikkelaar.
- Op verzoek van nazaten van oud-burgemeester Hendrik van Berckel (1840-1848) wordt meegedacht over een passend gedenkteken.
- Voortzetting van het overleg samen met Archeologie & Monumenten met DSM en de provincie Zuid-Holland over de mogelijkheden om een interactief infobord over het kasteel Altena te plaatsen; dit project wacht op duidelijkheid over de subsidie-mogelijkheden.
- Aan verbetering van het contact met de Stichting Centrum Management Delft wordt gewerkt.

Er was zoals gebruikelijk goed contact en overleg van CBS met de diverse bewonersbelangenverenigingen (Oude en Nieuwe Delft, Delft Noord, Zuidpoort en TU Noord) over ontwikkelingen die van gezamenlijk belang waren en zijn.

Historische Vereniging Delfia Batavorum

De Historische Vereniging Delfia Batavorum wil de belangstelling voor de geschiedenis van Delft vergroten en het Delftse culturele erfgoed beschermen. Ze organiseert een breed scala van activiteiten om die doelstellingen te bereiken.

PUBLICATIES

De vereniging brengt elke drie maanden het *cultuurhistorisch magazine Delft* uit en jaarlijks het *Historisch Jaarboek Delft* met vaste rubrieken en historische artikelen. Leden krijgen deze publicaties zonder extra kosten.

De vereniging onderhoudt een website **www.delfia-batavorum.nl**, waar onder meer oudere jaargangen van *Historisch Jaarboek Delft* kunnen worden geraadpleegd.

Ze publiceert de *Canon van Delft*, in het Nederlands en in het Engels, als boekje en online:

<https://www.entoen.nu/nl/zuid-holland/landing>. Wie lid wordt, krijgt de *Canon van Delft* als welkomstgeschenk.

Leden ontvangen ieder kwartaal een *nieuwsbrief*.

LOPENDE ACTIVITEITEN

Voor het *behoud en herstel van het erfgoed* in de Delftse leefomgeving waakt de Commissie Behoud Stadsschoon. Zij volgt de ruimtelijke ontwikkelingen in de stad op de voet.

Onderzoek naar de geschiedenis van Delftse panden en hun bewoners wordt begeleid door de Werkgroep Achter de Gevels van Delft. Ze publiceert de onderzoeksresultaten op haar website

www.achterdegevelsvandelft.nl.

Lezingen over veelal specifieke Delftse thema's worden gemiddeld zes keer per jaar verzorgd door de lezingencommissie.

Voor leden verzorgt de excursiecommissie regelmatig *excursies* naar musea, bedrijven en steden die cultuurhistorisch interessant zijn.

PRIJZEN EN SUBSIDIES

De vereniging reikt jaarlijks de *Le Comteprijs* uit voor een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

Ze kent de Delfia Batavorumprijs (de *J.W. Blokpenning*) toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Ze kent jaarlijks de *Scholierenprijs* toe aan de leerlingen van het voortgezet onderwijs in Delft die voor hun eindexamen geschiedenis het hoogste cijfer hebben behaald.

Door middel van het *Delfia Batavorumfonds* subsidieert ze publicaties, onderzoeksactiviteiten en projecten die betrekking hebben op de geschiedenis of het erfgoed van Delft.

CONTACT EN LIDMAATSCHAP

Wie de publicaties van de vereniging wil ontvangen, aan haar activiteiten mee wil doen of haar doelstellingen wil ondersteunen, kan zich aanmelden als lid via de website of bij het secretariaat **info@delfia-batavorum.nl**. De contributie bedraagt € 29,- per jaar.

Wie meer van de vereniging wil weten of op de hoogte wil blijven van haar activiteiten kan de website **www.delfia-batavorum.nl** bezoeken of gebruikmaken van Facebook **www.facebook.com/DelfiaBatavorum** of Twitter **https://twitter.com/delfiabatavorum**. Het postadres van de vereniging is Delfia Batavorum, Oranje Plantage 39, 2611 TK Delft.

(FOTO
ANNE REITSMA)

